

VÁLSÁG, KILÁBALÁS, FENNTARTHATÓSÁG

Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
oktatóinak tanulmányaiból

Szerkesztette:
Szlávik János
Csugány Julianna

Líceum Kiadó

Válság, kilábalás, fenntarthatóság

*Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
oktatóinak tanulmányaiból*

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

Válság, kilábalás, fenntarthatóság

*Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
oktatóinak tanulmányaiból*

Szerkesztette:
Szlávik János
Csugány Julianna

LICEUM
KIADÓ
Eger, 2023

Lektor:

Kerekes Sándor
Sárkány Péter

Nyelvi lektor:

Báthory Kinga

ISBN 978-963-496-263-2

*Az első borítón: Herczeg István: Fényváró (festmény) 2002 Eger,
a hátsó borítón: Kormos Bálint: Lokomotív (festmény) 2008 London*

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kuser Judit
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence

Megjelent: 2023-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Szerkesztői előszó	7
SZLÁVIK JÁNOS, CSÁFOR HAJNALKA A rejtett és a tranzakciós költségek szerepe a fenntarthatóságban	11
VÁRHELYI TAMÁS, ÁRVA LÁSZLÓ Világgazdaság a pandémia után, tekintettel a technológiai fejlődésre és a jelenkor kríziseinek tanulságaira	29
CSUGÁNY JULIANNA, TÁNCZOS TAMÁS A hazai technológiai fejlődés tendenciái a pandémia árnyékában	41
ROMÁN RÓBERT Válságkezelés jogi szabályozás útján: a jogalkotás lehetséges reflexiói.....	57
CSORBA LÁSZLÓ A tökéletes minőség és a válságok összefüggésrendszere	69
TARISZKA ÉVA A szervezeti belső kommunikáció változása, avagy a válság hatása a szervezeti kommunikációban	87
TÁNCZOS TAMÁS, CSUGÁNY JULIANNA, EGRİ ZOLTÁN A térbeli jövedelemegyenlıtlenségek változása Magyarországon	99
NOVOTNY ÁDÁM, SZÁNTÓ ÁKOS, TÓTH-BOROS NIKOLETT, BÁN SZABINA, MATISCSÁKNÉ LIZÁK MARIANNA Innovatív vállalkozóképzés és diákstartupok indítása – a Hungarian Startup University Program első tapasztalatai	129
KOVÁCS TIBOR Városok alkonya (?) – Lassú haldoklás vagy esély a feltámadásra?.....	143
DOBÓ MARIANNA Teljesítményorientáltság az önkormányzatok döntéshozatalában	159

GYURKÓ ÁDÁM	
A 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány hatásai Magyarország és az Európai Unió idegenforgalmának teljesítőképességére	171
TÓTH-BOROS NIKOLETT, DOMJÁNNÉ NYIZSALOVSZKI RITA	
Egy új turisztikai trend, a pozitív turizmus magyarországi lehetőségeinek vizsgálata.....	193
KOVÁCS MIHÁLY, BÁRÁNY EDIT, DANCSA DÁNIEL, GYŐRÖSSY KRISZTINA, SIMONYI SÁNDOR RAJMOND, VLASZÁTSNÉ VANCZER DÓRA	
Az ipari forradalmaktól a fenntarthatóságra nevelésig	205
LOBOCZKY JÁNOS	
A környezeti etika bölcsellettörténeti előzményei	219
TORMA ANITA	
A transzparens tudat válságáról Freud tudatkoncepciójának háttere és kritikája	229
PACSUTA ISTVÁN, HADNAGY JÓZSEF	
A válság hatása a szervezeti célokra az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Roma Szakkollégiumában	249
PIRISI EDINA ENIKŐ	
Szülői alkoholizmus felnőtt gyerekekre gyakorolt hatása	263

Szerkesztői előszó

Életünk elmúlt másfél évtizedében egymást érik a válságok. A 2008-ban kirobbant pénzügyi válságból alighogy kilábalunk, jött a Covid-járvány okozta megrázkódtatás, majd az orosz–ukrán háború kiváltotta energiaválság. Mindezek háttérében egyre komolyabb negatív hatásaival jelen van a klímaváltozás okozta globális krízis, amelynek egyik súlyos következménye a migrációs válság.

Ernst F. Schumacher közgazdász a modern technikát teszi felelőssé a bajokért. Azt a fajta technikát, amely nem ismer el semmilyen önkorlátozó elvet. Sem a nagyság, sem a sebesség, sem az erő tekintetében. Következésképpen nem rendelkezik az önszabályozás, önkorrekciónak, öntisztulás képességével. Ellentétben a természettel, mely úgyszólván mindig tudja hol és mikor kell megállni. Minden természetes dologban mérték van a dolgok nagyságában, sebességében és erejében. Schumacher „Jó munkát” (Good Work) című művében a modern gazdaság növekedési hajlamáról a következő tömör megállapítást teszi: *„A modern ipari rendszert egy beépített növekedési hajlam jellemzi; nem képes igazán működni, csak ha növekszik. A »stabilitás« szó kikerült a szótárból és a »stagnálás« került helyébe. Az állandó növekedés nem valamilyen cél érdekében történik, hanem magáért a növekedésért van. Senkit sem érdekel ennek végső formája. Nincs ilyen; nincs »telítődési pont«”* (Schumacher, 1979, 34. o.).

Az a bevallott vagy be nem vallott meggyőződés áll a fenti folyamat mögött, hogy a növekedésnek végső soron nincsenek korlátai (sem erőforrás, sem a hulladékot és a szennyezést semlegesítő kapacitás szempontjából), továbbá egyértelműnek tűnik az is, hogy a gazdasági növekedés és a társadalmi jólét növekedése között pozitív összefüggés van. A „Közös Jövők” ENSZ-jelentésben olvashatjuk az alábbi gondolatot: *„Először láttuk bolygónkat az űrből a XX. század derekán. Lehet, hogy a történészek majd úgy ítélik meg, hogy ez a látvány az emberi gondolkodásmódot jobban megváltoztatta, mint a kopernikuszi forradalom a XVI. században; amely feltárta azt, hogy nem a Föld a világmindenség közepe, megrendítette az emberiség önmagáról alkotott képét. Az űrből egy kicsiny és törékeny golyót látunk, amelyen nem az emberi alkotások uralkodnak, hanem a felhők, az óceán, a növényzet és a szárazföldek”* (Közös Jövők 23. o.). Az ENSZ-jelentés válasz kívánt lenni az 1972-ben publikált „Növekedés határai” (Limits to Growth) modelljének végkövetkeztetésére, miszerint a földi korlátok miatt az egyetlen megoldás a túlélésre a „nulla növekedés”. A Brundtland ENSZ Bizottság által megfogalmazott fenntartható fejlődés (Sustainable Development) elve, nem vitatva a korlátok létét, azt a reményt fogalmazza meg, hogy létezhet olyan fejlesztési-fejlődési mód, amely nem rontja a jövő generációk esélyeit a hosszú távú túlélésre. Feltételezi, hogy a jelen generáció képes lehet oly módon élni, hogy nem használja el az erőforrásokat, és végzetesen nem szennyezi el a Földet. Élhető

jövőt hagy a jövő nemzedékeknek. Maga a fogalom az elmúlt 35 évben rendkívül népszerű lett, ugyanakkor legalább annyira kiüresedett. Sokan mint jól hangzó reklámszlogent, mint áruvédjegyet használják. Az úgynevezett fejlődést azonosítják a növekedéssel, és ez nemhogy a jövő generáció esélyeit rontja, de sok esetben a jelen generáció társadalmi jólétét sem növeli, vagy ha igen, a GDP-növekedéshez képest csak töredékesen.

Adam Smith a modern közgazdaságtan atyja, aki mint az tudott, az etika professzora volt, leírja, hogy a profit motiválta üzleti történések mögött van egy rejtett erő és folyamat (amit ő „láthatatlan kéznek” nevez), amely végső soron a közjó gyarapodását eredményezi. A rejtett erőről, a láthatatlan kézről erősen megoszlik a közgazdászok véleménye. Az alábbiakban két Nobel-díjas közgazdász homlokegyenesen eltérő véleményét idézzük. Joseph Stiglitz 2010-ben nyílt levelet tett közzé a Financial Timesban, amelyben a következőket írja: *„A láthatatlan kéz azért volt láthatatlan, mert ott sem volt. Kevesen érvelnének ma amellest, hogy a bankok menedzserei saját érdekeiket követve a világ-gazdaság jólétét mozdítják elő.”* (Stiglitz, 2010) Korunk másik nagy hatású közgazdásza egészen másként vélekedik. Amartya Sen egyenesen azt javasolja, hogy térjünk vissza Adam Smith eredeti kapitalizmusfelfogásához. Amartya Sen úgy tartja, hogy a kapitalizmus fogalmát megengedhetetlenül leegyszerűsítve használjuk; a piaci tranzakciókra és profitmotivációkra szűkítjük le, valamint arra, hogy a jövedelmek a magántulajdon alapján képződnek. Kifejti, hogy a bizalom, a tisztesség és az önmérséklet Smith rendszerében elengedhetetlenül fontos tényező volt (Sen, 2003). Smithnek egy olyan felfogást tulajdonít, miszerint a piac csak egyike azon intézményeknek, ahol a gazdasági tranzakciók lejátszódhatnak. Szerinte az intézmények széles körére van szükség, a gazdasági ügyletek színtere nem csak a piac lehet. Nem elegendő azt az elvet vallani, hogy amit a piac nem tud kielégítően megoldani, azt bízunk az államra. Meg kell keresnünk, hogy a különböző funkciókat milyen intézmények képesek a legjobban ellátni. Nem új kapitalizmusra van szükség, hanem a piaczgazdaság korlátainak a megismerésére. Egy így felfogott kapitalizmus nyilvánvalóan kevésbé érzékeny a válságokra, az intézmények széles körére támaszkodva a stabilitása jóval nagyobb (Sen, 2003).

Nos, ha optimisták akarunk lenni, akkor Amartya Sen álláspontját fogadhatjuk el. Ellenkező esetben, amennyiben a „láthatatlan kéz” (kellő rásegítéssel) nem hat, és a mélyben e rejtett mechanizmus nem a társadalmi közjót szolgálja, a „közrossz” jut érvényre. Pigou erről az 1920-ban megjelent „A jólét gazdaságtana” (The Economics of Welfare) című könyvében ír. Amennyiben a negatív externáliákat nem internalizáljuk a piac rendszerébe, a közjó helyett többségbe kerülnek a közrosszak. Szomorú kilátás, hogy ezt a „kicsiny és törekeny kis golyót” (a Földet) emberi szempontból szinte a semmiért tesszük tönkre. Komoly vita van arról, hogy a jövő generációk érdekeit is figyelembe vevő, a fenntarthatóság irányába mutató megoldások milyen irányban és milyen szinten keresendők.

Jelenleg jó megoldásnak tűnik az ipar 4.0 irányába való elmozdulás, az emberi munkának intelligens eszközökkel való helyettesítése. Vagyis az emberi munka kiváltása a mesterséges intelligencia eszközrendszerével. Fenntarthatósági szempontból azonban komoly gond, hogy olyan erőforrást – az emberi munkát – akarjuk kiváltani, amely hordozóinak, az embereknek a létszáma robbanásszerűen növekedik a Földön. (Nagyon elgondolkodtató összefüggésekre világított rá e témában Ferenc pápa magyarországi látogatásán a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen elmondott beszédében.)

Az ipar 4.0 hívei mondják, hogy nem gond ez a fenntarthatósági anomália, hiszen a mesterséges intelligencia által termelt javakból és szolgáltatásokból elláthatók lesznek az emberek. Mintegy forradalmi lépésnek tekintik az emberek nagy hányadának felszabadítását a munka alól. Amennyiben ezalatt a sokszor emberhez méltatlan „bér-munkát” értjük, talán még valóban megoldás ez a felszabadítás. Maga a munka azonban az ember lényege. Jól tudta ezt már Voltaire is, hiszen a következőképpen fogalmazott az 1759-ben megjelent *Candide* című regényében: „*Midőn az ember az Éden kertjébe bocsáttatott, azért bocsáttatott be oda, hogy művelje azt, hogy dolgozzék s ez azt bizonyítja, hogy az ember nem tétlenségre született*” (Voltaire, 1759).

A másik kérdés pedig az, hogy milyen szinten oldhatók meg a fenntarthatóság problémái (a szinterek a globális, nagy regionális, pl. EU, állami szint, települési vagy a háztartások szintje). A válasz csak az lehet, hogy nyilván mindegyik szintérnek megvan a szerepe. A problémát azonban abban látom, hogy túl nagy a centralizáció, és jelentősen csökkent a szerepe a regionális, helyi, háztartási szinteknek (ez jellemző az utóbbi évek Magyarországra is). A szintekkel kapcsolatban figyelemre méltó Teréz anyának az alábbi mondata: „*Ha mindenki söpörné a maga portáját, az egész világ tiszta lenne*”.

Könyvünk fő gondolata a válság, kilábalás, fenntarthatóság, ez egy pozitív folyamatot feltételez. A 17 tanulmány (közvetve vagy közvetlenül) ebben a gondolatkörben íródott. Mivel a szerzők a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar oktatói, kutatói, a természettudományi írások most kimaradtak a könyvből. Megoldást ne várjon tőlünk a tisztelt olvasó. Reméljük azonban, hogy a publikált írások hatására a jövőben értékes írások és megoldások születnek.

Szlávik János

A rejtett és a tranzakciós költségek szerepe a fenntarthatóságban

SZLÁVIK JÁNOS, CSÁFOR HAJNALKA
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Közgazdaságtan Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
szlavik.janos@uni-eszterhazy.hu
csafor.hajnalka@uni-eszterhazy.hu

Írásunk abból a feltételezésből, sőt előfeltételekből indul ki, hogy a fenntarthatóság felé való elmozdulás, a fenntarthatósági célok megvalósulása a közjó erősödését, a társadalmi jólét (jóllét) javulását szolgálja. Hiábavaló azonban bármely jó szándék és pozitív tűnő cselekvés, ha a költségek és hasznok rejtve maradnak a gazdasági és társadalmi folyamatokban. Ezért elemezzük a rejtett, majd tranzakciós költségeket. (Ez utóbbi esetében kiemelve R. Coase Nobel-díjas közgazdász gondolatait.) A fenntarthatóság szempontjából erősen vitatható, ha csak a Pigou-féle megoldásokkal összhangban túlzottan a kormányzati megoldásokat alkalmazzák a kicsi kudarcok csökkentésére. A piaci kudarcok mellett ugyanis egyre erősebben jelennek meg a kormányzati kudarcok. A rejtett költségek rejtve maradnak, a tranzakciós költségek pedig a csökkenés helyett nőnek.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, közjó, királis hatás, rejtett költségek, tranzakciós költségek

1. Bevezetés

Adott szükségletek kielégítése, adott helyen és adott időben, termékekkel és szolgáltatásokkal történik. Ezeknek a termékeknek és szolgáltatásoknak a létrehozásakor erőforrásokra van szükség. Ezeknek az erőforrásoknak a kinyerése, felhasználása (kivéve az egyre szűkösebben rendelkezésre álló szabad javakat) kisebb-nagyobb költséggel jár. Ezek az erőforrások jellegtől függően rendkívül különbözőek (úgy mint anyagi és energiaköltségek, élőmunkaköltségek, megújuló és nem megújuló erőforrások). Ezeket

a költségeket a piac többnyire követi. Vannak azonban olyan költségek és olyan hatások, amelyek részben vagy egészben rejtve hatnak. A hatást tekintve pedig közvetlenül vagy térben áttételesen és időben elhalasztva jelentkeznek a hatásuk. Ilyenek például az *externáliák*, de nem kis mértékben ilyenek a *tranzakciós költségek* is. Írásunk során e kétfajta költség hatását vizsgáljuk a közjóra, illetve a fenntarthatóságra vonatkoztatva. Azt feltételezzük, hogy a fenntarthatóság felé való elmozdulás, a fenntarthatósági célok megvalósulása a közjó erősödését, a társadalmi jólét javulását szolgálja.

2. Rejtett költségek

Ellentmondásosnak tartjuk azt, hogy amikor a fenntartható fejlődési célok megvalósulását vizsgálják, indikátornak a Bruttó Hazai Termék (GDP) mutatóját használják. Azt, hogy ez mennyire torz feltételezés, az alábbi kifejtésünk mutatja. Bizonyításunkhoz kiindulásként a kémia tudományából veszünk példát.

„A 2001. évi kémiai Nobel-díjat megosztva két amerikai és egy japán kutató kapta a királis szintézisek területén végzett munkájukért. A királis szó a görög »kheír« szóból származik, melynek jelentése: kéz. A bal kezünk és a jobb kezünk úgy viszonylik egymáshoz, mint kép a tükörképhez. Az élőlényeket felépítő molekulák túlnyomórészt ilyen szimmetriatulajdonságokkal rendelkeznek, azaz királisak. A kép és tükörképe teljesen azonos energiával rendelkezik, minden tulajdonságában megegyeznek, egyetlen kivételével, az egyik a poláros fény síkját jobbra, a másik pedig balra forgatja, de a forgatás abszolút értéke megint csak teljesen azonos. Bár a kép és a vele fedésbe nem hozható tükörképváltozat mindössze egyetlen tulajdonságában különbözik, a természetben mégis majdnem kizárólag csak az egyik forma fordul elő. Ezért egy gyógyszer biológiai hatása nagymértékben függhet attól, hogy az élő testbe a képet vagy a tükörképet visszük-e be, ez akár élet vagy halál kérdése is lehet” (Szántay, 2004, 1. o.). (Az élet és halál kérdése azért merül fel, mivel az egyik molekula az emberi szervezetre pozitív hatással lévő gyógyszerként hat, a másik, a tükörkép pedig mérge.)

Szántay Csaba, a kémia professzora kezdte az idézett gondolatokkal az előadását a Mindentudás Egyeteme 2004 őszi kurzusán. Ennek kapcsán merült fel bennem (SZ. J.) az a gondolat, hogy vajon a gazdasági mérés során érzékelünk- és értékelünk-e „királis” jelenségeket, amikor a GDP egyes egységeit elemezzük. A válasz, mint tudjuk, az, hogy nem érzékelünk, és nem is értékelünk. Fel sem merül ez a kérdés. A gazdaság mérésére szolgáló pénzegységek (legyen az forint, dollár vagy euró) mögött olyan eltérő javak és szolgáltatások vannak, amelyek közül egyesek az életet szolgálják, míg mások akár halálhoz is vezethetnek. Ugyanakkor a dolgok nagyságát és növekedését mérő mutatók, mindenekelőtt a Bruttó Hazai Termék (GDP), ezt a különbséget már teljesen eltakarják, sőt azt sugallják, mintha minden GDP-egység csak a jót, az életet,

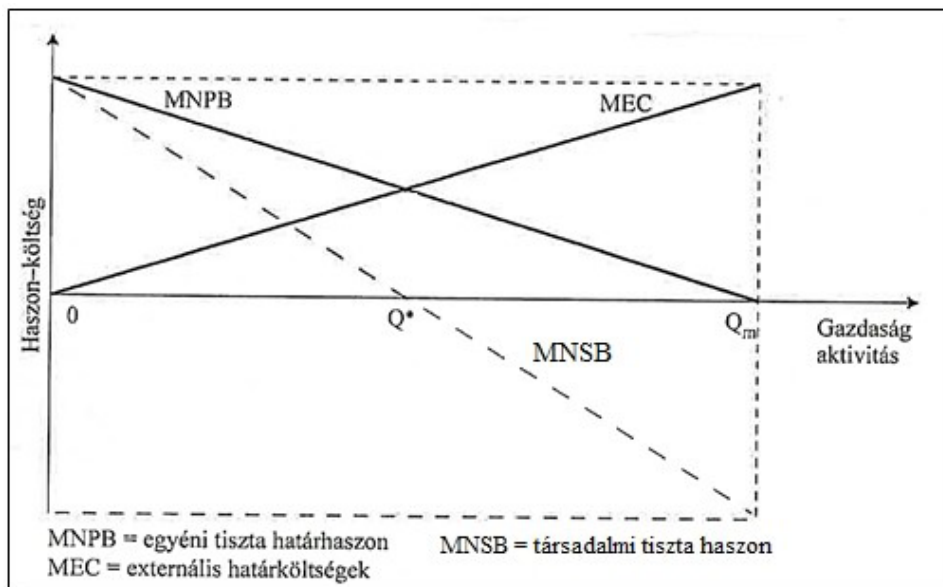
a fenntarthatóságot szolgálná. Ily módon válik önmagáért való céllá a GDP növelése. K. Boulding gondolati modelljét idézve még mindig cowboy módjára élünk az egyre inkább szűkös űrhajóra hasonlító Földön (*Boulding*, 1993).

A közgazdaság-tudomány fő iránya még ma sem ismeri fel és ismeri el a gazdaság „királis” sajátosságait, és feltételezi, hogy minden előállított jószág jó irányba „forogat”, azaz a jólétet szolgálja. Persze szűk látókörű közgazdászként mondhatnánk, hogy ha a „mérgező irányba forogató” GDP-egységek (pl. fegyverek) jól eladhatók és jól exportálhatók, akkor fölösleges ezzel a kérdéssel foglalkozni, hiszen jól működik a D. Ricardo által leírt komparatív költségek vezérelte nemzetközi kereskedelem. Még az is előfordulhat (és időnként elő is fordul), hogy a károkat okozó termékekért cserébe az exportáló fél országa jólétét szolgáló javakat importál. A komparatív költségek elméletét mint győztes elméletet ma is tanítják az egyetemek makrogazdasági kurzusain. Anno, az 1800-as évek elején a D. Ricardo–Malthus vitában, D. Ricardo nézetei voltak a nyerők. Igen ám, de napjainkra a Föld „összszugorodott”, és ebben a „világfaluban” már egyre kevéssé van olyan, hogy kívül, és a Malthus által felvetett korlátosság egyre jobban érződik. (Az úgynevezett pillangóhatás pedig a mesék birodalmából átlépett a valóságba.)

Pigou 1920-ban az *Economics of Welfare* (A jólét gazdaságtana) című munkájában az externáliák szemszögéből utalt erre az ellentmondásra (*Pigou*, 1920). Mintegy megsejtve a gazdaságban rejlő „királis” összefüggéseket, felhívta a figyelmet arra, hogy ha a tevékenységünket változatlan formában folytatjuk, és nem vesszük figyelembe az externális hatásokat, a negatív externáliák a közjó helyett közrosszat okoznak, a pozitív externáliák ellepleződése pedig társadalmi veszteségeket eredményez. A környezetszennyező tevékenység negatív externális költségeit a termelők nem fizetik meg, és a kínálat valós társadalmi költsége rejtve marad.¹ A GDP a kínálat magánköltsége alapján számol, és pozitívnak tüntet fel minden egyes egységet, holott annak egyes részeit a társadalom fizeti meg. A „királis” összefüggések szempontjából tehát negatív externáliák esetében a GDP-t növelő hatás csupán „tükörkép”, hiszen a társadalom gyakorta többszörösen megfizeti (a természeti és épített környezet károsodásával, egészségkárosodással, biodiverzitás-csökkenéssel, társadalmi haszonvesztéssel stb.) a pozitív látszatot.

A gazdasági számbavétel során rejtve maradnak a pozitív externáliák is. A pozitív externális hatások valójában költségcsökkentő tényezőként jelentkeznek. Ezt a pozitív hatást azonban a harmadik szereplő a hagyományos piacon nem érzékeli, esetenként ellene tesz, és így a társadalom jóléti hatást veszít. A negatív externáliák hatását vizsgálva az alábbi összefüggés adódik (*I. ábra*). Mint ismeretes, a vállalkozók gazdasági aktivitásuk eredményeként hasznuk (MNPB) növelésére törekednek. (Az egyéni határhaszon a gazdasági aktivitással arányosan csökken.)

¹ Externália – külső hatás – egy személy vagy vállalat törvényes tevékenységének véletlen mellékhatása egy másik személy vagy vállalat profitjára, illetve jóléti szintjére.

Forrás: C. Pigou alapján saját szerkesztés (Szlávik J.)

*1. ábra: Hasznok, költségek, társadalmi veszteségek nem szabályozott piacon
(negatív externáliák esetén)*

(Az ábrán határköltségek és határhasznok szerepelnek a gazdasági aktivitással összefüggésben. Feltételezzük, hogy a szennyezés okozta költségek arányosan növekednek a gazdasági aktivitással.)

Az 1. ábra a leírt összefüggések illusztrálására és nem matematikai bizonyításra szolgál. Az ábrán belül az MNSB-egyenes egyfajta gazdasági aktivitást mutat negatív externáliák léte esetén. Számos egyenes és görbe rajzolható fel technológiáktól és környezeti állapotoktól függően. A vízszintes tengely fölött ez a haszon pozitív, de a tengely alatt az már „negatív haszon”, azaz veszteség, kár. Az MNSB-a Q^* pontig Pigou-adókkal szabályozható. Az MNSB-egyenes negatív tartományba lépése hagyományos közgazdasági megközelítéssel nem követhető, hiszen ez az X tengely alatti terület nagyrészt már kívül esik a gazdaság szféráján. (Ez a fenntarthatóság természeti és társadalmi dimenziójában van.) Megjegyzendő, hogy pozitív externáliák esetén a társadalmi tiszta határhaszon végig az egyéni tiszta határhaszon felett van.

A vállalkozók hasznuk növelését csökkenő mértékben ugyan, de a Q_m pontig meg is tudják valósítani. Gazdálkodásukkal azonban igen gyakran negatív hatásokat is okoznak (ilyen negatív hatás lehet például az üvegházgázok kibocsátása). Ezt mutatja az externális költséggörbe (MEC). A Q^* pontig azonban ezek a költségek kisebbek, mint a hasznok, ezért eddig a pontig a gazdálkodó tevékenysége a társadalom számára is előnyt jelent, hasznot hoz (ezt a pontot nevezi a környezet-gazdaságtan az externáliák gazdasági

optimumpontjának). Szabályozatlan piacon azonban a vállalkozók itt nem állnak meg, hanem tovább folytatják tevékenységüket, hiszen látható, hogy tevékenységük a Q_m pontig nekik hasznot hajt. A Q^* pont utáni gazdálkodás azonban az ösztársadalmi hasznokat tekintve *már nem a közjót szolgálja*, hanem a negatív tartományba kerülve *közrosszat eredményez*.

A közgazdaságtan és a gazdaságpolitika sem foglalkozik a függőleges tengely „0” pont alatti részével. Ez egy *árnyéktartomány*. Mivel nem elemezzük, nem is mérjük. Létezéséről csak áttételesen van tudomásunk (pl. a természet, emberi egészség leromlása, társadalmi konfliktusok). A gyakorlatban még az előbb leírtaknál is nagyobb a probléma. Amikor ugyanis a Pigou-féle állami környezetvédelmi szabályozás sem számol a rejtett költségekkel, nem tárja fel a negatív externáliákat, és így azokra az úgynevezett Pigou-adókat sem vet ki, illetve még kevésbé támogatja a pozitív externáliákat. Nem kisebb a probléma a természeti javak és a természetitőke-szolgáltatások szűkített számbavételével sem. Sajátos paradoxon, hogy pl. a levegőt a piac még mindig szabad jószágként kezeli, holott napjaink fő globális problémájaként jelenik meg a klímaváltozás súlyosbodása, mely nagyrészt az emberi tevékenységek eredményeként a levegőbe kerülő üvegházgázok növekedése miatt erősödik. Nem kisebb probléma a tiszta víz árazása sem. A víznek ugyan van ára, azonban ez messze esik a valós értékétől. Hasonló problémaként jelenik meg pl. az alulértékelt termőföld csökkentése. Ezeknek a látszólag elméleti kérdéseknek nagyon komoly gyakorlati következményei vannak. Amennyiben a fenti tényezők irreálisan árazódnak, és a GDP-növelés mindenek előtti céllá válik, olyan beruházások valósulnak meg, amelyek sem a közjót, sem a fenntarthatóságot nem szolgálják.

Az előbbieket alátámasztják az alábbi példák is. Az egyik példa az a tény, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedben az egységnyi GDP növekedése az EU-átlagnál kétszer nagyobb termőföldvesztést jelentett, a földek kővel, betonnal való letakarása következtében. A másik példa a napjainkban induló óriási akkumulátorberuházások Debrecenben. Ez utóbbi – felszínes vizsgálatok alapján – úgy tűnik, hogy a fenntarthatóságot szolgálja, hiszen az elektromos autókhoz, egyes megújuló energiák tárolásához (nap, szél) akkumulátorok kellene, és az a felszínes elemzések alapján a klímacélokot segíti. Az akkumulátorgyár esetében azonban jelentősen alulértékelt maga az értékes termőföld, amelyet a gyár a beruházás, majd a működtetés során elfoglal. A gazdasági számítások itt sem tudják reálisan megoldani a rövid táv – hosszú táv dilemmáját. A menedzsment rendszeresen és jelentősen alulértékeli a természeti tőkét és a természetitőke-szolgáltatásokat. Amennyiben a stratégiai környezeti hatásvizsgálatok (SKV) és az egyes beruházások környezeti hatásvizsgálatai (KHV) nem kellően megalapozottak, a fenntarthatósági hatás (pozitív vagy negatív) rejtve marad.

3. Tranzakciós költségek

A tranzakciós költségek fogalmát és hatásmechanizmusát R. Coase munkásságán keresztül mutatjuk be. Magát a fogalmat *Coase* (1937) „A vállalatok természete” (The Nature of the Firms) című cikkében fogalmazta meg (27 évesen). Elemzők úgy ítélik meg, hogy a tranzakciós költségek elmélete nyitotta meg az utat más intézmények (közintézmények, szabályozók, jogi normák) hatékonyság-szemponitú elemzése előtt (*Kapás*, 2000). Ennek a fiatalembernek A. C. Pigou-val volt vitája.² Pigou legjelentősebbnek tartott és legmaradandóbb munkája 1920-ban jelent meg „A jólét gazdaságtana” (The Economics of Welfare) címmel. Coase-nak a tranzakciós költségekkel kapcsolatos gondolatait pár évtizedig a közgazdasági gondolkodás szinte teljesen figyelmen kívül hagyta.

A kor nagyon nagy hatású közgazdász, J. M. Keynes sem sokat törődött a tranzakciós költségekkel (Keynes ifjúkorában – a már életében klasszikusnak számító – A. Marshall tanszékén volt munkatársa Pigou-nak). Mint ismeretes, J. M. Keynes, az 1936-ban publikált fő művében, „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete” (The General Theory of Employment, Interest and Money), egyszerűbben „Általános elmélet”, jelentős szerepet szán az államnak. Noha ő Pigou-val ellentétben nem foglalkozik részletesen az externáliák kérdésével, alapvetően elfogadja Pigou-nak az externáliák internalizálására kínált megoldási módját, amelyben jelentős szerep jut az államnak. Az állam gazdasági szabályozásával foglalkozni úgy, hogy nem számolunk a tranzakciós költségekkel, rendkívül kockázatos. Coase-nak 1960-ban „A társadalmi költségek problémája” (The Problem of the Social Cost) címmel megjelent cikke már nagyobb figyelmet kapott, noha úgy ítélte meg, hogy az sem eleget. Úgy látszik azonban, hogy a komoly tudományos tételek előbb-utóbb utat törnek maguknak, elfogadásukhoz azonban a közgazdaságtanban is idő kell. 1991-ben Coase-nak a tranzakciós és az externális költségek terén kifejtett gondolatait közgazdasági Nobel-emlékdíjjal ismerték el. (Megjegyzem, noha ő akkor már 81 éves volt, még volt ideje élvezni a sikert, mert utána még élt 22 évet, és életének 103. évében hagyta itt a közgazdász közösséget.)

A tranzakciós költségek kapcsán Coase a következőket írta: „Ahhoz, hogy megmagyarázzam, mire valók és mit csinálnak a vállalatok, szükségesnek láttam, hogy bevezessek egy olyan fogalmat, amit abban a cikkben az ármechanizmus használatának költsége, a szabad piacon végrehajtott tranzakció költsége, vagy egyszerűen »piaci költség« névvel illetem. Ugyanerre a fogalomra A társadalmi költségek problémája című tanulmányomban »a piaci tranzakciók költsége« kifejezést használtam. A közgazdasági szakirodalomban végül »tranzakciós költségek« néven vált ismertté. A következőképpen fogalmaztam meg, hogy mi is jár a fejekben: Hogy végrehajtsunk egy piaci tranzakciót, szükség van arra, hogy kiderítsük,

²A. C. Pigou akkor már komoly tekintélynek számított. Pigou-t 1908-ben Alfred Marshall utódként választották professzornak a Cambridge-i Egyetemen.

kivel is akarunk kapcsolatba lépni, hogy az emberek tudomására hozzuk, bizonyos feltételek mellett üzletet szeretnénk velük kötni, hogy tárgyaljunk, amíg el nem jutunk a végső alkuig, hogy lefektessük a szerződést, hogy ellenőrizzük, vajon a másik fél betartja-e a szerződésben megállapított kötelezettségeit, és így tovább” (Coase, 2004, 163. o.).

Dalhman a következőképpen finomította a tranzakciós költségek fogalmát: „keresési és információs költségek, alku- és döntési költségek, ellenőrzési és kikényszerítési költségek” (Dalhman, 1979, 148. o.). „Az a meggyőződésem, hogy a tranzakciós költségek fogalma nélkül – ami jelenleg javarészt hiányzik a közgazdasági elméletből – lehetetlen megérteni a gazdasági rendszer működését, képtelenség hasznos módon elemezni annak sok problémáját, nem lehet meghatározni a szükséges gazdaságpolitika megfelelő kiindulópontját” – írja Coase. Majd így folytatja: „Azt vizsgáltam meg, hogy mi történne egy olyan világban, ahol a tranzakciós költségeket nullának tekintenénk. Ezzel nem az volt a célom, hogy leírjam, milyen lenne az élet egy ilyen világban, pusztán egy egyszerű közegben szerettem volna kifejtetni az érveket, és – ami még fontosabb – világossá akartam tenni, hogy milyen alapvető szerepet játszanak a tranzakciós költségek a gazdaság legfontosabb intézményeinek formálásában. Két helyzetet vizsgáltam meg. Az egyikben a vállalatok kötelesek a tevékenységük által másoknak okozott kár megtérítésére, a másikban nem. Az illusztrációnak szánt, de kritikusaim által gyakran idézett példában marhatenyésztők állatai tilosba tévedtek, és legázolták a szomszédos farmerek termését. Úgy véltem sikerült kimutatnom, hogy ha a tranzakciós költségeket nullának tekintenénk, és a felek jogai jól meghatározottak volnának, az erőforrások elosztása mindkét helyzetben azonos lenne. Az én példámban, ha a marhatenyésztőnek kellett kifizetnie a marhák által okozott kár értékét a farmereknek, akkor ezt minden bizonnyal a költségei között tartotta volna számon. De ha a marhatenyésztő nem volna köteles kártérítésre, akkor a farmer volna hajlandó fizetni a marhatenyésztőnek a kár értékének megfelelő összeg erejéig azért, hogy rábírja a károkozás beszüntetésére. Így, ha a marhatenyésztő változatlanul folytatja tevékenységét, és kárt okoz a termésben, akkor nem kapja meg ezt az összeget, ami így a további marhatenyésztés költségévé válna. A kár mindkét helyzetben ugyanazzal a költséggel jár a marhatenyésztő számára. Emellett viszont rámutattam egy másik tényezőre is, ami fontos szerepet játszik a további elemzésben, de amit kritikusaim úgy látszik, nem mindig vettek észre: ha a marhatenyésztő köteles megtéríteni a kárt, akkor alku révén mindig el lehet érni a növénytermesztés megszüntetését, illetve a haszonnövény megváltoztatását, amennyiben ez nagyobb mértékben csökkenti a kárt, mint a termelés (kárérték nélküli) értékét. Emellett más eszközöket is igénybe lehet venni a kár csökkentésére (például az elkerítés), amikor ennek a költsége kisebb, mint az általuk megelőzött kár. Következésképpen: »... a termelés értékében máshol bekövetkező csökkenés, amit a költségek kiszámításakor a marhatenyésztő figyelembe vesz, lehet kisebb, mint a kár, amit a marhák (egyébként) okoznak « (Coase, 2004, 146. o.) Végső következtetésem az volt, hogy »a végeredmény (amely maximalizálja a termelés értékét) függetlenül a jogi

helyzettől, amennyiben feltételezzük, hogy az árrendszer költségmentesen működik» (Coase, 2004, 150. o.).

Ezt az eredményt fogalmazta meg Stigler Coase-tételként. Coase úgy vélekedett, hogy a társadalmi optimum eléréséhez elegendő lehet az „üzletkötési” megközelítés. A szennyezők és a környezetromlás áldozatai feltételezhetően káruk határkölsége és a haszon, illetve csökkentés költségei alapján fognak egyezkedni a környezeti degradáció vagy az azt előidéző gazdasági tevékenység optimális szintjéről. A Coase által feltételezett mechanizmus működése a következő. Szabályozatlanság vagy a veszélyeztetett szereplők kiegyenlítő erejének hiánya esetén a szennyező megpróbál olyan szinten tevékenykedni, ahol maximalizálhatja profitját. A társadalmi optimum azonban ott van, ahol a szennyező tevékenységből eredő határhaszon egyenlő a szennyezésből fakadó társadalmi határvesztéssel. Ha azonban az áldozatnak törvényes joga van egy nem szennyezett környezethez, akkor a szennyezőnek kárpótolnia kell őt. Tehát elvileg egy „természetes” tendencia alakul ki, mely a társadalmi optimum irányába halad. Coase feltételezése szerint ez a tétel akkor is igaz, ha a szennyezőnek vannak törvényes jogai, és az áldozatnak kell fizetnie azért, hogy a szennyező csökkentse tevékenységét, illetve annak negatív hatását, vagy tartózkodjon tevékenységétől. A „Coase-elmélet” azt mondja ki, hogy függetlenül attól, hogy melyik félnek vannak törvényes jogai, tranzakciós költségek nélkül egy automatikus tendencia alakul ki a társadalmi optimum tárgyalásokon keresztül történő elérésére.

Coase tétele jól működhet kisszámú, azonos jogi és társadalmi pozícióban lévő érintett esetében. (Jellegzetesen ilyenek a szomszédsági konfliktusok.) Amikor azonban ilyen vagy olyan okból az egyéni tárgyalás nem praktikus, a bíróságok felelősségi szabályokhoz fordulhatnak. Ezek olyan szabályok, melyek pénzügyi kompenzációt ítélnék meg a káresemény bekövetkezése után a sértett félnek. A díj nagyságát pedig ahhoz igazítják, hogy mekkora az okozott kár. A felelősségi szabályok abból a szempontból is érdekesek, hogy a korábbi döntések precedenst teremtenek a későbbi esetekre. A bíróságok útján való megoldásoknak is megvannak azonban a maguk korlátai. Ez az eljárás ugyanis azon alapul, hogy esetről esetre meghatározzák a díjat, méghozzá minden egyes esetben az egyedi körülményeket mérlegelve. Adminisztratíván az ilyesfajta meghatározás nagyon költséges. Az olyan költségek, mint a bíróság ideje, az ügyvédek tiszteletdíja stb. is a tranzakciós költségek kategóriájába esnek. A jelen összefüggésben az ilyen típusú adminisztratív költségek igen magasak lehetnek, s leronthatják az eljárás hatékonyságát.

A fentiek miatt, amikor az érintettek száma nagy, és a körülmények nem egyediek, általában a kormányzatok a rendeletekkel vagy egyéb szabályozásokkal igyekeznek javítani a helyzeten (Pigou-féle megoldások). Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy túlzottan bízunk a központi döntésekben és megoldásokban, és olyankor is mellőzzük az egyedi megoldásokat, a tárgyalásos, mediációs formát, amikor az hatékonyabb lehetne. Igaz, hogy a tárgyalásos formák sikeres alkalmazásához a konfliktuskezelési módok és formák kiépülése és működése szükséges. Ezek a formalizált módok képesek

csak oly mértékben tehermentesíteni a bíróságokat, hogy azok aztán a specifikus környezeti konfliktusokat is kezelni tudják. A konfliktuskezelési módok azonban tanulhatók és a mainál szélesebb körben alkalmazhatók.

Ronald Coase „A vállalat, a piac és a jog” címmel megjelent könyvében írja a következőket: „Nézőpontom nem vált általánosan elfogadottá, s többségében az érveimet sem értették meg. ... Mivel az érvek ezekben a tanulmányokban, úgy vélem, egyszerűek, sőt, annyira egyszerűek, hogy majdhogynem a magától értetődő igazságok kategóriájába tartoznak, elutasításuk vagy látszólagos meg nem értésük arra utal, hogy a közgazdászok többsége másként tekint a gazdasági problémákra, és felfogásuk különbözik az enyémtől, a közgazdaságtan tárgyának természetét illetően. Úgy vélem ez az igazság” (Coase, 2004, 11. o.). Az előbbieken, amikor a rejtett költségeket, a királis hatást és a tranzakciós költségeket vizsgáltuk, a piaci kudarcokról (Market Failure) beszéltünk. Az állami beavatkozástól a piacsabályozás megjelenésével azonban megjelentek a kormányzati kudarcok (Government Failure) is. A továbbiakban ezekkel is foglalkozunk, bemutatva és elemezve konkrét szabályozási kudarcokat. Ezek elsősorban a helyi fenntarthatóságot és a megújuló energia felhasználását érintik.

4. Rejtett és tranzakciós költségek a gyakorlatban

Az előbbieken az elmélet síkján bemutattuk, hogy milyen piaci kudarcokat eredményez, ha a rejtett költségek a szürke zónából nem kerülnek a fehér zónába. Azt most nem vizsgáltuk, hogy a rejtett költségek felszínre hozására alkalmazott kormányzati beavatkozások milyen költséggel járnak.

Gyakorlati példák mutatják, hogy az átgondolatlanul (bármely jó szándékkal) meghozott intézkedések esetleg csökkentik a negatív externális hatást, de oly magas tranzakciós költséggel, hogy az „előnyök” gyarapodása helyett a közrossz növekedik.

Mindezek eredményeként a sokszor jó szándékú beavatkozás, a fenntarthatósági célok megvalósítására való törekvés nem közelít, hanem távolít a fenntarthatóságtól.

A következőkben a fenti megállapítás alátámasztására hozunk fel néhány jellemző példát a napenergia-felhasználás piaci helyzetének alakulása kapcsán. (Elemzésünk részleteket is bemutat.)

Példáink esetében a fenntarthatóságot a legegyszerűbb, leglecsupaszítottabb definíciójában alkalmazzuk: miszerint a fenntarthatóság nem más, mint az arra irányuló törekvés, hogy gyermekeink, unokáink előtt ne éljük fel az erőforrásokat, és legalább azt a világot adjuk át nekik, amit mi megkaptunk. (Ez talán az orvoslás alapkövetelményéhez áll közel, miszerint „ne árts!”.)

A kormányzati beavatkozásoknak – az externáliák árazása mellett – csökkenteniük kellene a tranzakciós költségeket is, mintegy „megalajozva” a piaci működést. Ehelyett

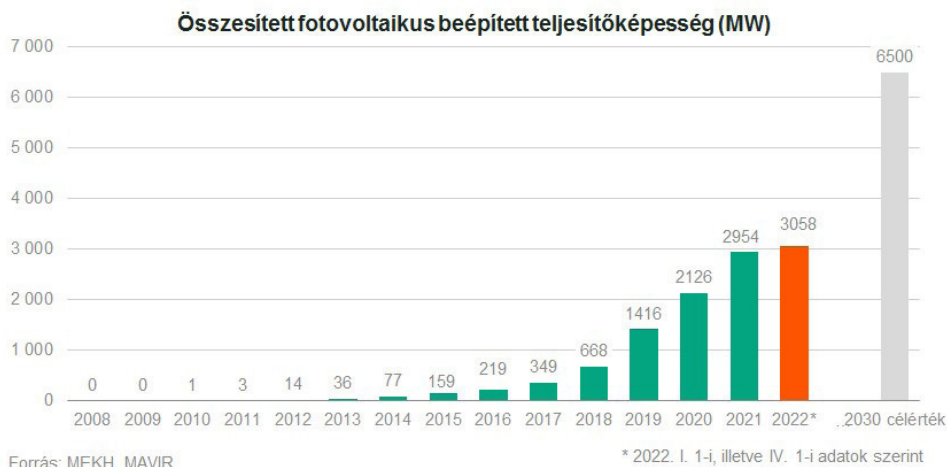
a kötelezővé tett „olajcserénél” úgy járnak el, mint a buta vagy rosszindulatú autószerelő, aki némi homokot tesz az olajhoz. Recseg-ropog is a rendszer egy-egy átgondolatlan szabályozás után.

4.1. A napelemes rendszerek rejtett és tranzakciós költségei

A napenergia-felhasználás piaci helyzetének alakulására vonatkozó elemzésünkben a helyi szolgáltatás helyzetét fenntarthatósági szempontból vizsgáljuk, példákkal illusztrálva egyes, hozzájuk kapcsolódó rejtett és tranzakciós költségeket.

Magyarországon már 2022 áprilisában átlépte a 3000 MW-ot a hazai fotovoltaikus naperőművek összesített beépített teljesítőképessége (Major, 2022). A növekedés a 2023-as évben még inkább felgyorsult, és 2023-ban minden idők legnagyobb kapacitásbővülését hozta, annak ellenére is, hogy jelenleg a zöld energetikai rendszerek – köztük a napenergiát hasznosítók – telepítése és megtérülési ideje kiszámíthatatlan és kockázatokkal terhelt. (Major, 2022)

A romló gazdasági kilátások, a növekvő rendszertelepítési költségek és a zöldenergia-termelő rendszerek változó szabályozási környezetében rejlő kockázatok, illetve a téli időszakban tapasztalható alacsonyabb termelési volumen ellenére növekszik a villamosenergia-önellátásra vonatkozó igény, és fokozódnak a rezsicökkentés fenntarthatóságára vonatkozó aggályok, ezért a piac további bővülésére lehet számítani.

Forrás: MEKH, MAVIR (in Major, 2022)

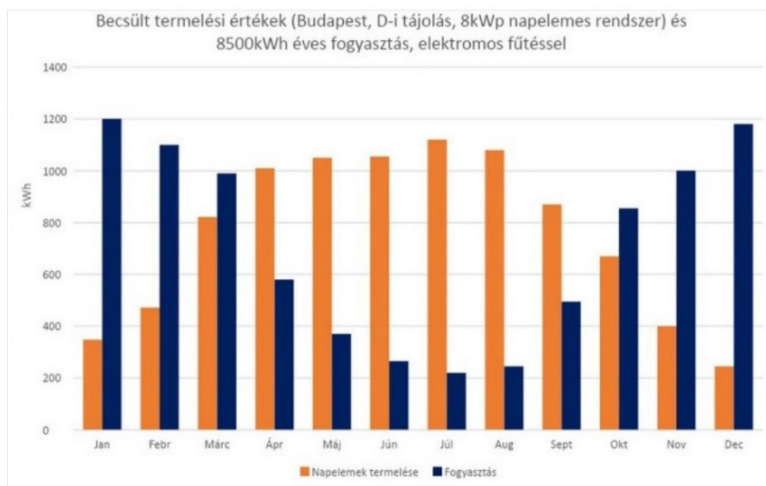
2. ábra: Összesített fotovoltaikus beépített teljesítőképesség (MW)

A napelemiparág működéséhez kapcsolódó rejtett és tranzakciós költségek áttekintéséhez a teljesség igénye nélkül szükséges áttekintenünk annak szereplőit: napelemgyártók és -eladók, viszonteladók, rendszertelepítők, hatóság, bankok, átvitelrendszer-irányítók,

elosztóhálózat-üzemeltetők és természetesen a vevők (napelem-tulajdonosok). Szakértők hangsúlyozzák, hogy a piac működése nem nélkülözheti a digitalizációt sem. Az energy 4.0 megoldások minél szélesebb körű alkalmazása (a tárolási-irányítási feladatok szoftveres háttére, megvalósítása; hálózatba kapcsolt, egymással kommunikálni tudó, bizonyos esetekben döntésképes eszközök) hatékonyabb és versenyképesebb napenergia-termelő rendszert hozhatnak létre. (Major, 2022) És persze ennek is költségei vannak, amelyek többnyire rejtve maradnak.

Hazánkban 2022. október 31-től a kormány korábbi döntésének értelmében megszűnt a piacra újonnan belépők visszatáplálási lehetősége. Az állami támogatásoknak is köszönhető nagy mértékű hazai napenergia-hasznosítás megterhelte a villamosenergia-hálózatot, így érthető, hogy az intézkedés nem a napelem-tulajdonosok ellen, hanem a villamosenergia-rendszer védelmében született, és a hálózatok megerősítéséig lesz életben. A napenergia-termelés növelése, vagyis a környezetbarát villamosenergia-termelés továbbra is fontos cél Magyarországon. (Világgazdaság, 2023)

További kockázati tényező, hogy a magyar lakosság esetében legelőnyösebb éves elszámolás is változhat 2024. január 1-től, mely dátumtól már mindenki betáplálhat a villamosenergia-rendszerbe, de ennek szabályai még nem ismertek. A visszatáplálás ideiglenes megszüntetésével a szaldóelszámolás (amennyit betápláltunk a hálózatba, annyit ki is vehetünk a rendszerből) nem szűnt meg, azonban a kérdés az, hogy hogyan változik a szabályozási rendszer, és marad-e az éves elszámolás. A 3. ábra jól mutatja annak fontosságát, hogy az elszámolási időintervallum havi vagy éves.

Forrás: A1 Solar

Forrás: A1 Solar (in Világgazdaság, 2023)

3. ábra: Becsült termelési érték (Budapest, D-i tájolás, 8kWp napelemes rendszer) és 8500 kWh éves fogyasztás, elektromos fűtéssel

A villamosenergia-rendszerbe való betáplálás megszüntetése, illetve a havi elszámolás bevezetésének a lehetősége megnöveli a napelemes rendszerek megtérülési idejét és az azonnali fogyasztás maximalizálásának az igényét, ugyanis, egy átlagos háztartás a megtermelt energia kb. 25-33%-át tudja azonnal elfogyasztani napközben, amely arány egy kis odafigyeléssel akár 50%-ig is emelhető. (*napelemtechika.hu*, 2023)

A következő fontosabb rejtett költségeket tudjuk azonosítani a napelemes rendszerek telepítése és működtetése területén:

- *A telepítéssel összefüggő esetleges környezetkárosítások* (pl. fakivágások, tereprende­zések). Sokan nem számolnak azon környezeti károkkal, amelyeket akár a földre szerelt napelemrendszer körüli vagy alatti tereprende­zés okoz. Ahhoz, hogy a rendszer hatékonyan működjön (pl. a növényzet ne nőjön magasra a panelek körül, mivel ez árnyékolást okozhat), folyamatosan ellenőrizni kell a panelek környezetét és megtenni a kellő beavatkozásokat. A földi tartó körüli terület karbantartására többféle módszer is alkalmaznak, pl. kaszálás, gyomirtó szerek vagy gyomirtó szövet a növényzet elzárására.
- *A használaton kívüli panelek semlegesítése vagy újrahasznosítása nem megoldott.* A lejárt élettartamú inverterek és a napelemek újrahasznosítása és hulladékként a semlegesítése nem megoldott. A technológia annyira új, hogy a fejlesztések még nem tartanak ebben a fázisban.
- A napelemekről az alumíniumkeret eltávolítható, ennek újrahasznosítása megoldott, azonban a panelek tartalmazhatnak ólmot vagy szilicont, és a hordozó üveget borító fólia és az üveglapok közötti magas hőmérsékleten összesütött összetevőket jelenleg nem lehet szétválasztani, ahogy a napelemek celláiban található ezüst kivonása sem megoldott.
- *A villamosenergia-rendszer túlzott leterheléséből eredő költségek* (pl. áramkimaradások, áramszünetek negatív hatásai, hibaelhárítási és rendszerfejlesztési költségek).
- *A piaci mechanizmust felborító támogatások torzító hatásának a költségei.* A pályázati lehetőségek akár 100%-os finanszírozást is biztosítanak, ugyanakkor előírnak egy keretet, amelyből nem biztos, hogy a rendszert jó minőségben ki lehet építeni. Ennek kapcsán a napelemes rendszerek telepítőinek a hozzáállásában két véglet jelenik meg. Sokan azt mondják, hogy ha a legolcsóbb elemeket telepítik az ügyfélnek a legolcsóbb inverterrel, akkor jól járnak, mert többet kereshetnek az üzleten. Ezek az ügyfelek – még ha nem is számítanak rá – sokkal hamarabb rákényszerülhetnek alkatrészek és az inverter cseréjére. A másik véglet pedig az a vállalkozó, aki azt mondja, hogy ő a nevét adja a telepítéshez, ezért számára fontos, hogy a legjobb minőségű alkatrészekkel és elemekkel dolgozzon, ebben az esetben az ügyfél jobban jár, ez a rendszert telepítő vállalkozó presztízsét is növeli, azonban a hasznát csökkenti/minimalizálja.
- *A jogi környezet változásából eredő kockázati költségek:* A jogi környezet változása nagyon komoly kockázat. Ha például az elszámolási szabályok megváltoznak, az lényegesen meghosszabbíthatja a megtérülési időt. Ha pl. nincs lehetőség a rendszerbe való

betáplálásra, és a napelem-tulajdonosoknak akkumulátort kell vásárolni, ami – jelenleg – nagyon magas költséggel jár, szintén nagyon megnövekedhet a megtérülési idő.

- *Lopás, illegális használat költsége:* a panelek és inverterek könnyen elérhető és értékes célpontok a lopás és jogtalan használat szempontjából. Az ilyen cselekmények elleni védekezést biztosító biztonsági intézkedések költségei (pl. riasztók, szenzorok, távirányítók, biztosítások stb.) is a rejtett költségek nagyságát növelhetik.
- *A rendszerfigyelés internetes költségei.* A napelemrendszerek termelésének figyelemmel kísérése nemcsak érdekes, de praktikus tevékenység is. Megfelelő digitális eszközök segítségével a napelem-tulajdonos valós időben kísérheti figyelemmel a költségmentes és károsanyagkibocsátás-mentes villamosenergia-termelését, és könnyebben azonosíthatja a felmerülő problémákat is. A rendszer figyeléséhez azonban megbízható internetes forráshoz való csatlakozás szükséges. Ha még nincs internetszolgáltatás a helyszínen, telepítenie, karbantartania is szükséges az ehhez szükséges rendszert, illetve elő kell fizetnie a szolgáltatásra.

Tranzakciós költségek:

- A napelem-telepítés anyagi forrásának (pályázati és hitellehetőségek) keresési, elemzési és összehasonlítási költségei.
- A napelem-telepítést végző cég kereséséhez és kiválasztásához kapcsolódó alku- és döntési költségek.
- A telepítéshez szükséges engedélyek beszerzésének és a hivatalos bejelentések megtételi folyamatának lebonyolításához kapcsolódó költségek.
- Az időben elhúzódó és önmagában is időigényes ügyintézés miatt kieső munkajövedelem (az idő pénz), illetve az ezzel járó stresszhelyzetek negatív hatásainak a költségei.

A napelemes rendszerek telepítéséhez kapcsolódóan azonosítható tranzakciós költségek között a legnagyobb hányadot a rendszer telepítéséhez szükséges engedélyek beszerzésének költségei és az erre fordított idő használdozati költségei teszik ki. Hazánkban és a környező országokban egyaránt többféle engedély beszerzése és – a rendszer méretétől függően – több hivatalos bejelentés is szükséges a napelemes rendszerek működtetésének megkezdéséhez. Az engedélyeztetési folyamatok egyszerűsítése lényegesen csökkentené az ügyintézési időt és a tranzakciós költségek nagyságát is.

A továbbiakban áttekintünk két napelem-telepítési esetet, amelyek a telepítési idejüket illetően és annak forrását tekintve is különböznek egymástól.

4.2. Napelem-telepítési esettanulmány (1) (Török, 2023)

Egy szegedi háromgyermekes család története a napelemes rendszer telepítésének ötletétől a megvalósításon keresztül a működtetésig:

Az Édesapa egy jó barátjával 2012-ben autóval utazott keresztül Németországon, és akkor látta meg először, hogy mennyi házi napelemrendszert és nagy napelemparkot hoztak létre abban az országban. Európa azon részén sokkal kevesebb a napsütéses órák száma, mint hazánkban. Csodálattal figyelte ezt, és el is gondolkodtatta a dolog. „Ha nekik megéri akkor nekünk is meg kell, hogy érje” – így gondolkozott. Ezt követően kezdett el érdeklődni a napelemes pályázatok iránt. Akkor többfajta meghirdetett napelemes pályázati lehetőség is napvilágot látott. Volt uniós pályázat teljes finanszírozásra, 50%-os finanszírozásra, de ezeket nem sikerült igénybe venniük. Majd később, 2017-ben kamatmentes hitelkonstrukciós pályázat is megjelent, melyet a család is igénybe tudott venni a házi napelemrendszerük finanszírozásához.

A környezet védelme és megóvása mindig is fontos volt a család számára. A hulladékokat már régen szelektíven gyűjtik, az üveget, üveghulladékot az erre kijelölt gyűjtőhelyekre viszik. Sőt, igyekeznek a kerti hulladékokat (faágak, nyesedékek, nyírott fű) is komposztálni, ezáltal visszajuttatni a természet körforgásába.

A napenergia hasznosítása volt számukra a másik kézenfekvő lehetőség, hogy tegyenek a környezet megóvásáért a saját szintjükön. A nap ingyen süt, csak ki kell használni ezt a lehetőséget, gondolták.

A megvalósítás előtt túl nagy elemzéseket nem végeztek. Annyi számukra elegendő volt, hogy az éves gáz- és áramfogyasztásuk összegét összehasonlították a kamatmentes havi törlesztőrészlettel, és máris látható volt a különbség, a számadatok meggyőzőek voltak. A kamatmentesség garantálta (és remélik, hogy ezután is fogja) a fix költségeket. A 2022-es energiaár-emelkedés is azt mutatja, hogy jó döntés volt belevágni a projektbe. Mindentől függetlenül a napsütés és a felhasznált éves áramfogyasztás nagyban függ a környezeti tényezőktől – milyen hidegek a telek, mennyit süt a nap az év folyamán –, amelyek akár 20-30%-ban is befolyásolhatják az éves villamosenergia-termelésüket és -fogyasztásukat.

A kiírt pályázat alapján a kamatmentes hitelkonstrukció tűnt számukra az elérhető megoldásnak a megvalósításhoz, bár az ügymenet elhúzódása okozott nehézségeket. Elmondásuk szerint a banki ügyintézés olyan lassú és körülményes volt, hogy ha egy sima piaci szabad felhasználású hitellel oldják meg a finanszírozást, akkor egy évvel korábban kész lehetett volna a rendszerük, és egy évvel korábban elkezdte volna termelni nekik az ingyen áramot, ami „kidolgozta” volna a kamat nagy részét, ha nem a teljes összegét.

A hosszú banki ügyintézés folyamán többször módosították a feltételeket és a szükséges beszerzendő dokumentumok körét. (37-féle dokumentumot kellett leadni a banknak, valamit többször is.) Többször kicsúsztak a döntési határidőből, és módosultak az engedélyezési feltételek is. Olyan érzésük volt, mintha a bank nem akarná, hogy minden igénylő megkapja a kölcsönt. Az ügyintéző elmondása szerint sokan fel is adták, és nem vitték végig az igénylési eljárást. A kétlépcsős banki ügyintézés közel tizennégy hónapig húzódott. Először a helyi OTP-fióknál történt meg a kapcsolatfelvétel, majd a döntést a Magyar Fejlesztési Banknál hozták meg, ami nagyon lelassította a folyamatot.

A pályázat 10% önerőt írt elő a teljes finanszírozásból. Ez nagyrészt az energetikus és a közjegyző költségét és némi anyagköltséget tartalmazott. A pályázati kivitelezés a ház energetikai korszerűsítését tartalmazta, vagyis a napelemrendszer telepítésére és a ház tetőszerkezetének púrhanggal történő szigetelésére vonatkozott. Ez elviekben kb. 30%-os energiamegtakarítást eredményezett. A ház hőhőztartása érezhetően javult a kivitelezés óta.

Összefoglalva, a család örül, hogy belevágtak a napelemprojektbe, még kölcsönfelvétel mellett is jól jártak anyagilag, és a 2022-es energiaár-növekedés következtében a megtérülési idő is számottevően csökkent, nem beszélve a környezeti fenntarthatósághoz való hozzájárulásukról, melyet nagyon fontosnak tartanak.

4.3. Napelem-telepítési esettanulmány (2) (Fekete, 2023)

Egy egri házaspár (kétszemélyes háztartás) rövid története a napelemes rendszer telepítésének ötletétől a megvalósításon keresztül a működtetésig:

A családfő fejében már régen érlelődött a gondolat, hogy viszonylag nagy alapterületű házuk villamosenergia-igényét fenntartható energiaforrás segítségével biztosítsák. Azonban mivel a háztartás csak kétszemélyes, az előzetes számítások nagyon magas megtérülési időt eredményeztek, ezért a telepítés ötletét átmenetileg elvetették.

A 2022-es európai energiaválság hatására azonban újra fontolóra vették a napelem-telepítés lehetőségét. A döntést a megnövekedett telepítési igények miatt nagyon gyorsan meg kellett hozni annak ismeretében, hogy az életkorukból és jövedelmi helyzetükből adódóan pályázati források igénybevitelére egyáltalán nem voltak jogosultak. A telepítést kizárólag saját forrásból volt lehetőség megvalósítani, mert az esetleges hitelfelvételhez olyan sok időre lett volna szükség, hogy az lehetetlenné tette volna, hogy a megnövekedett kereslet mellett a telepítés még 2022 őszén megvalósuljon.

Mindezeket mérlegelve 2022 nyarán a telepítés mellett döntöttek. Ezt követően a rendszer elemeinek, a napelemeknek, az inverternek és az optimalizáló egységeknek a megrendelése következett, amivel párhuzamosan olyan kivitelezőt is kerestek, aki vállalta, hogy minden engedélyt beszerez, és minden bejelentést elvégez a napelem-tulajdonos helyett a nevében. Mivel a házaspár mindkét tagja aktív kereső, az idejükbe nem fért bele, hogy az ügyintézészt magukra vállalják, illetve a munkával töltött idejük hozadékát erre nem áldozták fel. Az esettanulmány hitelességéhez hozzátartozik, hogy mindezt csak azért volt esélyük az említett pár hónap alatt megvalósítani, mert a napelemes rendszer elemeit a családjuk egyik hozzátartozója segítségével tudták megvásárolni, aki ezek értékesítésével foglalkozik egy szlovák napelemes cég magyarországi képviselőjeként. A teljes körű szolgáltatást nyújtó napelemes rendszert telepítő vállalkozót pedig a férj egyik jó barátjának (egy építési vállalkozónak) a segítségével sikerült megbízni a feladattal.

Mindezen körülményeknek köszönhetően a rendszer tényleges telepítése (az elemek szállítását is a kivitelező cég szervezte és bonyolította a napelemrendszer elemeit

értékesítő cég képviselőjével) 2022. november 11-én, másfél napos telepítési munkálatot követően megtörtént. Mivel a vállalkozó az engedélyek beszerzését és a hivatalos bejelentéseket elindította még a nyár végén, a novemberben telepített rendszer a telepítés napját követően pár nappal már aktív volt, és a megtermelt villamosenergiát az MVM hálózatába kezdhette betáplálni. A folyamat gyorsaságához az is hozzájárult, hogy a ház villamosenergia-fogyasztásának méréséhez az áramszolgáltató már előzetesen olyan mérőórát szerelt fel, amely – a fogyasztás mérése mellett – alkalmas a visszatáplálás mennyiségének a mérésére is, így a villanyóra cseréjére nem volt szükség.

A rendszer a cikk véglegesítésének idejében pontosan 6 hónapja működött, amelybe az őszi és a téli időszak tartozott bele, de még ez idő alatt is már 5 MWh villamosenergiát megtermelt a 30 PV-modulból álló rendszer, amelynek várható éves teljesítménye 12 MWh, ami akár a 14 MWh maximális teljesítményt is elérheti. Ez a háztartás éves villamosenergia-fogyasztásának közel másfélszerese. Mivel jelenleg az éves szaldóelszámolás hatálya alá esnek, ez azt jelenti, hogy a megtermelt villamosenergia-többletért az éves elszámolási időszak(ok) lezárásával még kompenzációra is számíthatnak.

A téli időszakban gázkazánnal működtetett fűtésükre elektromos fűtőpanellel segítettek rá, ami várhatóan a fölgázfelhasználásukat is számottevő mértékben csökkentette, illetve egyúttal növelte a saját előállítású villamosenergia nagyobb arányú felhasználását. A 2023-as villamosenergia- és fölgázárakkal számolva, illetve kalkulálva a többlet-villamosenergiatermelés eladási árával is, a – teljes mértékben saját forrásból fedezett – beruházási költség várhatóan 4-4,5 év alatt meg is fog térülni.

A beruházás megvalósítását nem bánták meg, azt sajnálják, hogy nem vágtak bele sokkal hamarabb.

5. Konklúzió, javaslatok

Írásunkban a részben vagy egészben rejtve maradó hatások, az externáliák és a tranzakciós költségek hatását vizsgáltuk a közjóra, illetve a fenntarthatóságra vonatkoztatva, azt feltételezve, hogy a fenntarthatóság felé való elmozdulás, a fenntarthatósági célok megvalósulása a közjó erősödését, a társadalmi jólét javulását szolgálja. Az elmélet síkján bemutattuk, hogy milyen piaci kudarcokat eredményez, ha a rejtett költségek a szürke zónából nem kerülnek a fehér zónába.

Gyakorlati példákkal illusztráltuk, hogy az átgondolatlanul (bármely jó szándékkal) meghozott intézkedések csökkentik ugyan a negatív externális hatást, ugyanakkor sok esetben olyan magas tranzakciós költséggel, hogy az „előnyök” gyarapodása helyett a közrossz növekedik. Annak megelőzése érdekében, hogy a meg nem fizetett externáliák a közjó helyett közrosszat okozzanak, a kormányzati beavatkozásoknak fontos szerepük van. Ezeknek az externáliák árazása mellett csökkenteniük kellene a tranzakciós költségeket is.

Mindezek eredményeként a sokszor jó szándékú beavatkozás, a fenntarthatósági célok megvalósítására való törekvés nem minden esetben közelít a fenntarthatósághoz, hanem inkább távolít attól.

A fenntarthatóság szintjeit tekintve kiemelten fontos a helyi-kisregionális szint. A helyi termék és helyi szolgáltatás fenntarthatósági szempontból a legkisebb ökológiai lábnyommal rendelkező tevékenységek, de mivel ezek ellene hatnak a GDP növekedésének, a kormányzati szabályozás tudatosan (vagy tudattalanul) jelentős tranzakciós költségekkel terheli azokat, és fékezi kibontakozásukat, amire jó példa lehet a helyi borértékesítés is. Cikkünkben a napelemes rendszerek telepítéshez és működtetéséhez kapcsolódó rejtett és tranzakciós költségekre hoztunk gyakorlati példákat, és terveink szerint további elemzéseket a gyakorlati megvalósítási lehetőségek vonatkozásában a helyi borértékesítés területén fogunk végezni.

Hivatkozások

- BOULDING, K. (1993): *The Economist of the Coming Spaceship Earth, Valuing the Earth* (ed. H. E. Daly) The MIT Press Cambridge, Massachusetts, London, England.
- COASE R. (1960): The Problem of Social Cost, *Journal of Law and Economics* Vol.3. 1–44 p., The University of Chicago.
- COASE R. (2004): *A vállalat, a piac és a jog*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FEKETE S. (2023. április 12.): Mélyinterjú, Eger.
- KAPÁS J. (2000): Tranzakciós költségek tana a vállalatelméletben. *Vezetéstudomány*, XXXI. évf., 07-08. szám, 10–24. o.
- KEYNES J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*, ford. Erdős Péter, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MAJOR A. (2022): *Napenergia: Óriási mérföldkőnél Magyarország, tovább gyorsulhat a növekedés*, Portfolio.hu, 2022. április 22., letöltve: 2023. április 17. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20220412/napenergia-oriasi-merfoldkonel-magyarorszag-tovabbgyorsulhat-a-novekedes-539079>
- NAPELEMTECHNIKA.HU (2023): *Megéri napelemet telepíteni 2023-ban?* 2023. január 27., letöltve: 2023. február 15. <https://napelemtechnika.hu/hirek/249-megeri-napelemet-telepiteni2023>
- NEMZETI FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI TANÁCS (2021) *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Stratégia negyedik előrehaladási jelentés*, szerk.: Bartus Gábor.
- PIGOU, A. C. (1920): *The Economies of Welfare*. McGraw-Hill Book Company, New York.
- SZÁNTAY CSABA (2004): *Gyógyszereink és a szimmetria*, Mindentudás Egyeteme (előadás).

- SZLÁVIK JÁNOS (2013): *Fenntartható gazdálkodás*. Wolters Kluwer Complex Kiadó, Budapest.
- SZÜLE B. (2010) Közjavak optimális előállítása Közgazdaság: 4 pp. 165-177 13p
- TAYLOR F. (2021): *What are the hidden Costs of Solar Panels?* www.cnet.com, 2021. november 23., Letöltve: 2023. február 15. <https://www.cnet.com/home/energy-and-utilities/what-are-the-hidden-costs-of-solar-panels/>
- TÖRÖK A. (2023. április 27.): Mélyinterjú, Újszentiván.
- VILÁGGAZDASÁG (2023): *Felülvizsgálják a sokak által támadott napelem-szabályozást*, 2023. február 1., letöltve: 2023. február 15. <https://www.vg.hu/energia-vgplus/2023/02/felulvizsgaljak-a-sokat-tamadott-napelem-szabalyozast>

Világgazdaság a pandémia után, tekintettel a technológiai fejlődésre és a jelenkor kríziseinek tanulságaira

VÁRHELYI TAMÁS^A, ÁRVA LÁSZLÓ^B

^aEszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Egészségház u. 4., Eger 3300

varhelyi.tamas@uni-eszterhazy.hu

^bESSCA School of Management

Czuczor u. 6., Budapest 1093

Napjainknak a világgazdaságot és mindennapi életünket mélyrehatóan befolyásoló válságai, elsősorban a Covid-járvány és a szomszédunkban zajló ukrán–orosz háború valójában csak rövid távú események a világgazdaság átalakulásának több évtizedes folyamatában. Azt inkább a technológiai fejlődés és annak társadalmi következményei határozzák meg. Ezek a válságok azonban rávilágítanak a világgazdaság jelenlegi gyengeségeire, az egyensúlyok törekenységére, valamint a változások irányára is. Éppen ezért korábbi, inkább a járvány közvetlen hatásait vizsgáló munkáink folytatásaként a kérdésnek a fenntarthatósággal, illetve válságkezeléssel kapcsolatos részeit vizsgáljuk tovább.

E munkák szerint a Covid-járvány meglehetősen nagy hatással volt a világ gazdaságára, és ebből nem elsősorban a GDP csökkenése, hanem az eddig evidensen hatékonynak tartott termelési láncok formáinak megkérdőjelezése, a munkavégzés módja, illetve a gazdaság egészéhez történő lakossági és döntéshozói hozzáállás az igazán fontos (*Várhelyi–Árva*, 2022). A negatív tapasztalatok miatt előtérbe került a biztonság, megerősödött a fenntarthatóság felé történő haladás trendje. A biztonság igénye a technológiai fejlődéssel együtt le fogja rövidíteni az ellátási láncokat, csökkenni fog a fejlett országokból az olcsóbb munkaerőt kínáló országokba a töркеkivitel, hiszen egy robotizált üzem a fejlett országban lényegében ugyanolyan költségen, biztonságosan és a szállítás környezetkárosító hatásaitól és költségeitől mentesen tud működni.

Kulcsszavak: poszt-Covid gazdaság, globalizáció, ellátási láncok, robotizáció, Covid

1. A legfontosabb problémák a világban

A nyugati közgazdasági rendszerben a fogyasztó, egyben választópolgár áll elméletileg a középpontban, és a döntéshozók olyan feltételek megteremtésében érdekeltek, amelyek elősegítik a fogyasztói elvárások minél alaposabb kielégítését, még akkor is, ha ezek az elvárások mesterségesen, a cégek marketingtevékenysége által lettek létrehozva. A fogyasztók ezen rövid távú érdeke egybeesik az elsősorban az USA, illetve a fejlett nyugat-európai országok tőkés csoportjainak tulajdonában lévő multinacionális cégek érdekeivel, és a minél olcsóbb termelés érdekében ezek a cégek világméretű termelési, ellátási láncokat hoztak létre. Már régóta a szakmai és laikus közbeszéd tárgya, hogy ez környezetvédelmi szempontból fenntarthatatlan, és számos más társadalmi szempontból sem igazságos: egyrészt mivel a szegényebb országok (egyéni, társadalmi, környezeti) kizsákmányolásához vezet, másrészt a végeredmény ezen tőkés csoportok aránytalan gazdagodása, illetve e csoportok, valamint a közéjük nem tartozó középosztály és szegényebb rétegek közötti különbség folyamatos növekedése. Ráadásul a pandémia kapcsán kiderült, hogy ez a modell mennyire sebezhető is. A modell emellett a technológiai fejlődés következtében egy sor iparág esetében egyre inkább értelmetlen is, hiszen egy robotizált gyárban már nem versenylőny az olcsó munkaerő.

Kína és Délkelet-Ázsia gazdasági felemelkedése is átrendezi a korábbi multinacionális cégek által kialakított világpiacot. Ezek a tényezők együttesen a világgazdaság gyökeres megváltozását vetítik előre.

A fentiek mellett ráadásul az elmúlt fél évszázadban a Föld gyakorlatilag túlnépesedett: ha a népesség egésze annyit fogyasztana, mint amit a fejlett országok minimálisan szükségesnek tartanak, akkor globális szinten a kibocsátás környezetvédelmi szempontból kezelhetetlen szintre nőne – közgazdasági szempontból ez pedig egy potenciális igény, hajtóerő.

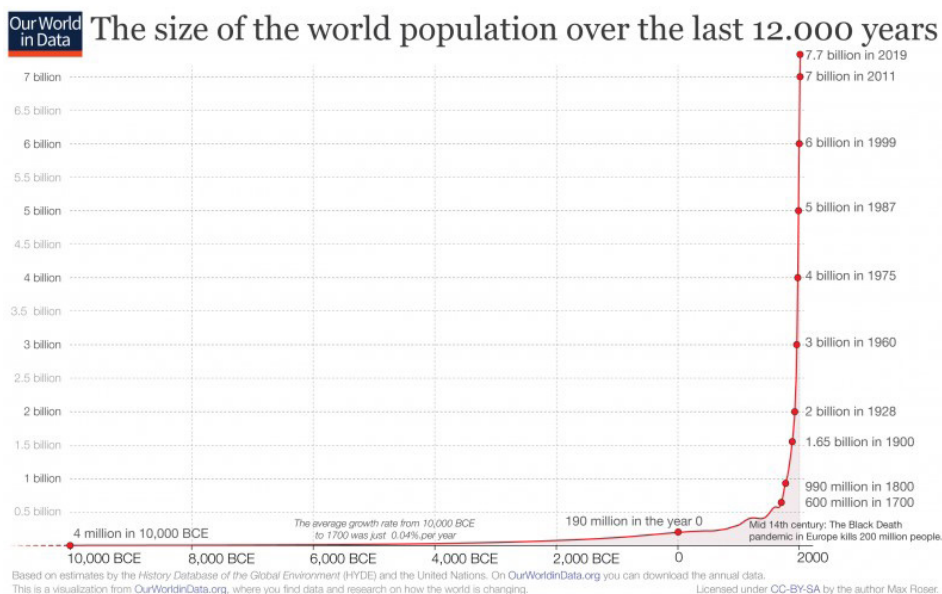
Sok tudós már jóval a koronavírus-járvány előtt értekezett arról, hogy a

- a Föld túlnépesedése,
- a globális felmelegedés és egyéb környezetkárosító folyamatok következményei,
- az irányítás nélküli, elszabaduló technológiai fejlődés,
- a korlátlan globalizáció és a transznacionális vállalatok tevékenysége,
- a természeti erőforrások árának, illetve újra képződésük költségének figyelmen kívül hagyása
- együttesen olyan globális katasztrófákhoz vezethetnek, amelyek alapjaiban rendíthetik meg az emberi civilizációt. Nézzük ezeket a problémákat egy kissé részletesebben, arra koncentrálva, hogy ezek a szempontok milyen változásokat hozhatnak a világgazdaságban.

1.1. A Föld népességnövekedésének veszélyei

A közelmúlt, illetve a jelen válságokat okozó problémái ellenére a legfontosabb gazdasági, egészségügyi, illetve politikai kockázatot a világ népességének gyors ütemű és földrajzilag egyenlőtlen növekedése jelenti. Az emberiség szaporodása évezredekken át viszonylag lassú volt, és csak 1800 körül érte el az egymilliárd főt, ennek a megduplázódására viszont már csak újabb 130 évre volt szükség – 1930-ra a népesség kétmilliárd, 1959-re már 3 milliárd fő volt, majd a rohamos növekedés eredményeképp 2011-re a 7 milliárd főt is elérte. Becslések szerint 2050-re a világ népessége átlépi a 11 milliárd főt.

Mindez azt jelzi, hogy – a népszaporulat ütemének fokozatos lassulása ellenére – évszázadunkban is folytatódni fog a népesség növekedése, és ez nyilvánvalóan jelentős környezeti és egészségügyi kockázatokat jelent, főként a nagy népsűrűségű városokban.

Forrás: <https://ourworldindata.org/world-population-growth>

1. ábra. A világ népességének alakulása az elmúlt 10000 évben

Emellett az egészségre is ártalmas népsűrűség növekedésének oka az a városiasodási folyamat, amely a világban az elmúlt évszázad során végbement, és aminek következtében az ENSZ szerint 2030-ra a világ lakosainak kétharmada városlakó lesz. Amennyiben egy adott területen nagyszámú ember él összezsúfolódva, akkor a pusztító járványok kitérése és terjedése is egyre valószínűbb lesz, különösen a fejlődő országokban a megfelelő higiéniai feltételekkel nem rendelkező megapoliszokban erős ez a veszély. A Covid-járvány kiindulópontját jelentő kínai Vuhan városában 8,5 ezer négyzetkilométeren több mint 11 millió lakos él, ami igen nagy népsűrűséget jelent.

1.2. A globális felmelegedés és egyéb környeztkárosító folyamatok problémái

Mára már bizonyítottnak tekinthető, hogy az úgynevezett „üvegházhatású gázok” növekvő kibocsátása jelentős mértékben hozzájárul a globális felmelegedéshez. A globális felmelegedés több veszélyes következménnyel jár: a mélyebben fekvő tengerparti területek víz alá kerülése, vízhiány, egyes térségek extrém felmelegedése és elsivatagosodása, éghajlati anomáliák, az élelmiszer-termelés feltételeinek romlása, sőt korábban nem látott, új betegségek megjelenése. Ezek azért különösen veszélyesek, mert gyakorlatilag visszafordíthatatlanok: ha a grönlandi, antarktiszi jég elolvad, és megemeli a tengerek szintjét, akkor a kibocsátás drasztikus csökkentésével sem érhető el belátható időn belül, hogy ez a szint csökkenjen.

A francia *Élet és Tudomány*, a „*Science et Vie*” folyóirat 2016. decemberi számában már megjelent egy cikk „Permafrost: et si'il liberait des armées de virus?” (vagyis: Permafrost: és mi lenne, ha a vírusok ármádiáját bocsátaná szabadon?) címmel, amely azt elemzte, hogy Szibériában a permafroszt, azaz a folyamatosan fagyott talaj tele van olyan mikrobákkal, amelyek potenciálisan betegségeket és fertőzéseket, illetve világvjárványokat okozhatnak. Nemcsak a félelmetes lépfene baktériumának spórái, hanem különféle, korábban nem ismert és ezért potenciálisan igen veszélyes baktériumok és vírusok is kikerülhetnek ezen fagyott talajból, amennyiben a globális felmelegedés következtében ez a talaj lassan felmelegszik.

De nemcsak a permafroszt felolvadása okozhat ilyen egészségügyi zavarokat, hanem az éghajlatváltozás egyéb következményei is: új betegségterjesztő vektorok (pl. maláriát hordozó szúnyogok, illetve egyéb rovarok jelenhetnek meg olyan területeken, ahol azok korábban még vagy már nem voltak jelen – ez a folyamat már mérhetően meg is kezdődött. Elég csak a maláriát megvizsgálni – a mai napig nem létezik ellene veszélytelen kezelési mód, és az egyetlen hatásos módszer a szúnyogok kiirtása. Azonban azt is tudjuk, hogy a szúnyogok is csak környeztkárosító módon írthatók hatékonyan. Szentén a *Science et Vie* említett cikkében jelzik annak a veszélyeit, hogy a globalizáció nyomán a világ korábban érintetlen területei is az emberi tevékenység közelébe kerülhetnek, és ez fokozott egészségügyi kockázatokat jelenthet. A 2019-es Covid-járvány is oly módon jött létre, hogy korábban csak állatokban szaporodó vírusok átkerültek az emberekre. A globális felmelegedés, illetve más környeztkárosító folyamatok nagy valószínűséggel megnövelik az ilyen jelenségek, mutációk létrejöttének gyakoriságát, illetve megkönnyítik az így létrejött kórokozók elterjedését.

1.3. Az irányítás nélküli, elszabaduló technológiai fejlődés

A technológiai fejlődés elsősorban egy lehetőség az emberiségnek és a világgazdaságnak, de emellett komoly veszélyforrás is lehet. Elég, ha a katonai felhasználás veszélyeire, illetve a foganatosított, többnyire működő korlátozásokra gondolunk. Szerencsére a vegyi, biológiai és atomfegyverek használatát eddig gyakorlatilag sikerült

megakadályozni, de a veszély itt él velünk. A biotechnológia és a robotizáció, illetve a mesterséges intelligencia fejlődéséből eredő veszélyeket még alig ismerjük, holott mostanára jutott oda fejlődésük, hogy ezek a veszélyek komollyá kezdenek válni.

Az elmúlt években a neurális hálózatokhoz már elegendő számítógép-teljesítmény áll rendelkezésre, és a deep learning technika segítségével eljutottunk oda, hogy az elemzéseken, számítási sebességen alapuló döntéshozatalon túl komplex problémamegoldásra is alkalmassá válnak a rendszerek. Egyesek szerint (Ford, 2022) a koronavírus-járvány és az ennek következtében fellépő gazdasági visszaesés még tovább fokozza a mesterséges intelligencia munkaerőpiacra gyakorolt hatását. Várható az automatizálható, rutinszerű munkavégzés kiváltása, ezen munkakörök tömeges megszűnése. A negatív társadalmi hatások mellett ismert gondolkodók hosszabb távon komolyabb veszélyekre is figyelmeztetnek: Stephen Hawkingot követően Elon Musk, az önvezető autók egyik apostola szerint a mesterséges intelligencia veszélyesebb, mint a nukleáris fegyverek (McFarland, 2014).

1.4. A globalizáció és a transznacionális vállalatok tevékenységének kockázatai

Az ezredfordulóig általános lelkesedéssel szemben egyre komolyabb kérdéseket vet fel maga a globalizáció is: a 20. század hetvenes éveitől kezdve a nagy nemzetközi vállalatok egy új stratégiát dolgoztak ki a világméretű termelésük, más szóval, a globális értékláncuk optimalizációját. Ez röviden azt jelenti, hogy egy adott termék előállítása kis résztevékenységnyi egységekre bontható (ezeket az elemi egységeket az „értéklánc elemeinek” nevezik), és ezek az elemek eltérő árú erőforrásokat igényelnek. A 20. század végére a munkaerő vált a legfontosabb termelési erőforrássá, és a nemzetközi vállalatok az összes vállalati profit maximalizálása érdekében napjainkban arra törekednek, hogy a termelést világméreteken oly módon szervezzék meg (optimalizálják), hogy az igénytelen, képzetlen munkaerőt igénylő tevékenységeket oda telepítsék a világban, ahol az olcsó munkaerő nagy mennyiségben található (ld. erről pl. Krugman, 2018, illetve Árvai et al., 2020).

Mindennek a közvetlen következménye a multik profitjának növekedése, valamint a társaságok tulajdonosainak gazdagodása, a közvetett következmény pedig a szállítási tevékenység növekedése, ami jelentős szén-dioxid-kibocsátással jár, és így erősíti a globális felmelegedést. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a nyersanyagok, valamint félkész és késztermékek elkerülhetetlen mozgatása, szállítása mellett szükséges lehet esetenként az emberek nagy távolságú utazása is, ami szintén növeli a globális járványok kockázatát. Ennek nyomán míg pár évszázada több mint egy év is kellett ahhoz, hogy egy Kínában pusztító járvány eljusson Európába, ma már – a Covid-járvány példáján láthattuk – már pár óra is elég ehhez.

Az elmúlt évtizedekben a világ számos térségében és országában kérdőjelezték meg a globalizáció folyamatát. Ahogy azt az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Szervezete

legutóbb a koronavírus-járvány kapcsán kiadott elemzésében írták, a 2008-as válságot követően a globalizációval és annak öngyógyító képességével szemben számos kétely merült fel (pl. *Pol*, 2020). Mindehhez még hozzáteszik, a koronavírus-járvány a kereskedelmi kapcsolatok megbénítása révén szétzilálja a globális értékláncokat, aminek következtében azok a nemzetközi vállalatok, amelyek ilyen módon szervezték tevékenységüket, komoly bajba kerülnek, és hasonlóképpen rosszul járnak a beszállítóik is (*ECLAC*, 2020).

1.5. A természeti erőforrások valódi értékének figyelmen kívül hagyása

Az ipari forradalom egyik alapja a fosszilis üzemanyagok kitermelése és felhasználása volt. Ennek kapcsán az ipar megszokta, hogy ezek árát elsősorban a kibányászásuk költsége határozza meg. Az árban nem szerepelt az, hogy a természeti erőforrások árának része kellene hogy legyen újraképződésük költsége, amit egyszerűen figyelmen kívül hagynak. Az újraképződés természetesen egy bonyolult fogalom, sok esetben szó szerint lehetetlen – ehelyett azzal kellene kalkulálni, hogy a véges erőforrás esetén annak kimerülése után milyen költséggel lehet helyettesíteni. A természeti erőforrások valódi értékében ezenfelül a felhasználásuk által keletkezett kárt is figyelembe kellene venni. Ez a környezetkárosítás, valamint a kapcsolódó egészségkárosítás. A környezetkárosítás egyik következménye bizonyos esetekben a globális felmelegedés, ami az elmúlt évtizedekben a középpontba került, ezért külön is kiemeltük. Azonban a környezetkárosítás, a gazdasági fejlődésnek tekintett növekedés ennél jóval tágabb körben okoz visszafordíthatatlan károkat. Ezek közül ki lehet emelni a talaj tönkretételét, a globális mikroműanyag-szennyezést, az ivóvízbázisok elszennyezését, a mindent elborító hulladéktömeget.

Összetettebb jelenség az egészségkárosodás: nyilvánvaló tény a daganatos és allergiás betegségek számának emelkedése, ami mögött elsődleges és másodlagos környezetkárosító tényezők állnak. A nyilvánvaló hatással bíró elsődleges tényezők (pl. légszennyezés) mellett másodlagos tényezőkön például azt értjük, hogy a mind mesterségesebbé váló élelmiszer-termelés olyan adalékanyagokat, technológiákat használ, amelyek összességében károsítják az egészséget. Ennek oka a szintén problémásnak ítélt gazdasági racionalitás mellett a túlnépesedés és a környezetkárosítás miatti kényszer.

Az egészségkárosítás mellett még vannak ilyen komplex negatív jelenségek – ezek egyike a viszonylag jól ismert és dokumentált biodiverzitás csökkenése. Egy modern közgazdaságnak a környezeti, természeti értékek felhasználása kapcsán ezt is be kellene áraznia. Ugyan megjelentek ennek első formái, terjed a „szennyező fizet” elv, a szén-dioxid-kibocsátásnak már egyre szélesebb körben ára van, de ez még messze nem elegendő.

2. Konklúzió, megoldási javaslatok a világban

A Covid-pandémia elmúlt a jó hír egészen addig, amíg a következő világméretű járvány ki nem tör. Mert sajnos látni kell, hogy amennyiben nem változtatjuk meg a korábbi játékszabályokat, akkor újabb és újabb járványok kitörésére és a termelés szakaszos kényszerű leállítására kell számítani. A szomszédunkban zajló, elvileg lokalizált háborúnak globális chiphiány, energiaválság és az egész Európát érintő infláció lett a következménye.

Ezekből is látható, hogy fontos lenne átgondolni az „alapvető emberi értékeket”, azokat a dolgokat, amelyeket az emberek fontosnak és értékesnek tartanak. Az a mentalitás, amely jelenleg nem az élet minőségét, hanem az anyagi javak mindenáron történő gyors növelését tekinti fő célnak, nem tartható fenn, mivel az alapvetően az emberi környezet visszafordíthatatlan pusztítását eredményezi.

2.1. Az üzleti gazdaságtan (*business science*) és a gazdaságpolitika közelítése egymáshoz

Nagyon fontos, hogy a Covid utáni gazdaságban a pusztán profit maximálásával foglalkozó üzleti tudományok és a távolabbi, externális hatásokat is figyelembe vevő gazdaságpolitika közeledjen egymáshoz, de oly módon, hogy az üzleti tudományok, a business sciences építsék be magukba a gazdaságpolitika távlati szempontjait is. Egyébként már eddig is voltak erre nézve törekvések, de sok esetben kilógott a lóláb, és bíralták is a nagyvállalatokat azért, mert csak formálisan emelték be a „vállalati célok” közé a társadalmi felelősségvállalást, illetve a környezet megóvását.

2.2. Állami beavatkozások fontossága

A Covid utáni világgazdaság szabályozásához mindenképpen fontos lesz majd egy fokozódó állami beavatkozás, amin belül kiemelkedő szerepet kell hogy kapjon a tudatos államilag irányított **területfejlesztés**, hiszen a korlátlanul növekvő nagyvárosok (főként a harmadik világ országaiiban kialakult 21 milliós megalopoliszok, amelyek nem rendelkeznek megfelelő infrastruktúrális, illetve egészségügyi feltételekkel) folyamatos kihívásokat jelentenek, aminek egyenes következménye lehet a világméretű járványok kialakulása, valamint erősödése. A gyorsan növekvő kelet-ázsiai országok (Japán, Kína, Dél-Korea, Tajvan, Malajzia) már a „fejlesztő állam” 1970-es években kezdett bevezetése óta jelentős mértékben használja az állami beavatkozást a gazdasági fejlődés fokozása érdekében.

Mindehhez szorosan kapcsolódik a környezetpusztító emberi tevékenységek visszaszorítása. Például a nagyüzemi monokulturális mezőgazdaság végeláthatatlan búzamezői és kukoricaföldjei súlyos környezeti veszélyforrást jelentenek. Ezzel szemben táj- és emberbarát mezőgazdasági termelés ösztönzésére van szükség, mivel csak ez képes megóvni az egészséges környezetet és a biztosítani a vidéki életforma fennmaradását.

Ugyancsak kiemelten fontos lesz a Covid utáni időkben a biodiverzitás hatékonyabb védelme, vagyis a növények és állatok változatosságának megőrzése, hiszen anélkül a természet egyensúlya alapvetően képes megbomlani. El kell terjeszteni azokat a gondolatokat is, hogy egyes esetekben nem tudjuk még pontosan azt, hogy a környezet- vagy természetkárosítás milyen pontos mechanizmusokon keresztül okoz problémákat, de nagy valószínűséggel problémákat fog okozni, és a biztonságos magatartás ennek megelőzése. A pandémia miatt sok ember számára lett fontos a jövőbeli kockázatok csökkentése – ezt kellene most kihasználni, megfelelő irányba terelni.

2.3. A globális termelési értékláncok rövidítése, a termelés földrajzi elhelyezkedésének koncentrálása

Az a neoglobalista tendencia, amelynek a lényege az, hogy egy-egy vállalat termelését a világban földrajzilag optimalizálja, oly módon, hogy az alacsony hozzáadott értékű tevékenységeket az olcsó munkabéru országokba telepíti ki, és ennek révén nagy volumenű terméket szállít világszerte, ökológiailag már egyre kevésbé fenntartható. Fontos lenne olyan külön környezeti adókat kivetni a nemzetközi vállalatokra, amelyek visszaszoríthatnák a termékek nagy volumenű szállítását. Erre egyébként most kiváló lehetőség nyílt: egyrészt a pandémia miatt az ellátási láncok sebezhetősége nyilvánvalóvá vált, másrészt bizonyos költségek irreális módon növekedtek – ez igaz a tengeri szállítási költségekre is. Lehetséges lenne egy olyan szabályozás kialakítása, amely hosszú távon adók szofisztikált rendszerével magasan tartja ezeket a költségeket, a bevételekből környezet-helyreállító beruházásokat (pl. a tengerek megtisztítását) finanszírozva. Ehhez azonban a világ jelenlegi szintjénél nagyobb szervezethez, integrációjára lenne szükség, ami azonban a fenntarthatósági, környezetvédelmi célok megvalósításához amúgy is elengedhetetlen. Egy globális problémát hosszú távon nem lehet csak nemzetállami szintű vállalatokkal megoldani.

2.4. A termelés céljainak újra fogalmazása

Nagyon fontos lenne átfogalmazni a gazdaság céljait, és a mai „bruttó hazai termék” (GDP), vagyis a gazdasági növekedés kizárólagos vizsgálata helyett a „nettó jólét”, a „Net Welfare” (még pontosabban fenntartható nettó jólét) középpontba állítására lenne szükség, amelyben figyelembe kellene venni a fenntarthatóságot és a környezet állapotának megőrzését is. Sajnos a GDP egy egyszerű, könnyen mérhető és jól érthető kategória, szemben a sokkal bonyolultabb, nehezebben számítható Net Welfare mértékével, de ebbe az irányba mindenképpen el kellene mozdulni, amennyiben hosszabb távon fenntartható és alapvetően válság- és járványmentes gazdaságra törekszünk.

2.5. Az információs társadalom jelenségének környezetmentő irányba történő befolyásolása

Az információs társadalom vagy a ma divatos fogalom, az ipar 4.0 megteremtheti a lehetőséget annak, hogy a környezetszennyező termelés helyett környezetkímélő megoldások terjedjenek el. Ráadásul a technológiai fejlődés révén szükséges folyamatos változásokba könnyebb egy új szemlélet kritériumait beépíteni, mint ha ezt egy statikus, beállt gazdasági rendszerbe kellene megtenni. A feladat, illetve a lehetőség e téren az, hogy ne csak egy-egy termék vagy termékösszetevő esetén történjen ez meg, hanem komplex módon alakuljon át a mai gazdaság fenntartható gazdasággá. A technológiai fejlődés következtében alapvetően meg fog változni a munkaerőpiac (Várhelyi, 2007), ami szintén növeli a gazdaság fenntarthatóvá tételének esélyét. Emellett a szolgáltatások súlyának növekedése is egy lehetőség: ha már a jelenlegi gazdasági növekedési logika alapján növekedni, túlfogyasztani kell, akkor álljon a túlfogyasztás a környezetet nem károsító szolgáltatásokból.

A járvány idején megváltoztak a vásárlási, pénzkezelési és fizetési szokások, amit több tanulmány kezd elemezni (pl. *Daragmeh et al.*, 2021). Úgy gondoljuk, hogy ez is hozzá fog járulni a környezettudatosabb és hatékonyabb gazdasági szemlélethez. Más változások, így a mesterséges intelligencia eszközeinek gyorsuló terjedése sokkal bonyolultabb és a kétségtelenül felbecsülhetetlen jelentősége mellett a veszélyeket is tekintetbe vevő további vizsgálatokat igényel. Mindenképpen figyelni kell arra, hogy ezek az eszközök jóval gyorsabban fejlődnek, mint a használatukat meghatározó szabályozók.

2.6. A körkörös gazdaság és sharing economy széles körű alkalmazása

A hagyományos piacgazdaság mellett az egyre népszerűbb „sharing economy” (megosztásos gazdaság) és a hulladék nélküli gazdaság (körkörös gazdaság) elveinek alkalmazása segíthet az ökológiai katasztrófa elkerülésében. Természetesen ez nagyon tudatos tervezést és szemléletváltozást, továbbá jogi és egyéb kényszerítő mechanizmusokat igényel. Enélkül számos komoly akadállyal kell számolni (lásd pl. *Julian Kirchherr et al.* (2018)), és esélytelen, hogy ez a kellő időben és kellő mértékben-mélységben megvalósuljon.

2.7. Az oktatás szerepének erősítése

A poszt-Covid társadalom és gazdaság fontos elemét kell hogy jelentse az oktatás olyan irányú fejlesztése, amely felhívja a figyelmet a környezet megóvásának fontosságára és arra, hogy a szennyezést is meg kell fizettetni a szennyezővel. Ez a szemléletformálás és tudásátadás az oktatás minden formájának a feladata, az óvodától az egyetemekig és a posztgraduális képzésekig. Evidenssé kell tenni, hogy a gazdasági fejlődés korábban hajszolt módja fenntarthatatlan, és a modern korban más értékeknek kell prioritást adni.

2.8. Speciális hazai javaslatok

Bár nyilvánvaló, hogy hazánk esetében nagyon hasonló gazdasági megoldásokra lesz szükség a járvány és a háború után, mint másutt a világban, de emellett a sajátos magyar gazdasági helyzet más jellegű megoldásokat is követelhet. A kilencvenes évek elején megkezdődött, külföldi beruházásokon alapuló fejlődés egy ideig gyors gazdasági növekedést eredményezett Kelet-Európában, és segített felszívni az átalakulás során kialakult hatalmas munkanélküliséget is. Aztán később ez a gyors növekedés lelassult, és kezdett kialakulni a közepes jövedelmi csapdának („middle income trap”) nevezett jelenség, amely számos, kezdetben gyorsabb növekedést mutató elmaradottabb ország esetében is megfigyelhető volt (Csath, 2019). Ennek az elsődleges oka feltehetően az volt, hogy a nagy multik elsősorban abban voltak érdekeltek, hogy az olcsó bérű dolgozókkal előállítható, alacsony hozzáadott értékű tevékenységeket telepítsék ezekbe az elmaradott térségekbe, mint például a volt szocialista országok, míg a képzetesebb munkaerőt igénylő, magasabb hozzáadott értékű tevékenységeket rendszerint megtartották a nyugat-európai „centrumországokban”.

Magyarország az elmúlt néhány évben végre elkezdett jó irányba is lépéseket tenni – ennek jele (és aktora) volt az előző kormányzati ciklusban az Innovációs Minisztérium megalakítása, illetve meglehetősen széles hatásköre (és jó esetben ilyen a jelenlegi Kulturális és Innovációs Minisztérium is). Ez a gazdaság fejlődésének új irányt, dinamikát adott, a nagy hozzáadott értékű gazdasági tevékenységek támogatása prioritást kapott.

A járvány okozta pénzügyi válság kezelésének természetesen vannak országspecifikus monetáris és fiskális eszközei (pl. Lentner, 2021), amit itt nem tárgyalunk. Itt csak egy negatív, kezelendő aspektusra, a fizetési szokások megváltozására és az infáció növekedésére térünk ki. A magyar gazdaságban jelentős probléma az infláció az euróövezetnél nagyobb felpörgése, amit egyébként más országokban is tapasztalni lehet, de nálunk súlyosabbnak látszik. Az infláció Magyarországon a szokásos közgazdasági problémákon túl azért is különösen veszélyes, mert megrendítheti a lakosság azon hitét, hogy érdemes megtakarításait itthon, forintban tartani. Ez pedig a stabilitás egyik fontos alapja, és stabilitás nélkül nem reális a szükséges gazdasági változások létrejötte, hiszen azok rövid távon gazdaságilag és társadalmilag sem előnyösek.

Hivatkozások:

ARVA, L. – PASZTOR, SZ. – PYATANOVA, V. (2020): Some Thoughts on the Relationship between Multinational Corporation Strategies and the Changing Patterns of International Trade: The Geographical Optimization Principle. *Economy and Finance*, March, 2020. Vol. 7. Issue 1. DOI: 10.33908/EF.2020.1.3.

- CSATH, MAGDOLNA (2019): Közepes jövedelmi csapda vagy fejlettségi csapda és a költségvetési hatások. *Pénzügyi Szemle*, 2019/1, 29–48. o.
- DARAGMEH, AHMAD, LENTNER CSABA, SÁGI JUDIT (2021): FinTech payments in the era of COVID-19: Factors influencing behavioral intentions of “Generation X” in Hungary to use mobile payment. *Journal of Behavioral and Experimental Finance* 32 pp. 1–12. Paper: 100574, 12 p. (2021), DOI ResearchGate publ. WoS Scopus
- ECLAC (2020): *Report on the economic impact of coronavirus disease (COVID-19) on Latin America and the Caribbean*. <https://www.cepal.org/en/publications/45603-report-economic-impact-coronavirus-disease-covid-19-latin-america-and-caribbean>
- MARTIN, F. (2022): *Jövönk a robotok korában*. HVG Könyvek, Budapest.
- KIRCHHERR, J. – PISCICELLI, L. – BOUR, R. – KOSTENSE-SMIT, E. (2018): Barriers to the Circular Economy: Evidence from the European Union. *Ecological Economics* 150, pp. 264–272.
- KRUGMAN, P. (2018): Globalization: What Did We Miss? https://www.gc.cuny.edu/CUNY_GC/media/LISCenter/pkrugman/PK_globalization.pdf
- LENTNER CSABA (2021): A Covid 19-járvány hatásai a magyar gazdaságra és a fiskális válságkezelés főbb területei. *Új magyar közigazgatás*, 14 : 3 pp. 1–8.
- McFAIRLAND, M. (2014. 10. 24): Elon Musk: ‘With artificial intelligence we are summoning the demon.’ *The Washington Post*, USA.
- POL ANDRÁS (2020): “De-Globalisation? Global Value Chains in the Post-COVID-19 Age. Harvard University, November 16, 2020.
- SCIENCE ET VIE (2016): Permafrost: et si’il liberait des armées de virus? 2016. december.
- VÁRHELYI TAMÁS (ed) (2007): *Az információs társadalom fejlődése és a munkaerőpiac* (ISBN 978-963-06-2980-5) Debreceni Egyetem TEK, DLE 2007.
- VÁRHELYI TAMÁS – ÁRVA LÁSZLÓ (2020): Toward Complex and Sustainable Tourism in Hungary. *Civic Review*, Vol. 16, Special Issue, 2020, 85–102, DOI: 10.24307/psz.2020.1206
- VÁRHELYI TAMÁS – ÁRVA LÁSZLÓ (2022): Az új, post-Covid közgazdaságtan felé. *Európai Tükör*, 24, 4, 107–120. o.
- UNITED NATIONS (2010): Population Estimates, http://esa.un.org/wpp/unpp/panel_population.htm
- UNITED NATIONS (2020): „Population Projections”. United States Census Bureau.
- WORLD HAPPINESS REPORT, 2020 (2021): <https://worldhappiness.report/ed/2020/>
- WORLD POPULATION GROWTH (2021): Our World in Data. <https://ourworldindata.org/world-population-growth>.

A hazai technológiai fejlődés tendenciái a pandémia árnyékában

CSUGÁNY JULIANNA, TÁNCZOS TAMÁS
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet, Közgazdaságtan Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
csugany.julianna@uni-eszterhazy.hu
tanczos.tamas@uni-eszterhazy.hu

Az elmúlt években a koronavírus-járvány jelentősen megváltoztatta a gazdaság működését, a számos negatív hatással szemben azonban pozitívumnak tekinthető a válsághelyzetet kísérő dinamikus technológiai fejlődés. Az új technológiai megoldások már a járványt megelőzően is adottak voltak, de a pandémia katalizátorként felgyorsította ezek széles körű elterjedését a gazdaságban, kikényszerítve a digitális eszközök diffúzióját és az ezek működtetéséhez szükséges kompetenciák gyors elsajátítását is. A negyedik ipari forradalom vívmányai a mindennapi élet és a gazdasági folyamatok egyre nagyobb mértékű digitalizálódását segítik, melyek a hatékonyság és a termelékenység növekedését eredményezik a gazdaságban. Jelen tanulmány a hazai technológiai fejlődés fő tendenciáinak áttekintését célozza, megpróbálva összegezni a pandémia technológiai fejlődésre gyakorolt hatását, valamint Magyarország példájával rávilágítani arra, hogy a dinamikus digitális fejlesztés és az új technológiák gyors diffúziója miatt a technológiai vezető és követő országok között mérséklődhet-e a technológiai rés.

Kulcsszavak: pandémia, technológiai fejlődés, digitalizáció, innovációs teljesítmény

1. Bevezetés

Az utóbbi években kibontakozó újabb technológiai hullám, a negyedik ipari forradalom korszakában a koronavírus-járvány akcelerátorként gyorsította fel az új technológiák széles körű alkalmazását. Az ipar 4.0 kiszélesítve az információs és kommunikációs technológiák nyújtotta lehetőségeket a gazdasági folyamatok intenzív digitalizálódását

eredményezi, a robotika térnyerésével automatizált termelési rendszerek, intelligens gyárak jönnek létre, a korszak jellegzetes technológiai megoldásai az okoseszközök és a felhőalapú szolgáltatások, valamint ez az internet of things (IoT), a mesterséges intelligencia és a Big Data kora. A technológiai újítások bevezetésének szükségessége a pandémia miatt még inkább felértékelődött, a jelentős mértékben online térbe húzódo gazdaságnak újszerű fogyasztói igényekre, az ellátási láncok rövidülésére, megváltozott munkavégzési módokra és új kompetenciaelvárásokra kellett reagálnia, ami technológiai alkalmazkodást igényelt a munkavállalóktól és a vállalatoktól egyaránt. A gazdaságban végbemenő technológiai adaptáció hatékonyságnövekedést eredményezett, emiatt a technológiai fejlődés iránti igény a járványveszély elmúltával is megmaradt.

A pandémia előtt a negyedik ipari forradalom vívmányaihoz kapcsolódóan első-sorban arra irányult a figyelem, hogy az új technológiák hogyan szoríthatják háttérbe az élőmunkát, milyen mértékben veszélyezteti a munkahelyek és munkakörök megszűnését az automatizálás, milyen új készségek és képességek elsajátítása válik szükségessé a munkavállalók számára ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjanak a megváltozott technológiai-gazdasági környezethez. A technológiai fejlődés munkapiacra gyakorolt hatása ugyanakkor kettős, mert egyrészt a technológiai újítások első-sorban a robotika és a mesterséges intelligencia térnyerésével munkahelyek megszűnését eredményezik, ugyanakkor ezzel egy időben új munkakörök és munkahelyek jönnek létre, melyek új kompetenciaelvárásokat támasztanak a munkavállalók felé. A technológiai fejlődés eredményeként a munkakínálati és munkakeresleti oldal egyensúlytalansága miatt egyszerre van jelen a gazdaságban a technológiai és a strukturális munkanélküliség, valamint jelentkezik a munkaerőhiány. A koronavírus-járvány a megváltozott környezeti és gazdasági kihívásokra folyamatosan reagáló, a technológiai változások által egyébként is érzékenyen érintett munkapiac strukturális problémáit is a felszínre hozta, a kereslet-visszaesés miatt csökkenő termelés eredményeként nőtt a munkanélküliség, miközben a home office és a távmunkavégzés feltételeinek biztosításával és a digitális eszközök széles körű alkalmazásával felgyorsult a technológiai-gazdasági paradigma-váltást kísérő munkapiaci alkalmazkodás.

A pandémia felgyorsította a digitális megoldások elterjedését, széles körű gazdasági alkalmazását, valamint az új technológiák működtetéséhez szükséges kompetenciák elsajátítását, elősegítve ezzel a digitális gazdaság és az általa megkövetelt digitális társadalom gyorsabb kiépülését. *Csorba* (2020) felhívja a figyelmet a digitális társadalom szempontjából meghatározó nem anyagi kultúra jelentőségére, a közösség által osztott értékek, hitek, illetve a normák és attitűdök a gazdaság valamennyi területén alapjaiban határozzák meg a fejlődés lehetőségeit. A megváltozott gazdasági környezetben láthatóvá vált, hogy számos tevékenység végezhető fizikai megjelenés és személyes interakciók nélkül, ami a vállalatoknál a költségek csökkenését eredményezi, ezáltal számos online megoldás fennmaradhat a jövőben is. A PricewaterhouseCoopers (PwC) 2020-as

tanulmányában az e-kereskedelem, ehhez kapcsolatosan a futárcégek, az egészségügyi gyártók, a közösségi média és online videókonferencia/oktatási platformokat biztosító cégek, valamint a fintech megoldások szerepét emeli ki, rávilágítva arra, hogy mely ágazatok az egyértelmű nyertesei a Covid-19 által okozott válsághelyzetnek. A megváltozott környezetben arra is rámutatnak, hogy a kompetenciafejlesztéshez szükséges tanulás online formái, így az e-learning tananyagok, nyelvtanulási appok is intenzíven terjedtek a bezárkózás ideje alatt (PwC, 2020).

A digitális újdonságok kínálati oldalán a technológiai vállalatok versenyképessége erősödött a pandémia alatt, az intenzív kutatás-fejlesztési tevékenység révén a fogyasztói igényekre való gyors reagálás versenyelőnyt biztosított a cégek számára. Az online értekezletnek és különböző elektronikus szolgáltatásoknak platformot biztosító cégek, valamint az e-kereskedelmet folytató vállalatok piaci értéke dinamikusan nőtt, kulcsfontosságúvá vált valamennyi szolgáltatás online formában történő elérhetősége, ami az informatikai háttér gyors megteremtését, illetve a megnövekedett fogyasztói szükséglethez való alkalmazkodását igényelte a vállalati szektor részéről. A hagyományos vállalatoknak is be kellett vezetniük technológiai újításokat a piaci pozíciójuk megtartása érdekében, miközben a munkavégzés új formáit is adaptálniuk kellett. A járvány időszakában a bezárkózó gazdaságok változó fogyasztói igényei, az egyre szélesebb körben alkalmazott atipikus munkavégzési formák és a megváltozott kompetenciaelvárások új kihívásokkal szembesítették a vállalatokat. Az SAP Hungary Kft. ügyvezetője 2021 elején ugyanakkor vállalati oldalról a pandémia pozitív hatásait kiemelve a kikényszerítve felgyorsult digitális transzformáció előnyeit hangsúlyozta (Pintér, 2021). A Világgazdasági Fórum 2022 elején nyolc, innovációban élen járó cég vezetőjét kérdezte meg a jövőbeli technológiai trendeket illetően, ami alapján megállapítható, hogy a technológiai vezető vállalatok számára a mesterséges intelligencia és a Big Data nagymértékben a hatékony döntéshozatali mechanizmusokat támogatja, az új technológiák segítik a tehetségmenedzsmentet, javítják a munkavállalói termelékenységét, és ezáltal hozzájárulnak a profit növekedéséhez (Forsyth, 2022).

A negyedik ipari forradalom és a pandémia miatt változó gazdasági-társadalmi környezetben az ipar 5.0 küszöbén állunk, ami az ember és a robotok összehangolt működésében nyilvánulhat meg, tehát az élőmunka és a gépek együttműködésére épül (Oláh–Popp–Erdei, 2019; Némethy–Poór, 2019). A gazdaságban párhuzamosan van igény a robotok által megvalósítható, a pontosság és rugalmasság révén költségeket optimalizáló tömeggyártásra és a kreativitást igénylő munkákat végző humán erőforrásra. Az ipar 5.0 koncepciója ismét az emberi tényező fontosságára irányítja a figyelmet, feloldva a negyedik ipari forradalom dilemmáját azáltal, hogy rávilágít a robotok és a megfelelő kompetenciákkal rendelkező munkaerő együttes jelenlétére a digitális gazdaságban, melyben az okosgyárak, a kiber-fizikai rendszerek, a mesterséges intelligencia, a felhőalapú szolgáltatások dominálnak. Pintér (2021) a vállalatok számára

nélkülözhetetlen és egyre inkább felértékelődő humán erőforrás kapcsán kiemeli, hogy az új technológiai fejlesztések középpontjában is a fogyasztó, a beszállító, a felhasználó igényeinek, vágyainak, terveinek felismerése és kiszolgálása áll, miközben a vállalatok egyre többet költenek belső tréningekre, munkaerő-fejlesztésre és utánpótlásképzésre.

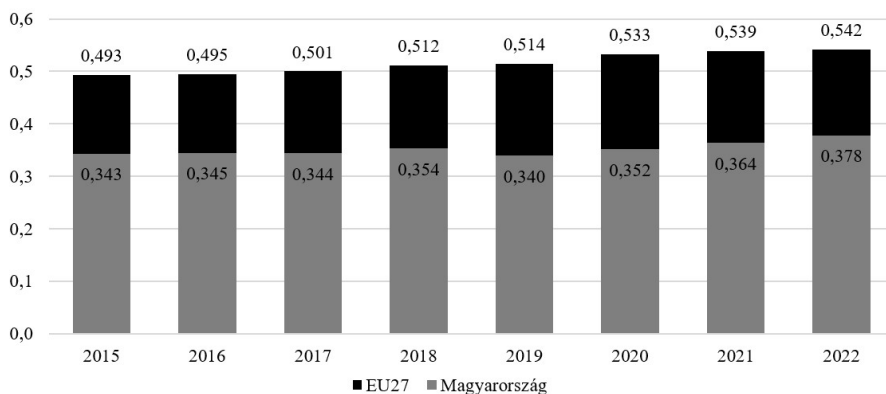
Jelen tanulmány a gazdaság és társadalom digitalizálódásának oldaláról igyekszik összegezni hazánkban a technológiai fejlődés tendenciát, feltárni, hogyan hatott a pandémia az ország innovációs teljesítményére. Magyarország feltörekvő innovátorországként az új technológiák gyors adaptálásával tudja realizálni a technológiai fejlődést, ami a hatékonyság és a termelékenység növekedéséhez vezet. A járvány miatt kikényszerített digitalizálódás miatt az innovációban lemaradó országok közelebb kerülhetnek az élen járókhoz, az új technológiák alapja ugyanis a megfelelő digitális infrastruktúra. A kutatás Magyarország példáján keresztül az Európai Unió kontextusában kívánja illusztrálni, hogy reális lehet-e a technológiai rés mérséklődése az innovációban élen járó és lemaradó országok között.

2. A hazai innovációs teljesítmény alakulása az elmúlt években

Az Európai Unió tagországainak innovációs teljesítményéről az évente publikált Európai Innovációs Eredménytábla (*European Innovation Scoreboard, EIS*) ad átfogó képet, melynek segítségével összehasonlítható a tagállamok innovációs aktivitása, és nyomon követhetők egy-egy ország fejlődési tendenciái is az innováció terén. Az eredménytábla az innovációs teljesítményhez kapcsolódóan 32 indikátort tartalmaz 12 innovációs dimenzióban négyféle tevékenységcsoport (keretfeltételek, beruházás, innovációs tevékenység, hatások) mentén, ennek révén komplex módon figyelembe veszi az innovációhoz szükséges humán és fizikai infrastrukturális feltételeket, a magán- és közfinanszírozási lehetőségeket, a megvalósult innovációs tevékenységeket, valamint ezek foglalkoztatási, értékesítésbeli és környezeti hatásait (*EIS, 2022*). Az innovációs teljesítményt átfogóan jellemző Összetett Innovációs Mérőszám (*Summary Innovation Index, SII*) alapján az EU-átlaghoz viszonyított relatív teljesítmény alapján a tagországok négy innovációs teljesítménycsoportba sorolhatók:

- *vezető innovátorok* (az EU átlagának 125%-a felett): Svédország, Finnország, Dánia, Hollandia, Belgium;
- *erős innovátorok* (az EU-átlag 100-125%-a között): Írország, Luxemburg, Ausztria, Németország, Ciprus, Franciaország;
- *mérsékelt innovátorok* (az EU-átlag 70 és 100%-a között): Észtország, Szlovénia, Csehország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Málta, Litvánia, Görögország;
- *feltörekvő innovátorok* (az EU-átlag 70%-a alatt): Magyarország, Horvátország, Szlovákia, Lengyelország, Lettország, Bulgária, Románia.

Magyarország innovációs teljesítménye 2022-ben az EU-átlag 69,8%-a, mellyel a tagországok rangsorában előző évi helyezéséhez képest egy helyet javítva a 21., a fel-törekvő innovátorok csoportjának legjobbjára, megelőzve Horvátországot, Szlovákiát, Lengyelországot, Lettországot, Bulgáriát és Romániát. A hazai innovációs teljesítmény az elmúlt években folyamatosan javult, a következő évben már a mérsékelt innovátorok csoportjába tartozhatunk, mely az EU átlagteljesítményének legalább 70%-át elérő országokat tömöríti. A 2022-es eredménytábla alapján 2015-höz képest 26 tagállam innovációs teljesítménye javult, 13 ország esetében az uniós átlagot meghaladó mértékben, miközben egyedül Franciaországban figyelhető meg visszaesés (EIS 2022). 2015 és 2022 között hazánk innovációs teljesítményének 7,1%-os javulása elmaradt az uniós átlagteljesítmény 9,9%-os növekedésétől köszönhetően annak is, hogy 2017-ben és 2019-ben is visszaesés figyelhető meg. A vizsgált időszak vonatkozásában az 1. ábrán látható, hogy 2019-ben mind az EU27, mind Magyarország innovációs teljesítménye megtorpant, 2020-tól hazánkban dinamikus javulás figyelhető meg a kutatás-fejlesztés és innováció terén, miközben az EU átlagában a 2020-as kedvező előrelépés után csak mérsékelt erősödés mutatható ki a pandémia utáni időszakban. Emiatt hazánk uniós átlaghoz mért relatív teljesítménye az elmúlt években javult, a 2019-2020-as 66%-os szintről 2022-ben már megközelítette az uniós átlag 70%-át.

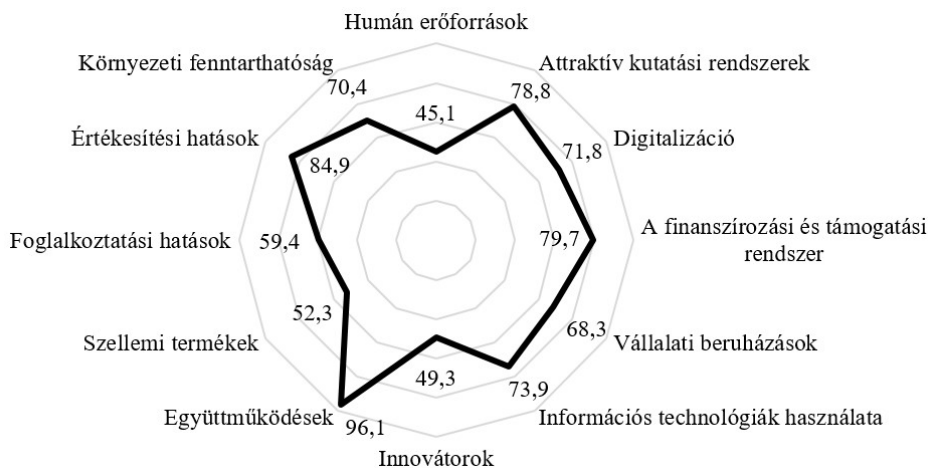
Forrás: EIS (2022) alapján saját szerkesztés

1. ábra: Magyarország és az EU27 innovációs teljesítményének alakulása az Összetett Innovációs Mérőszám (SII) alapján 2015 és 2022 között

A K+F+I tevékenység átfogó mérésére alkalmazott mutatószám alapján a pandémia időszakában az általa kikényszerített digitális transzformáció miatt a technológiai rés csak kevésbé mérséklődik a tagországok között annak ellenére, hogy az innovációban lemaradó országok teljesítményében megfigyelhető javulás, az innovációs rangsorban történt átrendeződés az elmúlt években, ez azonban csak néhány országot érintő lassú

konvergencia. Pozitív példaként érdemes megemlíteni Ciprust, aki 2019-ről 2022-re mintegy 40%-kal tudta javítani innovációs teljesítményét, és ezzel mérsékelt innovátorból erős innovátorrá vált. Emellett Belgium 10%-ot meghaladó mértékű fejlődése is figyelemreméltó, melynek eredményeként 2022-ben már a vezető innovátorok közé tartozott. Ellenpéldaként Észtország csoportváltását lehet említeni, mely erős innovátorból mérsékelt innovátor lett. A többi ország esetében az innovációs teljesítménycsoportba sorolás nem változott, az összetett innovációs mérőszám változása a pandémia időszaka alatt azonban vegyes képet mutat, amiből nem rajzolódik ki egyértelműen a technológiai felzárkózás.

A Magyarország szempontjából összességében kedvező elmúlt évekbeli tendenciákat érdemes részletesebben is vizsgálni. A 12 innovációs dimenzió mentén változó a hazai teljesítmény, melynek EU-átlaghoz viszonyított relatív értékeit a 2. ábra mutatja. Komoly elmaradás tapasztalható a humán erőforrások területén, mely a hazai doktori hallgatókat, a felsőfokú végzettségűek arányát és az élethosszig tartó tanulásban részt vevők arányát jelző indikátorokat tartalmazza. Szintén jelentős a lemaradás az elmúlt évek kedvező tendenciái ellenére a kis- és középvállalati szektor termék- és üzletifolyamat innovációit mérő innovátorok dimenzióban, valamint a foglalkoztatási hatások tekintetében is, mely a tudásintenzív ágazatokban és az innovatív vállalkozásoknál foglalkoztattak arányát méri. Hazánk jól teljesít ezzel szemben az innovációs együttműködések, valamint a medium- és high-tech termékek és tudásintenzív szolgáltatások exportját és innovatív termékek értékesítését magában foglaló értékesítési hatások területén.

Forrás: EIS (2022) alapján saját szerkesztés

2. ábra: Magyarország relatív teljesítményének alakulása az összetett innovációs mérőszám (SII) dimenzióiban (2022)

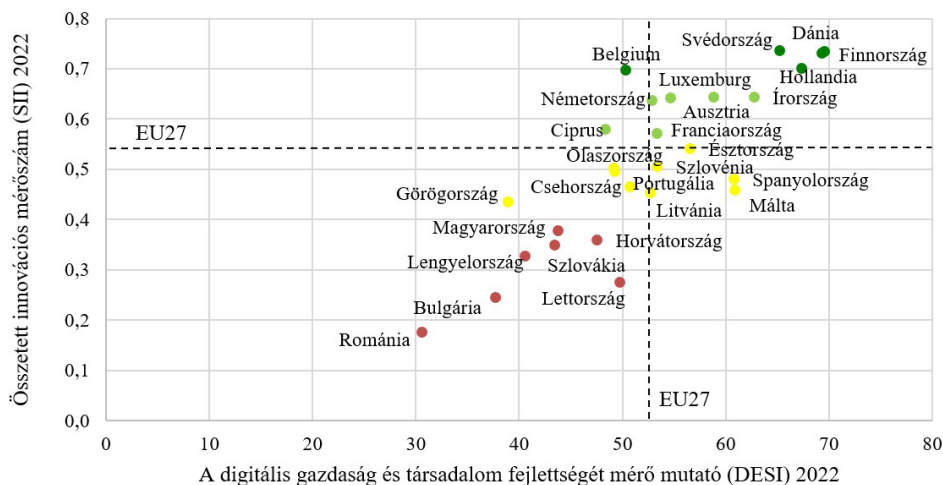
A hazai teljesítményt az indikátorok szintjén vizsgálva megállapítható, hogy az elmúlt években jelentős növekedés történt a *külföldi doktoranduszok számában*, melynek köszönhetően hazánk relatív teljesítménye 2022-ben az uniós átlag 146,3%-a. A másik terület, melyen dinamikus bővülés figyelhető meg, az állami-magán közös publikációk száma, melynél 16%-kal haladjuk meg az uniós átlagteljesítményt. 2022-ben megközelítette az uniós átlagot a *tudomány és a technológia területén alkalmazott humán erőforrás munkamobilitása*, mely szintén jelentősen erősödött az elmúlt években. Hazánk erősségének tekinthetők az *üzleti kutatás-fejlesztési és innovációs kormányzati támogatások*, mely területen 35,7%-kal magasabb a hazai teljesítmény az EU átlagánál, valamint az uniós átlagot 25,7%-kal meghaladó *közép- és csúcstechnológiai termékek exportja*. Hazai vonatkozásban a humán erőforrás feltételrendszerének gyengesége mellett kiemelendő a közszféra K+F kiadásainak, a designalkalmazásoknak, az üzleti folyamat innovációinak és az innovatív vállalkozásoknál foglalkoztatottak számának alacsony szintje. 2015-höz képest jelentős visszaesés figyelhető meg az egy foglalkoztatottra jutó innovációs kiadások tekintetében, valamint az innovatív termékek értékesítésében. Az egyes dimenziók változását az előző évhez, illetve 2015-höz viszonyítva megállapítható, hogy az EU-átlaghoz viszonyított relatív jó teljesítmény ellenére visszaesés figyelhető meg az értékesítési hatások és a környezeti fenntarthatóság területén, ami elsősorban a környezeti technológiák és az innovatív termékek értékesítésének jelentősebb csökkenése miatt következett be. Az átfogó hazai innovációs teljesítményt elemezve megállapítható, hogy a pandémia időszakában történt előrelépés az innováció terén, ami előrevetíti, hogy a lassú közeledési folyamat eredményeként elindulhat a gazdasági felzárkózás.

3. A hazai digitális gazdaság és társadalom fejlettsége

A jelenkori technológiai fejlődés motorja a digitalizáció. A digitális infrastruktúrát, a digitális kompetenciákat, a digitális gazdaságot és a digitális államot is magában foglaló digitális környezet fejlesztése elengedhetetlen a technológiai haladásból fakadó előnyök realizálásához. Az Európai Unió 2014 óta teszi közzé a tagállamok digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutatóját (*Digital Economy and Society Index, DESI*), mely négy fő területen 33 indikátor segítségével teszi összehasonlíthatóvá a digitalizáltságot az országok között. Az átfogó index *humán tőke* pillére az internethasználat és a digitális képességek mérését célozza 7 mutatóval, az *internethozzáférés pillér* a fizikai infrastruktúra kiépítettségét számszerűsíti 10 indikátorral, a *digitális technológiák integráltsága* pillérbe a vállalatok digitalizációjának és az e-kereskedelemnek a 11 mérőszáma került, míg a *digitális közszolgáltatások* pillér az e-government területének mérését teszi lehetővé 5 mutatóval. A 2022-es mérés kapcsán a bizottság kiemeli, hogy a Covid-19 járvány felgyorsította a digitális átalakulást az EU-ban, így a digitalizáció területén kirajzolódik

a konvergencia, a gyengébben digitalizált tagállamok gyorsuló ütemben zárkóznak fel, ami az egyenlőtlenségek mérséklődését eredményezheti a digitális infrastruktúra területén.

A 3. ábra a 2022-es évre vonatkozó összetett innovációs mérőszám (SII) és DESI-index kapcsolatát illusztrálja az Európai Unió vonatkozásában. Tekintettel arra, hogy a digitális gazdaság és társadalom feltétele az új technológiák létrehozásának és alkalmazásának, nem meglepő, hogy a két mutató között erős a korreláció ($R = 0,8185$).

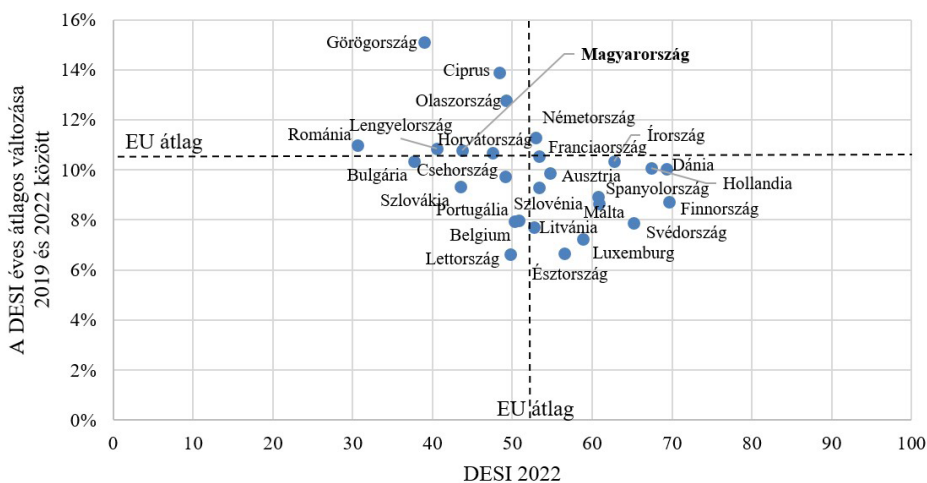
Forrás: EIS és DESI (2022) alapján saját szerkesztés

3. ábra: Az Európai Unió tagországainak teljesítménye az összetett innovációs mérőszám (SII) és a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató (DESI) alapján (2022)

A lineáris összefüggés ellenére a 3. ábra alapján megfigyelhető, hogy a mérsékelt innovátorok közül több ország digitális fejlettsége is utolérte az erős innovátorokat, s bár az átfogó innovációs mérőszám alapján a differenciáltság tetten érhető az országok között, a digitális infrastruktúra területén valóban látszik közeledés elsősorban az erős és mérsékelt innovátorok között. A vezető innovátorok közül Belgium kimagasló innovációs teljesítménye ellenére DESI-mutatója EU-átlag alatti, ami annak köszönhető, hogy a fizikai infrastruktúra kiépítettsége területén a leggyengébben teljesítő tagállam. A mérsékelt innovátorok között Görögország teljesít alul a DESI-mutató alapján, összességében Románia és Bulgária után a harmadik leggyengébb digitális környezettel rendelkező ország. A többi ország esetében az átfogó innovációs teljesítmény, valamint a digitális gazdaság és társadalom fejlettsége összhangban áll.

Az Európai Unió *A digitális évtizedhez vezető út* c. szakpolitikai programja 2030-ra impozáns célokat fogalmaz meg a digitális ökoszisztéma kialakításához kapcsolódóan. Ezek között szerepel, hogy az EU lakosságának legalább 80%-a rendelkezzen alapvető digitális készségekkel, mindenhol legyen elérhető az 5G szolgáltatás, az EU-ban működő

vállalatok 75%-a alkalmazza a felhőalapú szolgáltatásokat, a mesterséges intelligenciát, illetve a Big Data-elemzést, valamint a kis- és középvállalatok több mint 90%-ánál legyen legalább alapszintű digitális intenzitás, emellett a közszolgáltatások és az e-egészségügyi szolgáltatások mindenki számára legyenek elérhetőek (EC, 2022). A szakpolitikai célokhoz kapcsolódóan az Európai Bizottság kiemelten figyeli a DESI egyes dimenzióiban a kulcsindikátorok értékeit és a változások irányát. A 2022-es jelentés kiemeli, hogy a digitális környezet dinamikusan fejlődött az elmúlt években, a pandémia időszakában a DESI-index változását és aktuális értékét az EU tagállamainak vonatkozásában a 4. ábra szemlélteti.

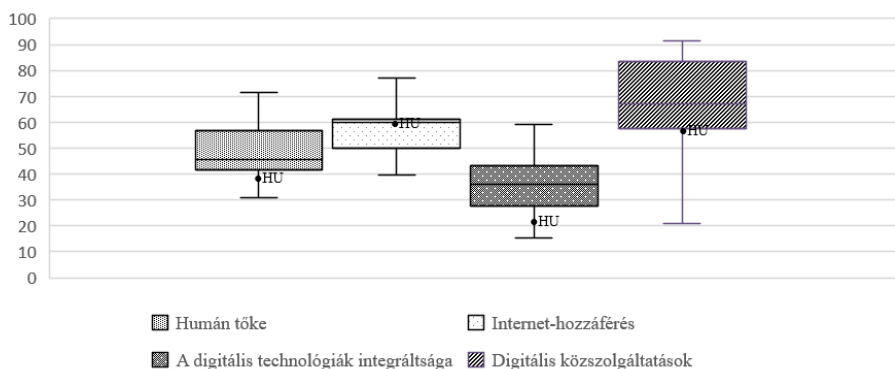
Forrás: DESI (2022) alapján saját szerkesztés

4. ábra: Az Európai Unió tagállamainak 2022-es DESI-indexe és annak éves átlagos változása 2019 és 2022 között

A 4. ábrán látható, hogy az alacsonyabb digitális fejlettségű tagállamok realizáltak nagyobb ütemű növekedést a pandémia időszakában, ami jól illusztrálja a konvergenciát a digitális környezet fejlődése terén. Az EU vonatkozásában átlagosan 10,6%-os az éves átlagos növekedés üteme, 2019-hez képest 35,27%-kal javult a DESI-index értéke. Hazánkban az éves növekedés üteme az EU-átlaghoz közeli, 10,78%-os volt, miközben a legdinamikusabban fejlődő államok, Görögország, Ciprus, Olaszország 12% feletti javulást tudtak elérni. A digitális környezet valamennyi elemében jól teljesítő, magas DESI-mutatóval rendelkező országok közül Finnország és Svédország növekedése 8% körüli, míg Hollandi és Dánia javulása közelíti az uniós átlagot. A digitális gazdaság és társadalom vonatkozásában legrosszabbul teljesítő tagállamok közül Románia átlag feletti, míg Bulgária átlag alatti növekedést ért el. Az átfogó mutató változásának eltérő dinamikája mögött egy-egy részterület intenzív fejlesztése áll.

A szakpolitikai célokhoz illeszkedve érdemes részletesen is megvizsgálni a DESI-mutató egyes pilléreit, mert az egyes területeken a tagállamok teljesítménye változatos intervallumokon belül szóródik. A DESI-index módszertanilag az eltérő mértékegységű adatokat normalizálás útján teszi összehasonlíthatóvá, az összevont mutatóban a pillérek súlya azonos, a pillérekben belül az egyes indikátorokat jelentőségük alapján súlyozza (ld. DESI módszertan, EC, 2022b). Ennek megfelelően a 0 és 100 közötti intervallumban kifejezhető pontszámok alapján a legkisebb különbség a leggyengébben és legjobban teljesítő ország között az internet-hozzáférés tekintetében van, mely dimenzió minimumértéke a legmagasabb, ami azt jelenti, hogy ezen a területen mutatkozik a legnagyobb fejlettség a digitális környezet elemei közül. Az EU-ban a legnagyobb különbség a tagállamok között a digitális közszolgáltatások terén mutatkozik, ami annak köszönhető, hogy az országok egy része kimagaslóan jól alkalmazza a digitális eszközöket az e-government területén, míg Románia ezen a téren nagyon le van maradva. A digitális technológiák integráltsága érdekes dimenzió, mert a leggyengébb innovációs teljesítményű országok lemaradása itt a legnagyobb, ugyanakkor ezen a területen kell a legtöbbet fejlődni az országoknak, itt a legalacsonyabb a minimum- és a maximum-érték, miközben a terjedelem nagy.

Az 5. ábra az Európai Unió tagállamainak és kiemelten Magyarországnak a teljesítményét mutatja a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató egyes dimenzióiban (humán tőke, a digitális technológiák integráltsága, internet-hozzáférés, digitális közszolgáltatások). A boxplot ábrán látható az egyes pillérek vonatkozásában a tagállamok által elért normalizált értékek teljes és interkvartilis terjedelme, az EU-átlag (belső vízszintes vonal) és Magyarország helyzete (pont) is.

Forrás: DESI (2022) alapján saját szerkesztés

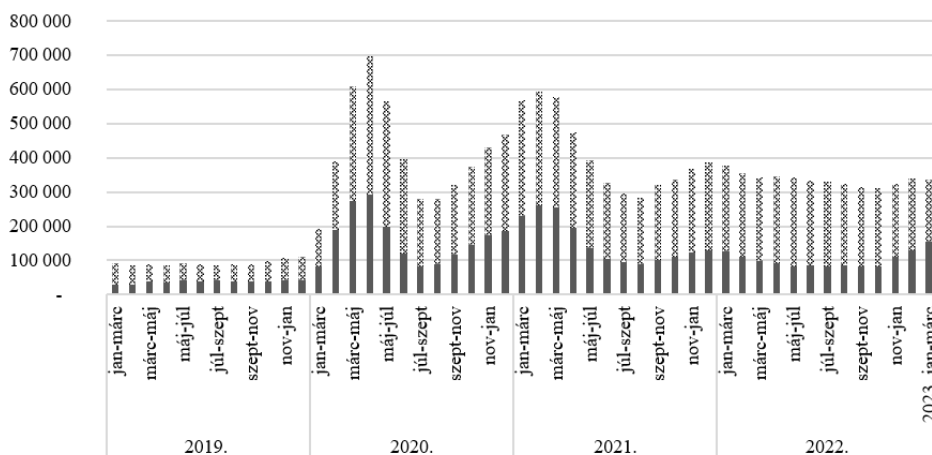
5. ábra: Magyarország és az EU27 teljesítményének alakulása a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató (DESI) dimenzióiban (2022)

Hazánk a 2022. évi DESI-index rangsorában 27 ország közül a 22. helyen áll, az EU-átlag 83,75%-át elérve a digitalizáció területén, előrehaladása az uniós átlagnak megfelelő. A DESI négy pillére közül Magyarország az internet-hozzáférés tekintetében teljesít a legjobban, itt a 13., míg lemaradása a digitális technológiák integráltsága területén a legnagyobb, ahol a 25. helyet foglalja el a tagállamok rangsorában. Az 5. ábrán látható, hogy Magyarország teljesítménye a humán tőke és a digitális technológiák integráltsága tekintetében is az alsó kvartilis alatt van, ami azt jelenti, hogy a legrosszabbul teljesítő 7 ország közé tartozik, míg a digitális közszolgáltatások esetében épp az alsó kvartilis értékét adja, és egyedül az internet-hozzáférés pillérben közelíti meg az EU átlagát. A szakpolitikai célkitűzésektől a 2022-es adatok az EU egésze alapján el vannak maradva, az előirányzott 80%-hoz képest átlagosan 54% azok aránya, akik legalább alapvető digitális készségekkel rendelkeznek, miközben Finnországban és Hollandiában közelíti az elérni kívánt értéket a mutató, 79,2%, illetve 78,9% az arány, a legrosszabbul teljesítő Romániában mindössze 27,8%, azaz jelentős különbségek vannak az országok között. Az IKT-szakemberek arányát tekintve a 10%-os célkitűzéstől szintén nagy a lemaradás, az EU átlagában 4,5% az arány, a legjobban teljesítő Svédországban 8%, Romániában csupán 2,6%. A 2030-ra elérni kívánt teljes 5G lefedettségben hazánk jelentős lemaradásban van annak ellenére, hogy internet-hozzáférés tekintetében, azaz a digitális infrastruktúra kiépítettségében uniós szinten is nagyon jól állunk. Az uniós átlag 66%, hazánkban 18%, a teljes lefedettséget Olaszország, Dánia és Hollandia közelíti. A digitális technológiák integráltsága területén még nagy a lemaradás, az EU-ban is csupán háromból egy vállalkozás alkalmazza a felhőszolgáltatást és csupán 8% a mesterséges intelligencia technológiáját, míg 14% használja a Big Data-alapú elemzést ahhoz képest, hogy az érintett technológiák esetében 75%-os arányt céloz meg 2030-ra az Európai Unió. Az északi országokban (Finnország, Svédország, Dánia) 60% körüli a felhőalapú szolgáltatások alkalmazása, miközben a Big Data-adatelemzésben Málta, Hollandia és Dánia kimagasló a cégek közötti 30% körüli arányával. A mesterséges intelligencia alkalmazásában Csehország, Ausztria, Görögország és Litvánia arányai közelítik a 40%-ot. A közszolgáltatások és az e-egészségügyi szolgáltatások teljes körű elérhetősége még távolinak tűnik, az állampolgároknak nyújtott digitális közszolgáltatások aránya átlagosan 75%, a vállalkozásoké 82%, ugyanakkor Máltán mindkét esetben közelíti a 100%-ot az érték, a vállalkozások vonatkozásában Írország már teljesíti a kívánt értéket.

A digitalizáció humán erőforrás-oldalát tekintve hazánk elmarad az uniós átlagtól mind az alapvető, mind az alapvetőnél magasabb szintű digitális készséggel rendelkezők aránya tekintetében. A 2030-ra elérni kívánt 80%-hoz képest hazánkban 49% azok aránya, akik legalább alapvető, és 22% azoknak, akik az alapvetőnél magasabb digitális készségekkel rendelkeznek. A humán feltételek tekintetében a másik fontos

mutató az IKT-szakemberek aránya, mely Magyarországon az elmúlt években bár nőtt, a 3,9%-os érték még mindig elmarad a 4,5%-os uniós átlagtól, miközben a 10%-os célkitűzés távolinak tűnik. Az IKT-diplomások aránya hazánkban csökkenő tendenciát mutat, távolodik ezzel az átlagos értéktől, 2020-ban még 4,6% volt a mutató értéke, 2022-ben már csak 3,1% szemben a 3,9%-os uniós átlaggal.

A digitális készségek elsajátítását felgyorsította, hogy a pandémia időszakában széles körben elterjedtek azon atipikus foglalkoztatási formák, melyek a digitális eszközök alkalmazását igénylik. Magyarországon a többi európai országhoz hasonlóan megnőtt a távmunkában és a home office-ban dolgozó munkavállalók száma a járvány időszakában, ezek a digitális eszközöket igénylő munkaformák a pandémiát követően is megmaradtak. A 6. ábrán látható, hogy a járvány begyűrűzésekor 2020-ban dinamikusan megnőtt az otthonról munkát végzők száma, majd átmeneti visszaesést követően 2021 elején ismét jelentősen emelkedett, a járvány lecsengésével pedig a korábbiakhoz képest magas szinten kiegyensúlyozottan stabilizálódott.

※ Az elmúlt 4 hétben távmunkát végzett alkalmanként, fő ■ Az elmúlt 4 hétben távmunkát végzett rendszeresen, fő

Forrás: KSH (2023) alapján saját szerkesztés

6. ábra: A rendszeresen és alkalmanként távmunkát végzők száma Magyarországon háromhavi mozgátlaggal számolva 2019. január és 2023. március között (2022)

A KSH munkaerőpiaci jelentése (2021) szerint az új típusú munkavégzésben jelentős a területi egyenlőtlenség, döntően a központi régióra jellemző a távmunkát végzők magas aránya, jelentős, több mint háromnegyed részben felsőfokú végzettségű szellemi foglalkozásúakat érintett. Érdeemes megfigyelni azt is, hogy a pandémia kezdetén a rendszeresen és alkalmanként távmunkát végzők száma egyformán nőtt, majd az alkalmanként távmunkát végzők száma bővült dinamikusabban, 2023-ra azonban

a rés jelentősen mérséklődött, és egyre jobban közelíti a rendszeresen távmunkát végzők száma az alkalmanként távmunkát végzőket, ami jelzi, hogy a távmunka egyre inkább beépül a vállalati foglalkoztatási gyakorlatba.

Magyarország egyik legnagyobb erőssége a digitalizáció fizikai infrastruktúrájának megteremtése, különösen a széles sávú internet lefedettsége, ami lehetővé tette az otthonról történő munkavégzés széles körű biztosítását. Az internet-hozzáférés pillér szinte mindegyik mutatója tekintetében uniós átlag feletti a magyar teljesítmény, lemaradás az 5G lefedettség területén tapasztalható, melyben ugyan jelentős előrelépés történt 2021-hez képest, mert 7%-ról 18%-ra nőtt, ugyanakkor így is elmarad az EU 66%-os értékétől, illetve a 2030-ra kitűzött céltől, ami a teljes lefedettség. A digitális technológiák integráltsága területén mutatkozik hazánk legnagyobb elmaradása, a 25. helyet foglalja el az országok rangsorában, csak Bulgáriát és Romániát előzi meg. A DESI ezen pillére a felhőalapú szolgáltatások, a mesterséges intelligencia, a Big Data, a közösségi média alkalmazását, illetve a vállalati szektor digitális eszközhasználatát foglalja magában. A legtöbb mutató tekintetében megfigyelhető javulás, de a lemaradásunk így is jelentős. Hazánk gyengén teljesít a technológiaátvétellel kapcsolatos mutatók terén, elmarad a mesterséges intelligencia és a felhőalapú szolgáltatások alkalmazásában. A hazai vállalkozások körében ötből egy vállalkozás alkalmazza a felhőszolgáltatásokat, nagy adathalmazokkal való elemzést mindössze 7%, ami épp az uniós átlag fele, a mesterséges intelligencia aránya csupán 3%. Ebben a pillérben a környezeti fenntarthatóságot szolgáló IKT, az online kereskedő kkv-k, valamint az e-kereskedelemből származó forgalom tekintetében közelíti meg az uniós átlagot a magyar teljesítmény. Az e-kereskedelem területén mutatott kedvező helyezés nem meglepő, mert a Központi Statisztikai Hivatal statisztikái alapján az internetes vásárlások aránya a pandémia hatására dinamikusan nőtt, míg 2019-ben az internetes vásárlások 54,5%-ot tettek ki, 2022-ben már 74,3%-ot (KSH, 2023a). A digitális közszolgáltatások terén hazánk teljesítménye vegyes képet mutat. Az e-önkormányzati szolgáltatások felhasználóinak száma dinamikusan nőtt az elmúlt években, a 81%-os hazai érték meghaladja a 65%-os uniós átlagot. A Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján az elektronikus közigazgatási portálok igénybevétele szignifikánsan nőtt a pandémia hatására (KSH, 2023b). A polgároknak és a vállalkozásoknak nyújtott digitális közszolgáltatásokban lemaradás figyelhető meg, az állampolgárok esetében 64% az arány a 75%-os uniós átlaghoz képest, ezen a területen a hatodik legrosszabbul teljesítő tagállam Magyarország. A vállalkozásoknál 74% a hazai érték, miközben az EU-átlag 82%, ezen mutató tekintetében csak Lengyelország, Horvátország, Görögország és Románia értéke rosszabb. A nyílt hozzáférésű adatok tekintetében hazánk gyengén teljesít, a 81%-os uniós átlaggal szemben a hazai mutató csak 58%.

4. Konklúzió, javaslatok

Az utóbbi években kibontakozó újabb technológiai hullám, a negyedik ipari forradalom korszakában a koronavírus-járvány akcelerátorként gyorsította fel a digitális megoldások elterjedését, széles körű gazdasági alkalmazását, valamint az új technológiák működtetéséhez szükséges kompetenciák elsajátítását, elősegítve ezzel a digitális gazdaság és az általa megkövetelt digitális társadalom gyorsabb kiépülését. A technológiai újítások bevezetésének szükségessége a pandémia miatt még inkább felértékelődött, a jelentős mértékben online térbe húzódó gazdaságnak újszerű fogyasztói igényekre, az ellátási láncok rövidülésére, megváltozott munkavégzési módokra és új kompetenciaelvárásokra kellett reagálnia, ami technológiai alkalmazkodást igényelt a munkavállalóktól és a vállalatoktól egyaránt. A gazdaságban végbemenő technológiai adaptáció hatékonyságnövekedést eredményezett, emiatt a technológiai fejlődés iránti igény a járványveszély elmúltával is megmaradt.

A kutatás során a hazai innovációs teljesítmény és kiemelten a digitális környezet elmúlt évekbeli alakulását tekintettük át, megpróbálva összegezni a pandémia technológiai fejlődésre gyakorolt hatását. Az Európai Innovációs Eredménytábla összetett innovációs mérőszáma (SII) alapján Magyarország innovációs teljesítménye javult az elmúlt években, a leggyengébben teljesítő teljesítménycsoport a feltörekvő innovátorok legjobbjá, EU-átlaghoz mért relatív teljesítménye 69,8%, a következő mérésnél várhatóan mérsékelt innovátorrá válhat. Az SII részterületeit elemezve komoly elmaradás tapasztalható a humán erőforrások területén, mely a hazai doktori hallgatókat, a felsőfokú végzettségűek arányát és az élethosszig tartó tanulásban részt vevők arányát jelző indikátorokat tartalmazza. Szintén jelentős a lemaradás az elmúlt évek kedvező tendenciái ellenére a kis- és középvállalati szektor termék- és üzletfolyamat-innovációit mérő innovátorok dimenzióban, valamint a foglalkoztatási hatások tekintetében is, mely a tudásintenzív ágazatokban és az innovatív vállalkozásoknál foglalkoztatottak arányát méri. Hazánk jól teljesít ezzel szemben az innovációs együttműködések, valamint a medium- és high-tech termékek és tudásintenzív szolgáltatások exportját és az innovatív termékek értékesítését magában foglaló értékesítési hatások területén.

A jelenkori technológiai fejlődés alapja a digitalizáció, a digitális infrastruktúrát, a digitális kompetenciákat, a digitális gazdaságot és a digitális államot is magában foglaló digitális környezet fejlesztése elengedhetetlen a technológiai haladásból fakadó előnyök realizálásához. Az Európai Unió digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutatóját (DESI) is elemeztük, mely a humán és fizikai infrastruktúra, a vállalati és az állami szféra digitalizáltságának területén teszi összehasonlíthatóvá a digitális ökoszisztémát az országok között. Magyarország a digitális gazdaság és társadalom kiépítése területén még lemaradásban van, s bár a fizikai infrastruktúra a jövőbeni fejlődés szempontjából meghatározó 5G lefedettséget leszámítva megfelelő,

a digitális kompetenciák szintje alacsony, a hazai vállalatok az új technológiákat, így a mesterséges intelligenciát, a felhőalapú szolgáltatásokat és a Big Data-elemzés lehetőségeit kevésbé használják ki. Emellett javul az elektronikus közszolgáltatások elérhetősége, ami az utóbbi években elsősorban a pandémia által kikényszerített környezetnek köszönhető. A digitális megoldások terjedését és a digitális készségfejlesztést segítette hazánkban a távmunka és a home office elterjedése, ami a járvány után is megmaradt számos cégnél.

A hazai technológiai fejlődés fő tendenciáit elemezve megállapítható, hogy a járvány pozitívan hatott a digitalizációs folyamatok széles körű terjedésére, segítette a digitális készségek elsajátítását és a digitális megoldások alkalmazását, nemcsak a lakosság, hanem a vállalatok körében is. A digitális ökoszisztéma javulása pozitívan hat az innovációs tevékenységre, hiszen az új technológiai hullám alapja a digitalizáció. A digitális gazdaság és társadalom kiépítettségében megfigyelhető konvergencia a tagállamok között, ahogy a 2022-es EU-jelentés is megállapítja, mert a gyengébben digitalizált tagállamok gyorsabban fejlődtek a pandémia időszakában, ugyanakkor ez a közeledés a technológiai vezető és követő országok között az átfogó innovációs teljesítmény és a gazdasági növekedés vonatkozásában közvetlenül a pandémia után még nem érvényesül. A technológiai rés mérséklődése a digitális környezet tekintetében az Európai Unióban, köszönhetően a különböző célzott támogatásoknak is, már érzékelhető, a járvány időszakában kikényszerített digitalizáció irányába ható változások tartósak bizonyulnak. Az innovációs folyamatok összetettsége miatt a megfelelő digitális ökoszisztéma megalapozhatja az innováció különböző területeinek fejlődését segítve ezzel a technológiai fejlődés előnyeinek realizálását.

Hivatkozások

- CSORBA LÁSZLÓ (2020): Pénzügyi kultúra és pénzügyi műveltség, a pénzügyi magatartás meghatározó tényezői. *Pénzügyi Szemle*, 65(1): pp. 67–82. https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_1_6
- EURÓPAI BIZOTTSÁG (2022): *A digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató (DESI) 2022*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/countries-digitisation-performance> Megtekintve 2023. 04. 24
- EUROPEAN COMMISSION (2022): *European Innovation Scoreboard 2022*. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/statistics/performance-indicators/european-innovation-scoreboard_en Megtekintve 2023. 02. 24
- EUROPEAN COMMISSION (2022): *European Innovation Scoreboard 2022: Methodology Report*. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/system/files/2022-09/ec_rtd_eis-2022-methodology-report.pdf Letöltve 2023. 02. 24

- EUROPEAN COMMISSION (2022a): *Digital Economic and Society Index (DESI) 2022. Thematic chapters. DESI - Full European Analysis 2022.* <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022>
- EUROPEAN COMMISSION (2022b): *Digital Economic and Society Index (DESI) 2022. Methodological Note.* <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022>
- FORSYTH, J. (2022. 03. 07): 8 technology trends for innovative leaders in a post-pandemic world. <https://www.weforum.org/agenda/2022/03/8-technology-trends-innovative-leaders-post-pandemic>
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2021): *Felértékelődött a távmunka a Covid19 árnyékában. Munkaerőpiaci jelentés.* https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/korona-virus-tavmunka/felertekelodott_a_tavmunka_a_covid19_arnyekaban.pdf
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2023a): *Az internetes vásárlások aránya az utolsó vásárlás időpontja szerint [%].* https://www.ksh.hu/stadat_files/ikt/hu/ikt0019.html
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2023b): *E-közigazgatási portálok igénybevétele az e-ügyintézés szintjei szerint [%].* https://www.ksh.hu/stadat_files/ikt/hu/ikt0020.html
- NÉMETHY KRISZTINA – POÓR JÓZSEF (2019): A jövő munkahelye az ipar 5.0 küszöbén. *Munkaügyi Szemle*, 62. évfolyam, 1. szám, 9–17. oldal
- OLÁH JUDIT – POPP JÓZSEF – ERDEI EDINA (2019): Az Ipar 5.0 megjelenése: ember és robot együttműködése. *Logisztikai trendek és legjobb gyakorlatok, A jövő kihívásai. Fenntarthatóság és automatizálás.* V. évf. 1. szám, 12–19. o.
- PINTÉR SZABOLCS (2021.01.06): *Miért lenne embertelen a technológiai fejlődés?* <https://www.portfolio.hu/uzlet/20210106/miert-lenne-embertelen-a-technologiai-fejlodes-463872>
- PRICEWATERHOUSECOOPERS (2020): *Kényszerpihenő helyett túlórák. Avagy kik a COVID-19 nyertesei.* https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/Kenyszerpihenő_helyett_tulorak_avagy_kik_a_COVID-19_nyertesei.pdf

Válságkezelés jogi szabályozás útján: a jogalkotás lehetséges reflexiói

ROMÁN RÓBERT

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
Közgazdaságtan Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
roman.robert@uni-eszterhazy.hu

A válságkezelésnek különböző módjai lehetnek, melyek közül az egyik a jogi úton történő, a folyamatokra előzetesen ható vagy utólagosan reflektáló megoldások biztosítása. A gazdasági jogi normák többrétűek, a kontinentális jogalkotás általában arra kényszerül, hogy a felmerült helyzetet utólagosan kezelje. Ez volt tapasztalható a korábbi pénzügyi válság és a koronavírus miatt fellépő eltérő helyzet miatt is. A válság most más típusú és természetű, így más módszerrel szükséges szabályozni is. Ebben a tekintetben az állam társadalomban betöltött szerepe nem közömbös, a szabályok megalkotásán keresztül áttekinthetőek a prioritások. A gazdaság jogi szabályozása többrétű, jelen esetben a gazdasági jognak a csődfelszámolás és végelszámolás kapcsán releváns szabályai kerülnek áttekintésre.

Kulcsszavak: veszélyhelyzet, jog, csőd, felszámolás

1. Bevezetés

A szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, illetve humanitárius katasztrófa magyarországi következményeinek elhárításáról és kezeléséről szóló 2022. évi XLII. törvény rendelkezései szerint az Országgyűlés jóváhagyta a veszélyhelyzet során kiadott kormányrendeletek hatálybalépéséről és veszélyhelyzeti intézkedésekről szóló 425/2022. (X. 28.) Korm. rendeletet (a továbbiakban: KR2.), amellyel a Kormány az Alaptörvény 53. cikk (1) bekezdése alapján, rendkívüli intézkedésként a veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló 478/2020. (XI. 3.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet, a veszélyhelyzet kihirdetéséről és a veszélyhelyzeti intézkedések hatálybalépéséről szóló 27/2021. (I. 29.)

Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet, illetve az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 180/2022. (V. 24.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet ideje alatt kiadott 107 db jogszabályt a 2022. október 31-én hatályos szöveggel, a KR2.-ben foglalt eltérésekkel újból hatályba léptette, ezáltal az 1–107. pont szerinti kormányrendeletek hatályvesztéséhez köthető joghatások nem álltak be, és az 1–107. pont szerinti kormányrendeletek folytonosan alkalmazandók tovább. Ez a törvény a kihirdetése napján 21 órakor lépett hatályba, és a 2. § (1) bekezdése és a 6. § (1) bekezdése az Alaptörvény 51. cikk (4) bekezdése alapján a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával elfogadandó rendelkezésnek minősült. Ezen jogszabályok közül a társasági jogi és csődjogi szempontból releváns rendelkezések exponálására kerül sor.

2. Meghatározott gazdálkodó szervezetek működésének a magyar állam felügyelete alá vonásának lehetősége

A veszélyhelyzet során teendő intézkedések keretében gazdálkodó szervezetek működésének a magyar állam felügyelete alá vonásáról szóló 230/2022. (VI. 28.) Korm. rendelet szabályozza a kérdéskört. Eszerint a Kormány az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, figyelemmel a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény 48. §-ára, valamint 51/A. § (3) és (4) bekezdésére, a 4. § tekintetében az Alaptörvény 53. cikk (3) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, a szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, illetve humanitárius katasztrófa magyarországi következményeinek elhárításáról szóló 2022. évi VI. törvény 2. § (1) bekezdése szerinti országgyűlési felhatalmazás alapján, az Alaptörvény 15. cikk (1) bekezdésében meghatározott feladatkörében eljárva rendelkezett.

Az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 180/2022. (V. 24.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet ideje alatt a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény (a továbbiakban: Kat.) 48. §-át eltérésekkel kell alkalmazni. Ezen eltérés szerint a Kormány a Kat. 48. §-a szerinti rendeletben az ellátás folyamatosságára és biztonságára vonatkozó közérdek érvényesítése érdekében a stratégiai és nemzetbiztonsági szempontból kiemelt energetikai iparágak, így különösen a villamosenergia-, földgáz-, kőolaj-, távhőipar és bányászat jelentős vagy meghatározó piaci erővel bíró szereplőit (a továbbiakban: gazdálkodó szervezet)

– közöttük is kiemelten az FGSZ Földgázszállító Zártkörűen Működő Részvénytársaságot és a Magyar Szénhidrogén Készletező Szövetséget – a magyar állam felügyelete alá vonhatja. A Kormány ezen szabályozása szerinti rendeletben rendelkezhet úgy, hogy a Kat. 48. § (3) bekezdésében meghatározottakon túl az állami felügyelet gyakorlására kijelölt személy megteszi mindazokat az intézkedéseket, amelyek a felügyelet alá vont gazdálkodó szervezet működőképességének fenntartása, az állami felügyelet hatékony ellátása érdekében szükségesek, továbbá kizárólagosan jogosult dönteni a felügyelet alá vont gazdálkodó szervezet legfőbb döntéshozó szervének hatáskörébe tartozó ügyekben.

3. A csőd és felszámolás eltérő szabályozása

A csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény szabályainak a veszélyhelyzet ideje alatt történő eltérő alkalmazásáról szóló 263/2022. (VII. 27.) Korm. rendelet ugyancsak eltérő szabályozást biztosít. A Kormány az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, figyelemmel a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény 51/A. § (3) és (4) bekezdésére, a 6 § tekintetében az Alaptörvény 53. cikk (3) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, a szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, illetve humanitárius katasztrófa magyarországi következményeinek elhárításáról szóló 2022. évi VI. törvény 2. § (1) bekezdése szerinti országgyűlési felhatalmazás alapján, az Alaptörvény 15. cikk (1) bekezdésében meghatározott feladatkörében eljárva elrendelte, hogy a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvényt (a továbbiakban: Cstv.) az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 180/2022. (V. 24.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet ideje alatt a rendeletben foglalt eltérésekkel és kiegészítésekkel kell alkalmazni.

Ezek szerint a felszámoló – a felszámolási eljárás ügyszámára hivatkozással – elektronikus úton megkeresi a közhiteles vagy közérdekvédelmi célból vezetett nyilvántartást vezető szervezeteket, valamint a bírósági végrehajtási ügyek központi nyilvántartását vezető szervet annak megállapítására, hogy a nyilvántartásban az adós javára, illetve érdekében jog vagy tény van-e bejegyezve, vagy erre irányuló eljárás van-e folyamatban, továbbá a nyilvántartás az adós vagyonával vagy kötelezettségeivel összefüggő egyéb adatot tartalmaz-e, ideértve a nyilvántartásból már törölt adatot is. A felszámoló – a felszámolási eljárás ügyszámára hivatkozással – elektronikus úton megkeresheti a pénzforgalmi szolgáltatókat, befektetési vállalkozókat és az árutőzsdei szolgáltatókat az adós vagyonára vonatkozó kiegészítő adatszolgáltatás teljesítése érdekében. Az adatszolgáltatást a megkeresett szervezetek 15 napon belül, térítésmentesen teljesítik. A felszámoló az adatszolgáltatást a jogszabályban

meghatározott feladatainak teljesítése érdekében és az adós jogviszonyainak lezárásához szükséges intézkedések megtételéhez igényelheti és a kapott adatokat e célokra használhatja fel, továbbá megteszi a szükséges intézkedéseket a szolgáltatott adatok biztonságos megőrzése érdekében.

Ezen túlmenően a felszámoló a közbenső mérleghez, a záró mérleghez – illetve az egyszerűsített felszámolási eljárás kezdeményezésekor, illetve az egyezségi javaslatához készített jelentéshez – csatolt költségkimutatásban – tételes elszámolás nélkül – beszámol a Cstv. 46. § (7a) bekezdése szerint befizetett költségátalány felhasználásáról, összesítve, egy összegben megadva a felhasznált költségátalány összegét is. Ha a felszámolási eljárás során a költségátalányként befizetett összeg nem került teljes mértékben felhasználásra, a felszámoló a zárómérlegben, illetve az egyszerűsített felszámolási eljárás kezdeményezésekor készített vagyonfelosztási javaslatban kezdeményezi a hitelezők részére történő visszafizetést a befizetés arányában.

Új rendelkezés, hogy a Cstv. 37. § (1)-(3) bekezdését azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a hitelezői követelések bejelentésére irányuló jogvesztő határidő 120 nap. A felszámolás kezdő időpontjától számított 45 napon belül a felszámoló felhívja az adós gazdálkodó szervezet vezető tisztségviselőjét, hogy a gazdálkodó szervezet nyilvántartásainak, illetve könyvvezetésének hiányosságait – a felszámoló felhívásában megjelölt körben – pótolja, továbbá felhívja a hitelezői igényt bejelentett hitelezőket, hogy ha tudomásuk van az adós bárhol fellelhető vagyonáról, vagy segítséget tudnak nyújtani az eljárás rendes szabályok szerinti lebonyolításához, azt 15 napon belül neki jelentsék be, valamint a honlapján is köteles közzétenni egy felhívást, hogy amennyiben bárkinek hitel érdemlő tudomása van az adós ingatlan- vagy más vagyonáról (ideértve a követeléseket és a vagyoni értékű jogokat is), azt neki 15 napon belül jelentse be. A felszámoló mindezek mellett vagyonkutatást is köteles lefolytatni az adós vagyoni helyzetének teljes körű felmérése érdekében, amelynek időtartama legfeljebb a felszámolás kezdő időpontjától számított 120 nap. A felszámoló a vagyonkutatás eredményéről legkésőbb a vagyonkutatási határidő lejártakor beszámol a bíróságnak és a nyilvántartásba vett hitelezőknek, és – a lenti kivételekkel – ezzel egyidejűleg nyilatkozik arról, hogy az egyszerűsített felszámolási eljárás lefolytatásának feltételei fennállnak-e. Az egyszerűsített felszámolási eljárás feltételei akkor állnak fenn, ha az adós vagyona a vagyonkutatási intézkedéseket követően sem elegendő a várható felszámolási költségek fedezetére, vagy az adós nyilvántartásai, iratai, illetve az adós könyvvezetésének hiányosságai miatt a felszámolási eljárás az általános szabályok szerint technikailag lebonyolíthatatlan lenne. Egyszerűsített felszámolás esetén a felszámoló legkésőbb a hitelezői követelések bejelentésére meghatározott jogvesztő határidő lejártától számított 15 napon belül elkészíti a vagyonfelosztási javaslatot és záró adóbevallást, valamint megteszi a Cstv. 63/B. § (2) bekezdésében meghatározott intézkedéseket. A vagyonfelosztási javaslat ellen benyújtható kifogásra és annak elbírálására a Cstv. 63/B. § (2) bekezdésében foglaltakat kell alkalmazni.

Ha a felszámolási eljárásban – a folyamatban lévő büntetőeljárásra tekintettel – bűnügyi hitelezői igényt jelentettek be, a vagyonfelosztási javaslat benyújtására a Cstv. 79/F. § (1) bekezdésében foglaltakat is alkalmazni kell. Ha az ezek szerinti esetekben egyszerűsített felszámolási eljárás lefolytatására kerül sor, a Cstv. 63/B. § (3)-(7) bekezdését alkalmazni kell azzal, hogy a bíróság a vagyonfelosztási javaslat benyújtásától számított 45 napon belül hozza meg a Cstv. 63/B. § (4) bekezdése szerinti végzését az adós vagyonának, illetve be nem hajtott követeléseinek felosztásáról, az adós jogutód nélküli megszüntetéséről és a felszámolási eljárás befejezéséről. A felszámoló vagyonértékesítési bevételből származó díjára vonatkozóan a Cstv. 59. § (1) bekezdését azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a vagyonkutatás eredményeképpen igazoltan a felszámolási vagyonba visszakérült vagyon – értékesítési költségekkel csökkentett – értékesítési bevételének, illetve az adós követeléseinek érvényesítéséből származó – a követelés érvényesítésével felmerült költségekkel csökkentett – bevétel 2%-át a felszámoló elszámolhatja felszámolói díjként. Ha a felszámolási vagyonba visszakérült vagyontárgy értékesítésére nem került sor, a felszámoló a hitelezők között felosztásra kerülő értékesítetlen vagyontárgyak könyv szerinti értékének 2%-át számolhatja el felszámolói díjként.

Ugyancsak a veszélyhelyzetre tekintettel az egyes felszámolási tárgyú rendelkezések eltérő alkalmazásáról szól a Kormány 371/2022. (IX. 29.) számú rendelete. Ennek tartalma szerint – a korábbiakkal egyező felhatalmazás alapján – az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 180/2022. (V. 24.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet ideje alatt a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvényt (a továbbiakban: Cstv.) és a veszélyhelyzettel összefüggő átmeneti szabályokról szóló 2021. évi XCIX. törvényt (a továbbiakban: 2021. évi XCIX. törvény) a rendeletben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni. Ezek szerint az állami vagyon felügyeletéért felelős miniszter a rendelet hatálybalépését megelőzően a vállalkozások reorganizációjáról, valamint a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény, továbbá a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény eltérő alkalmazásáról szóló 345/2021. (VI. 18.) Korm. rendelet 25. § (3a) bekezdése, illetve a 2021. évi XCIX. törvény 74. § (4a) bekezdése szerint kifogással élt, illetve kérelmet nyújtott be a bírósághoz a Cstv. IV. Fejezetének mellőzése iránt, és a bíróság e kifogásnak, illetve kérelemnek (a továbbiakban együtt: kérelem) már helyt adott, ezt a döntést a kérelem visszavonásáig a kérelemben megjelölt gazdasági társaság ellen benyújtott valamennyi felszámolási eljárás elrendelése iránti kérelem elbírálása során a bíróság figyelembe veszi.

Az 521/2022. (XII. 13.) Korm. rendelet, mely a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény, valamint a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény veszélyhelyzet ideje alatt történő eltérő

alkalmazásáról szól, ugyancsak az Alaptörvény 53. cikk (1) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, figyelemmel a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról szóló 2021. évi XCIII. törvény 80. és 81. §-ára, az Alaptörvény 15. cikk (1) bekezdésében meghatározott felhatalmazáson alapul. Ezek szerint a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvényt (a továbbiakban: Ctv.), valamint a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvényt (a továbbiakban: Cstv.) az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása és kezelése érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 424/2022. (X. 28.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet ideje alatt a fenti jogszabályokat a rendeletben foglalt eltérésekkel és kiegészítésekkel kell alkalmazni. Ezen eltérés, hogy a Ctv. 84. § (1) bekezdését azzal a kiegészítéssel kell alkalmazni, hogy ha a cégbíróság hivatalból tudomást szerez arról, hogy a cég több mint négyszáz napja nem tett eleget a számviteli törvény szerinti éves beszámoló letétbe helyezési és közzétételi kötelezettségének, és az utolsó letétbe helyezett éves beszámolója szerinti értékesítésének nettó árbevétele eléri vagy meghaladja a tízmilliárd forintot, a cégbíróság 3 munkanapon belül kezdeményezi a cég ellen a felszámolási eljárás megindítását. Ilyen tárgykorban meghozott végzés ellen fellebbezésnek nincs helye. A Cstv. 6. § (1) bekezdésétől eltérően a Fővárosi Törvényszék kizárólagosan illetékes azokban a felszámolási eljárásokban, amelyek a cégbíróság így kezdeményezett. A Cstv. 22. § (1) bekezdését azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a rendeletben meghatározott feltételek fennállása esetén a bíróság a felszámolást a kezdeményező kérelem beérkezését követő 3 munkanapon belül elrendeli, és ezzel egyidejűleg ideiglenes vagyonfelügyelőt rendel ki a felszámolói névjegyzékből. Ezen végzést meg lehet fellebbezni, de nincs halasztó hatálya. A Cstv. 24/A. §-át a 4. § (1) bekezdése szerint kirendelt ideiglenes vagyonfelügyelő esetén azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy az ideiglenes vagyonfelügyelőt megilletik mindazok a jogok, amelyek a felszámolót megilletik. A rendelet szerinti felszámolási eljárásokban a bíróság a felszámolók névjegyzékébe bejegyzett felszámolót rendel ki.

A veszélyhelyzetre tekintettel a 28/2023. (II. 1.) Korm. rendelet a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény, a Bér garancia Alapról szóló 1994. évi LXVI. törvény veszélyhelyzet ideje alatt történő eltérő alkalmazásáról, továbbá a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény, valamint a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény veszélyhelyzet ideje alatt történő eltérő alkalmazásáról szóló 521/2022. (XII. 13.) Korm. rendelet alapján elrendelt felszámolási eljárások részletszabályairól szóló rendeletet is módosította.

A Kormány az Alaptörvény 53. cikk (1) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, figyelemmel a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról szóló 2021. évi XCIII. törvény 80. és 81. §-ára, az Alaptörvény 15. cikk (1)

bekezdésében meghatározott feladatkörében eljárva elrendelte, hogy a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvényt (a továbbiakban: Cstv.), a Bér garancia Alapról szóló 1994. évi LXVI. törvényt (a továbbiakban: Btv.), valamint a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény, valamint a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény veszélyhelyzet ideje alatt történő eltérő alkalmazásáról szóló 521/2022. (XII. 13.) Korm. rendeletet (a továbbiakban: R.) az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása és kezelése érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 424/2022. (X. 28.) Korm. rendelet szerinti veszélyhelyzet ideje alatt eltérésekkel kell alkalmazni. A Btv. 7. § (1) bekezdését az R. 4. §-a alapján elrendelt felszámolási eljárással összefüggésben igényelt támogatás vonatkozásában azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a támogatási igény meghatározása során egy felszámolási eljárásból jogosultanként legfeljebb a tárgyévet megelőző második év – Központi Statisztikai Hivatal által közzétett – nemzetgazdasági havi bruttó átlagkeresetének harmincszorosa vehető figyelembe. A Btv. 7. § (3) bekezdése az R. 4. §-a alapján elrendelt felszámolási eljárással összefüggésben igényelt támogatás vonatkozásában nem alkalmazandó. A Btv. 11. § (3) bekezdését az R. 4. §-a alapján elrendelt felszámolási eljárással összefüggésben igényelt támogatás vonatkozásában azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a támogatási igény meghatározása során egy felszámolási eljárásból jogosultanként legfeljebb a tárgyévet megelőző második év – Központi Statisztikai Hivatal által közzétett – nemzetgazdasági havi bruttó átlagkeresetének tizenkétszerese vehető figyelembe. A Cstv. 58. § (1) bekezdését az R. 4. §-a alapján elrendelt felszámolási eljárásban azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a Cstv. 57. § (1) bekezdés *a*) pontjába, illetve a Cstv. 57. § (2) bekezdés *d*) pontjába sorolt bér garancia-támogatást az esedékességétől számított hat hónapon belül, de legkésőbb a zárómérleg vagy záró egyszerűsített mérleg jóváhagyása után 30 napon belül kell kielégíteni azzal, hogy ezek a követelések a közbenső mérleg alapján nem elégíthetők ki.

4. A pénzügyi intézmények végelszámolásának és felszámolásának sajátos szabályai

A hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról szóló 2013. évi CCXXXVII. törvény, valamint egyes kapcsolódó törvényi rendelkezések eltérő alkalmazásáról szóló 151/2022. (IV. 14.) Korm. rendelet eltérő rendelkezéseket tartalmaz. Az általános rendelkezések szerint a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról szóló 2013. évi CCXXXVII. törvény (a továbbiakban: Hpt.) hatálya alá tartozó pénzügyi intézmény – ideértve a befektetési vállalkozásokról és az árutőzsdei szolgáltatókról, valamint az általuk végezhető tevékenységek

szabályairól szóló 2007. évi CXXXVIII. törvény (a továbbiakban: Bszt.) 5. §-a szerinti befektetési szolgáltatási tevékenységet végző vagy kiegészítő pénzügyi szolgáltatást nyújtó pénzügyi intézményt is – (a továbbiakban: pénzügyi intézmény) végelszámolására és felszámolására a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény, a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény (a továbbiakban: Cstv.), a Hpt., valamint a Bszt. rendelkezéseit a rendeletben foglalt kiegészítésekkel és eltérésekkel kell alkalmazni.

A végelszámolás terén a végelszámoló a végelszámolási vagyon részét nem képező vagyon – ideértve a pénzügyi intézmény által kezelt közjegyzői, végrehajtói, ügyvédi letéti, őrzési tevékenységhez kapcsolódó számlákon elhelyezett pénzüsszeget, valamint a pénzügyi intézménynél harmadik személy javára, a kizárólag harmadik személyt megillető fizetési kötelezettségek biztosítékaul szolgáló óvadéki vagy fedezeti célú számlán jóváírt összeget is – kifizetése, kiadása iránt a végelszámolás elrendelését követő 30 napon belül intézkedik, ha az általa vezetett nyilvántartás és a követelések egyezősége alapján az ügyfelekkel történő elszámolást akadályozó körülmény nem merült fel. A pénzügyi intézmény által kezelt közjegyzői, végrehajtói, ügyvédi letéti, őrzési tevékenységhez kapcsolódó számlákon elhelyezett pénzüsszeget, valamint a pénzügyi intézménynél harmadik személy javára, a kizárólag harmadik személyt megillető fizetési kötelezettségek biztosítékaul szolgáló óvadéki vagy fedezeti célú számlán jóváírt összeget akkor kell kiadni, kifizetni a fentiekben foglaltak szerint, ha a pénzüsszeg ezen rendeltetése a pénzügyi intézmény és az ügyfél között kötött szerződésből egyértelműen megállapítható. Ha a korrigált végelszámolási nyitó mérleg adatai szerint a végelszámolás lefolytatható, a fent részletezett kifizetéseket követően a végelszámoló a betételhelyezésből eredő követeléseket, valamint az Országos Betétbiztosítási Alapnak (a továbbiakban: OBA) az általa kifizetett kártalanítási összegek megtérítésére irányuló követeléseket fizeti ki, a következő időbeli sorrendben:

- a. az OBA által biztosított betétek az OBA kártalanítási kötelezettségének mértékéig, amennyiben a betétes nem kapott az OBA-tól ezen a jogcímen kártalanítást, valamint azok a betétesek, amelyekre jogszabályi állami garancia (helyállás) vonatkozik, mert a betét 1993. június 30-át megelőzően került elhelyezésre a banknál vagy jogelődjénél,
- b. a természetes személy, valamint a mikro-, kis- és középvállalkozás OBA által biztosított, az OBA kártalanítási kötelezettséget meghaladó betételhelyezésből eredő követelése,
- c. egyéb betételhelyezésből eredő követelések,
- d. az OBA-ra a Hpt. 219. §-a alapján, a betéteseknek kifizetett kártalanítás folytán átszállt követelések.

A többi hitelezői követelést a végelszámoló a kifizetések teljesítését követően elégítheti ki oly módon, hogy a kifizetési sorrendnél a Hpt. 57. § (1b) és (2)

bekezdésében foglaltakat, valamint a Cstv. 57. § (1) bekezdés *b)-h)* pontjában meghatározott időbeli sorrendet alkalmazza. Ha a pénzügyi intézmény és az ügyfél között a pénzügyi intézményt megillető követelések biztosítására alapított óvadék felszabadításának vagy az óvadék tárgyával történő elszámolásnak van helye, a végelszámoló ennek haladéktalanul eleget tesz. A végelszámoló a végelszámolás elrendelésétől számított 120 napon belül köteles kezdeményezni a Magyar Nemzeti Banknál a Hpt. 17. §-a és 17/A. §-a, valamint a Bszt. 140-141. §-a szerinti átruházás engedélyezését. Ha az átruházást akadályozó tényező merül fel, a végelszámoló kérelmére a határidőt a Magyar Nemzeti Bank meghosszabbíthatja.

A felszámolás aspektusában a felszámoló a felszámolási vagyon részét nem képező vagyon – ideértve a pénzügyi intézmény által kezelt közjegyzői, végrehajtói, ügyvédi letéti, őrzési tevékenységhez kapcsolódó számlákon elhelyezett pénzüsszeget, valamint a pénzügyi intézménynél harmadik személy javára, a kizárólag harmadik személyt megillető fizetési kötelezettségek biztosítékául szolgáló óvadéki vagy fedezeti célú számlán jóváírt összeget is – kiadása, kifizetése iránt a felszámolás elrendelését követő 30 napon belül intézkedik. A pénzügyi intézmény által kezelt közjegyzői, végrehajtói, ügyvédi letéti, őrzési tevékenységhez kapcsolódó számlákon elhelyezett pénzüsszeget, valamint a pénzügyi intézménynél harmadik személy javára, a kizárólag harmadik személyt megillető fizetési kötelezettségek biztosítékául szolgáló óvadéki vagy fedezeti célú számlán jóváírt összeget akkor kell kiadni, kifizetni a fentiekben foglaltak szerint, ha a pénzüsszeg ezen rendeltetése a pénzügyi intézmény és az ügyfél között kötött szerződésből egyértelműen megállapítható. Ha a pénzügyi intézmény és az ügyfél között a pénzügyi intézményt megillető követelések biztosítására alapított óvadéki megállapodás szerint az óvadék felszabadításának vagy az óvadék tárgyával történő elszámolásnak van helye, a felszámoló ennek haladéktalanul eleget tesz. Ha a pénzügyi intézmény felszámolását a bíróság a Hpt. 53. § (2) bekezdés *b)* pontjában meghatározott esetben rendelte el, a Hpt. 55. § (3) bekezdését azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a hitelezők a felszámolást elrendelő végzés közzétételétől számított 30 napon belül kötelesek a követeléseiket a felszámolónak bejelenteni. A Cstv. 38. § (5) bekezdését azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy a felszámolás alatt álló pénzügyi intézménnyel – mint kötelezettel – szemben alapított óvadék jogosultjának a felszámolást elrendelő végzés közzétételétől számított 60 napon belül kell a közvetlen kielégítési jogát gyakorolnia, ennek elmulasztása esetén követelésének kielégítésére zálogjogosultként tarthat igényt. A Cstv. 50. §-át azzal a kiegészítéssel kell alkalmazni, hogy a felszámoló köteles közbenső mérleget készíteni abban az esetben is, ha a betételhelyezésből eredő követelések megtérítésére irányuló követelések kifizetéséhez elegendő pénzeszköz folyt be, és a hitelezők követeléseinek bejelentésére meghatározott határidő már eltelt. A felszámoló a felszámolás elrendelésétől számított 120 napon belül köteles kezdeményezni a Magyar Nemzeti Banknál a Hpt. 17. és 17/A. §-a,

valamint a Bszt. 140-141. §-a szerinti átruházás engedélyezését. Ha az átruházást akadályozó tényező merül fel, a felszámoló kérelmére a határidőt a Magyar Nemzeti Bank meghosszabbíthatja.

5. Konklúzió, javaslatok

A válságkezelés ezen a speciális területen eltér a többi szabályozótól, következképpen az Alaptörvény felhatalmazása alapján a Kormánynak van jogi lehetősége arra, hogy gyorsan reflektáljon adott esetben a hirtelen felmerülő problémákra. Ettől függetlenül azonban a csőd- és felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény változtatásra éret, a válság és a veszélyhelyzet fennállásától függetlenül. A német fizetésképtelenségi kódex 1999. január 1-jén lépett hatályba, mely felváltotta az 1877. február 10-i csődszabályzatot és az 1935. február 26-i rendezési szabályzatot. A magyar csődtörvény ezen régi német csődkódex és az 1881. XVII. törvénycikk, az első magyar csődtörvény alapjaira épül, melyet sokszor módosítottak. A jelenlegi helyzetre is figyelemmel indokolt lenne egy olyan új egységes szabályozás, mely a modern jogtudomány alapjaira építve, a korábbi értékeit megtartva korszerű reorganizációs és likvidációs szabályozást biztosít.

Hivatkozások

Alaptörvény

2022. évi XLII. törvény a szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, illetve humanitárius katasztrófa magyarországi következményeinek elhárításáról és kezeléséről
2013. évi CCXXXVII. törvény pénzügyi vállalkozásokról
2007. évi CXXXVIII. törvény a befektetési vállalkozásokról és az árutőzsdei szolgáltatókról, valamint az általuk végezhető tevékenységek szabályairól
2006. évi V. törvény a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról
2013. évi CCXXXVII. törvény a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról, valamint egyes kapcsolódó törvényi rendelkezések eltérő alkalmazásáról szóló 151/2022. (IV. 14.) Korm. rendelet
- 216/2022. (VI. 17.) Korm. rendelet az egyes kiemelt társadalmi csoportok, valamint pénzügyi nehézséggel küzdő vállalkozások helyzetének stabilizálását szolgáló átmeneti intézkedésekről szóló 2020. évi CVII. törvény eltérő alkalmazásáról
- 230/2022. (VI. 28.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet során teendő intézkedések keretében gazdálkodó szervezetek működésének a magyar állam felügyelete alá vonásáról

- 263/2022. (VII. 27.) Korm. rendelet a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény szabályainak a veszélyhelyzet ideje alatt történő eltérő alkalmazásáról
- 371/2022. (IX. 29.) Korm. rendelet a veszélyhelyzetre tekintettel egyes felszámolási tárgyú rendelkezések eltérő alkalmazásáról
- 415/2022. (X. 26.) Korm. rendelet a veszélyhelyzetre tekintettel a mikro-, kis- és középvállalkozásokat érintő negatív gazdasági hatások mérséklése érdekében szükséges intézkedésekről

A tökéletes minőség és a válságok összefüggésrendszere

CSORBA LÁSZLÓ

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Vállalkozás-gazdaságtan Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
csorba.laszlo@uni-eszterhazy.hu

A tanulmány a tökéletes minőség modellezését, illetve a modell és a válságok összefüggésrendszerének vizsgálatát tűzte ki céljává. A tökéletes minőség – amely bár ritka, de nem csak elméletben létezik – megteremtésének első lépése valamennyi érintetti követelmény feltárása. Ezt követően a térben és időben egymással ellentétes követelményeket egymással összhangba szükséges hozni. Végül a teljes követelményrendszernek való teljes megfelelést szükséges biztosítani. Mindez „békeidőben” is igen komplex és nehéz feladat. A válságok az érintetti követelményeket bizonytalannabbá, változékonyabbá, ellentmondásosabbá teszik, ami megnehezíti a tökéletes minőség elérését, melyet a források csökkenése is hátráltat. Ugyanakkor a válság egyben lehetőség is innovációk általi „ugrások” végrehajtására, azok érintettekkel való elfogadtatására, mind a követelményrendszer összhangjának, mind a teljes megfelelés elérésének céljából.

Kulcsszavak: tökéletes minőség, innováció, alkalmazkodás, válságmenedzsment

1. Bevezetés

Mindig is szükséges volt alkalmazkodni a változó körülményekhez a gazdálkodás során, azonban az alkalmazkodási kényszer nem minden időszakban volt, illetve lesz azonos. Egyes időszakok – például természeti katasztrófákból, járványokból vagy háborúkból adódóan – lényegesen több erőfeszítést követelnek meg az alkalmazkodás terén a gazdasági szereplőktől, mint mások. „A jót könnyű megszokni” – tartja a mondás, és valóban, a körülmények kedvező változásához az alkalmazkodás lényegesen egyszerűbb. Ugyanakkor a stabilitás is lényeges szempont. Az alkalmazkodás nem csak anyagi jellegű

ráfordításokat követel meg a gazdasági szereplőtől, annak megvan a maga időigénye is. Nehezebb körülményekhez is – jó esetben – lehetséges alkalmazkodni, azonban kérdés, hogy az anyagi jellegű tartalékok vagy a fenyegető veszteség mennyi időteret enged.

Nem biztos, hogy a válsággal, a válság által válnak lényegesen kedvezőtlenebbé a körülmények, de ez a változás a válsággal válik nyilvánvalóvá a gazdasági szereplők számára. Sok esetben az elhúzódó válság tovább súlyosbíthatja a körülmények kedvezőtlen alakulását. Akárhogy is, a válság fokozott alkalmazkodóképességet követel meg. Ez megnyilvánulhat fokozott anyagi jellegű ráfordításigény, illetve fokozott tudásigény formájában is, ugyanakkor az alkalmazkodásra fordítható időtartam drasztikusan lecsökken.

A válságok kapcsán felértékelődik az, hogy a gazdasági szereplő mennyire pontosan, illetve átfogóan képes beazonosítani, megismerni, érzékelni, meghatározni a vele, tevékenységével kapcsolatos követelményeket, nyomon követni, esetleg előre jelezni azok változásait. A gazdaságban az alkalmazkodás ugyanis túlnyomórészt nem véletlenszerű mutációkkal történik, mint a természetben, hanem tudatosan. A tudatos alkalmazkodáshoz pedig elengedhetetlen a releváns követelmények nagy pontosságú, átfogó ismerete.

A modern piacgazdaságban nem igazán lehetséges az, hogy a gazdasági szereplő másoktól izoláltan tevékenykedhessen. Tevékenységét úgy kell kifejtenie, hogy arra az érintettek – melyek köre sokkal kiterjedtebb, mint az a korábbi korokban volt – befolyást gyakorolhatnak, kiváltképp a vevők, akik által a szereplő képes lehet realizálni erőfeszítései ellenértékét, jó esetben némi többlettel. Az a tökéletes minőségű előállított termék vagy szolgáltatás, amely maximális mértékben képes egyszerre kielégíteni valamennyi vele szemben támasztott érintetti követelményt. A gond jellemzően az, hogy a követelmények gyakran egymásnak is ellentmondanak, így az együttes és teljes mértékű megfelelés nem lehetséges. Ebben a megszokott esetben a gazdasági szereplő – az érintettek befolyásolásával, oktatásával – megkísérelheti az ellenmondásokat feloldani egyes követelmények megváltoztatásával. Ilyen tevékenység hiányában vagy annak kudarca esetén a gazdasági szereplőnek döntenie kell, mely követelményeket kívánja kielégíteni fokozott mértékben úgy, hogy ezáltal más – ellentétes – követelményeknek csak csökkenő mértékben lesz képes megfelelni.

A tökéletes minőséget nem könnyű elérni, változó körülmények, követelmények közepette nem könnyű fenntartani. A válság a megszokott alkalmazkodáshoz képest is lényeges többlet-erőfeszítést követel meg a tökéletes minőség fenntartása tekintetében, már amennyiben az létezett a válságot megelőzően. Amennyiben nem létezett, még hozzá a követelmények ellentmondásossága okán, úgy a válság – talán – valós lehetőséget kínál ahhoz, hogy az ellentmondó követelményrendszer elemei összhangba kerüljenek egymással. Abban az esetben, ha korábban azért nem létezett tökéletes minőség, mert bár az összhang megvolt a követelmények között, de az azoknak való megfelelés nem volt teljes, úgy a válság révén – talán – valós lehetőség nyílik az innovációra annak érdekében, hogy az alulteljesítés kiküszöbölésre kerülhessen.

A tanulmány elsőként a minőségügy kapcsolódó elméleti hátterét kívánja megvilágítani, különös tekintettel a válságokra. Ezt követően a tökéletes minőség formalizált modellje kerül bemutatásra. Végül a modell alkalmazási lehetőségeiről esik szó a válságokkal összefüggésben.

2. A stakeholder szemlélet térnyerése a minőségügyben

A minőség meghatározásának többféle változata inkább kiegészíti egymást, mintsem ellentmondana a másiknak. Az eltérő hangsúlyok oka az eltérő alkalmazási feltételekben keresendő. Mint majd látni fogjuk, az ún. tökéletes minőség az, ami bármely minőségfogalom-meghatározás szerinti összevetésben magasabb minőséget képvisel.

A minőség eltérő fogalmaiban a közös tartalom az, hogy az előállított jószágnak a vele szemben támasztott követelményeket meghatározott magas szinten kell tudnia kielégíteni. Az eltérések abból adódnak, hogy amennyiben a követelmények között ellentmondás áll fenn, vagy nincs meg a szükséges erőforrás és idő valamennyi követelmény együttes kielégítésére, dönteni kell, melyik követelmény élvezzen elsőbbséget a kielégítés vonatkozásában (*Seawright, Young, 1996*). A leggyakrabban használt minőségmeghatározás – transzcendens – szerint, ha a jószág egy tulajdonságban képes előrelépni úgy, hogy eközben a többiben nem lép vissza, úgy magasabb minőséget sikerül elérni. Ez viszonylag könnyen mérhető, egyértelműen megítélhető helyzet. A termék-, gyártás- vagy vevőközpontú meghatározás már bizonyos követelménykombináció szintjén várja el az előrelépést úgy, hogy egyes követelmények magasabb szinten, mások alacsonyabb szinten kerülhetnek kielégítésre. Az egyes irányzatok közötti különbség abból adódik, hogy melyik terület élvez prioritást a követelmények kielégítése terén. Ezeknél az irányzatoknál az a lényeges, hogy a változások eredője, egyenlege legyen pozitív. Ennek a megítélése már nem olyan egyszerű, hiszen a követelmények, illetve azok kielégítésének hasznai nehezen összemérhetőek.

A mindennapi életben nagyon ritka az, hogy egy jószággal szemben támasztott követelményrendszer elemei valamennyi érintettet tekintve is teljes összhangban álljanak egymással. Amennyiben mégis létezik, az megfelelő alapot kínál ahhoz, hogy idő- és költséghatékony módon megvalósulhasson a tökéletes minőség, vagyis valamennyi követelménynek való teljes és együttes megfelelés. Mindazonáltal a tökéletes minőség nem csak egy elméleti konstrukció, jó példa rá a japán wagyu marhahús mint termék. Ez egy különösen drága marhahús, ugyanakkor a vele szemben támasztott követelmények – így a vevői és a termelői is – teljes mértékben fedik egymást, miközben valamennyi követelmény teljes mértékben kielégítést is nyer (*Motoyama, Sasaki, Watanebe, 2016*).

Edward Freeman a „stakeholderok” szerepét minden vállalati döntés vonatkozásában meghatározónak tartja (*Freeman 1984*). *Mitchell és szerzőtársai (1997)* szerint ahhoz, hogy valaki stakeholder legyen, három feltételnek kell együttesen megfelelnie. Legyen

a vállalat működése által érintett, ez az érintettség legyen valamilyen szempontból fontos számára, és legyen valamilyen hatalma a vállalat működésére hatást gyakorolni. *Donaldson és Preston* (1995) rámutattak arra, hogy a stakeholderek révén határozódik meg a vállalat költségszintje csakúgy, mint bevételei, azaz profitabilitása. A stakeholderek által befolyásolt módon jön létre tehát általában a vállalat, illetve az általa előállított termékek, szolgáltatások konkrét konfigurációja. Az olyan országokban, ahol a vállalatok jobban ügyelnek stakeholdereik érdekeire, a velük való együttműködésre, a vállalatok értéke is szignifikánsan magasabb (*Allen et al.* 2008).

Feigenbaum (1983) a Total Quality Control elméletében rámutat arra, hogy a vállalat minden tagjának tennie kell a magasabb minőség elérése érdekében. A belső érintettek teljes mozgósítása szempontjából fontos, hogy nemcsak a vevők, hanem az ő termék minőségével kapcsolatos követelményeik is feltárásra kerüljenek, s amennyire lehet, a termék minősége ezekkel is összhangban álljon (*Tariszka*, 2017). A Total Quality Management irányzat (*Charantimath* 2017) nagy hangsúlyt helyez a tudásmenedzsmentre, akár a vállalati dolgozókról, vezetőkről, akár a beszállítókról, vagy éppen a vevőkről legyen szó. Ez részben a külső és belső érintettek által rendelkezésre álló tudás megszerzését, azaz összegyűjtését és feldolgozását jelenti (*Kozák* 2019). Ugyanakkor az is fontos feladat, hogy az érintettek mindazon pótlólagos tudás birtokába is jussanak, amely ahhoz szükséges, hogy megfelelő módon tudják támogatni a vállalatnak a lehető legmagasabb minőség létrehozására irányuló tevékenységét. *Chen és Su* (2006) rámutatnak arra, hogy nagyon lényeges a vevői megelégedettség szempontjából, hogy a vevők a vállalat által megfelelő információkhoz jussanak, azaz a vállalat megfelelően képezze is a saját vevőit.

A stakeholder minőségügyi szemlélettel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy bár a természeti környezet lényeges és alapvető befolyással bír közvetlenül és közvetve minden tevékenységre, azonban érintettként saját követelményeit nem nevesíti, azokat más érintettek közvetíthetik, illetve próbálhatják meg érvényesíteni saját követelményeik részeként. Így például a vevők vagy a törvényalkotó. Ugyanakkor számos természeti környezeti követelmény külön nevesítés nélkül is megtapasztalható – például csapadékmennyiség –, más esetekben viszont a tapasztalati tények értelmezése szükséges, lásd globális felmelegedés körüli vita. Az érintettek közti kommunikáció jelentős részben informális módon is megvalósulhat (*Tariszka*, 2016).

A társadalmi felelősségvállalásra vonatkozó minőségirányítási rendszerszabvány, az ISO 26000:2018 verziójának 2.20 pontja a stakeholder fogalmát úgy határozza meg, hogy ők azok az egyének vagy csoportok, amelyek érdekeltek egy szervezet bármely döntése, illetve bármely tevékenysége vonatkozásában. Ebből a meghatározásból azonban kimaradt az, hogy a stakeholderek az érdekeltségükön túl valamilyen mértékű hatást is képesek – közvetve vagy közvetlenül – gyakorolni a vállalat működésére. A számítástechnikai rendszerek és szoftverek minőségi követelményeire, illetve azok értékelésére vonatkozó minőségügyi keretrendszerre vonatkozó ISO 25030:2019

szabvány kifejezetten a stakeholderek által támasztott követelmények megismerésére, illetve az azoknak való megfelelésre összpontosít. Nagy előrelépés, hogy ez a szabvány már a követelmények termékfejlesztést megelőzően való megismerését, majd a termékfejlesztési eljárás közbeni, illetve utáni aktualizálását kívánja meg az alkalmazótól.

Végül lássuk, hogy mindezekhez képest hogyan szól az ISO 9001:2015 minőségirányítási rendszer szabványához kapcsolódó minőségmeghatározás. Eszerint – 3.6.2 pont – a minőség annak a mértéke, hogy a jószág természetéből adódó jellemzőinek halmaza egészében mennyire felel meg a vele szemben támasztott követelményeknek. Megjegyzendő, hogy korábban – az ISO 8402:1994 szabvánnyal bezárólag – nem a követelmények és az azoknak való megfelelés szerepelt a meghatározásban, hanem a kifejezett és látens igények és azok kielégítése. Sokak számára túlságosan általánosnak tűnhet az ISO 9001:2015 minőségmeghatározása, azonban a korábban ismertetett minőségfogalmak fényében nagyon is sokatmondó. Ugyanis annak ellenére, hogy a minőségirányításra vonatkozó ISO-szabványok a kezdetektől a vevőközpontúságot követelik meg, azonban a minőség vonatkozásában támasztott követelmények esetében nem nevesítik sem a vevőket, sem más olyan csoportokat, melyek a termék minőségi jellemzői tekintetében érdekeltek lennének. Pontosan a minőségirányítási rendszer szabványát alkalmazó vállalatnak kell meghatároznia – a termék természetéből adódó jellemzőinek kategóriáján túl – azt, hogy melyik érdekeltcsoport milyen követelményeinek és milyen mértékben való megfelelés a cél.

A minőségügy érintetti megközelítésének egy lényeges hátránya van a sok nyilvánvaló előny mellett. Nevezetesen az, hogy a természeti környezet állapotához, fenntarthatóságához kapcsolódó követelmények nem biztos, hogy relevánsak lehetnek. Ugyanis a természeti környezet amennyiben annak nincs tulajdonosa, használója, önmagában nem rendelkezik „képviselési joggal”, hiszen érintett csak ember, illetve emberek csoportja lehet. Természetesen közvetett módon felvállalhatják a képviselést és követelmények megfogalmazását emberek, illetve csoportok, így például a vevők is, hiszen bárki érezheti magát érintve a természeti környezet állapotához kapcsolódóan, és megkísérelheti követelmények megfogalmazását, illetve érvényesítését. Az állam vagy államok mint jogalkotók, illetve végrehajtók is átvehetik a természeti környezeti követelmények képviselését, mint azt az ózonréteg védelmében született Montreáli jegyzőkönyv, majd annak nyomán a széles körű nemzetközi beavatkozás megmutatta (Barnes et al., 2021).

3. A válság szerepe a minőségügyben

A válság görög eredetű szó, eredeti jelentése elhatárol, elhatároz, különbséget tesz, illetve fordulópont (Diamond, 2020). A válság annak nyilvánvalóvá válása, hogy a korábban megszokott módszerek nem működőképesek, új módszerekre van szükség (Diamond,

2020). Nem működőképesek abban az értelemben, hogy a korábban nyújtott teljesítmény leadására már nem képesek, ami jelentős hátrányt eredményez az őket alkalmazó gazdasági szereplő számára. Lényeges az is, hogy a válság során az aluteltjesítés időben nem pontszerűen jelentkezik – mint egy áramkimaradás –, hanem elnyújtva, így a hátrányok időbeni halmozódása miatt a gazdasági szereplő állapota egészen addig bizonyos ütemben romlik, míg új módszerek megtalálása révén nem talál kiutat a válságból (*Diamond, 2020*). A válság azt jelenti, hogy a gazdasági szereplő nem vagy csak részben, vagy lényegesen nagyobb áldozatok révén, vagy jelentősen nagyobb kockázatvállalás mellett képes céljait megvalósítani. A válságból való kilábalás, illetve a válságok megelőzése megköveteli azt, hogy új tudás épüljön ki, új megközelítések szülessenek, új technikák és technológiák jöjjenek létre (*Fonio, Widera, Zveglinski, 2023*). A válságot követően nem lehet a válságot megelőző állapotra mintegy visszaugrani, s onnan folytatni (*Gyurkó, 2022a*). Lényeges, hogy megkülönböztetésre kerüljön az a helyzet, amikor a gazdasági szereplő a versenyben alulmarad a többi, releváns követelményt magasabb szinten kielégítő versenytársával szemben – azaz válságosra fordul a helyzete –, másrészt az, amikor a versenytársak együtt kerülnek válságba a számukra hátrányosra forduló körülmények okán.

A gazdasági szereplő által átélni kényszerült válság a minőségügy szemüvegén keresztül a minőség válsága (*Juran, De Feo, 2010*), mivel az csak abból adódhat, hogy a minőségügyi erőfeszítések nem voltak kellően eredményesek. A válságra tehát elsődlegesen a minőségügynek kell megfelelő választ adnia ahhoz, hogy lényegesen és elvárt mértékben növekedjen a gazdasági szereplő tevékenységének megfelelése a problematikus követelmények tekintetében. Ugyanakkor a minőség újratervezése, a magasabb minőség létrehozása során fokozott figyelmet szükséges arra fordítani, hogy a megújulás során elhatárolásra kerüljön egy kellően tökéletesített, kellően eredményes, megőrzendő stabil mag, és ezt kiegészítendő kerüljön sor a megújulásra. A túl nagy mértékű változás túl sok bizonytalanságot és megoldandó további problémát szül. Ugyanakkor minél erősebb és tartósabb a válság, annál nagyobb arányú és mértékű megújulásra van szükség (*Juran, De Feo, 2010*).

Kérdéses ugyanakkor, hogy a válságra azért került sor, mert a körülmények hirtelen jelentősen kedvezőtlenebbre fordultak, vagy azért, mert erre már korábban sor került – esetleg fokozatos mértékben –, de a szervezet a válságos állapot létrejöttéig még tartalékait felélve fedezte a hátrányos gazdasági következményeket. Utóbbi esetben a gazdasági szereplő időt és egyéb anyagi javakat veszített csak azért, mert elmaradt a fokozatos alkalmazkodás, már amennyiben erre volt lehetősége. Egy fejlett minőségirányítási rendszerrel rendelkező szervezet sem képes biztosan és hatékonyan, eredményesen alkalmazkodni minden változó körülményhez, azonban ennek ebben az esetben legalább lényegesen magasabb a valószínűsége (*Juran, De Feo, 2010*). Ez ilyen működő rendszer lényeges vonása, hogy nemcsak hogy folyamatosan igyekszik beazonosítani a változó követelményeket, de a szervezet egészét átható módon igyekszik az alkalmazkodást is elősegíteni.

A válságok egyik fontos jellemzője, hogy miközben a normális eloszlás szerint a haranggörbe szélein elhelyezkedő rendkívül ritka súlyos helyzetek, következmények nagyon ritkán következnek be, ezek gyakorisága jelentősen megnő, ami lényeges változást gyakorol a gazdasági szereplő működési környezetére (Diamond, 2020). Az ilyen gyakoriságok jelentékeny növekedése nem tekinthető átmeneti nehézségnek, nem tekinthető a korábban esetleges tartalékokból fedezendő, átvészeltető időszaknak, annál inkább egy új valóságnak, amely alkalmazkodást követel meg (Diamond, 2020).

Az időbeni alkalmazkodás azért marad sok gazdasági szereplőnél, mert egykor olyan magas szinten elégtették ki a velük szemben támasztott követelményeket, hogy hosszú időn keresztül egyszerűen nem volt olyan gazdasági kényszer, amely minőségfejlesztésre sarkalja őket (Harford, 2011). Miután ezeknek a szereplőknek a minőségirányítási rendszere – ha volt is – formálisan működött, nem támogatta kellően a folyamatos minőségfejlesztést, a minőség megújítását, így ezek a kapacitások, ez a tudás egyszerűen leépült ezeknél a szervezeteknél. Később pedig, amikor a korábbi minőségelőnyük apránként elenyészett, s hátrányba fordulva válságos helyzetet eredményezett, már nem volt meg a reakció- és alkalmazkodóképesség. A másik lényeges ok, amiért sok gazdasági szereplő jelentős mértékben önmaga is felelős azért, hogy válságba kerül a működése, egy még veszélyesebb elkényelmesülési típus, nevezetesen a túl erősnek tűnő biztonsági védőháló (Harford, 2011). Ebben az esetben a gazdasági szereplő olyan biztosítási konstrukciókat alkalmaz, melyek révén a kockázatait más gazdasági szereplőkre képes áthárítani. Folyik minőségfejlesztés, újra és újra zajlik a minőségtervezés, figyelembe veszik a változó követelményeket, törekszenek a magasabb szintű megfelelésre, azonban túlzott kockázatot vállalnak az előállított javakkal, tevékenységükkel. Majd amikor a kockázatáthárító, -megosztó mechanizmus kudarcot vall, földcsuszamlásszerűen válsághelyzetben találja magát a szervezet. Ez számos esetben olyan gazdasági szereplőknél fordul elő, akik kifejezetten fókuszálnak a kockázatkezelésre – lásd bankok –, azonban a védőhálóikba vetett bizalom végső soron túlzott kockázati kitettséget s válságos helyzetet eredményezhet.

Sokan csak üres vagy legfeljebb kedves, vigasztaló frázisként tekintenek arra a közkeletű mondásra, hogy „a válság egyben lehetőség is”. Vagy „ha egy ajtó bezárul, egy másik kinyílik”. A válságnak lesznek – ha más nem, relatív – vesztesei és nyertesei is (Gyurkó, 2022b). A válság során olyan mértékű az alkalmazkodási kényszer, olyan nagy a rés a követelményeknek való megfelelés terén, hogy az lehetővé teszi a korábbi megszokott status quóból való kilépést, új nézőpontok, megközelítések alkalmazását, a minőségfejlesztési potenciál megerősítését és kiaknázását (Woolliscroft, 2020). Az innovációk tekintetében egy rendkívül lényeges tényező a sikeres innovációs tapasztalatok fényében az, hogy a fejlesztés során a korábban megszokottakhoz képest markánsan eltérő megközelítések kerültek alkalmazásra, ezek tették lehetővé a nagyobb minőségi ugrásokat egy magasabb minőség elérése irányába (Harford, 2011).

A válságok olyan erőteljes jelzéseket adnak, olyan hatásos impulzusokat nyújtanak a komolyabb minőségfejlesztési potenciállal rendelkező gazdasági szereplőknek, ami erőteljes és kiterjedt innovációs teljesítményben ölt testet (OECD, 2021). A válságok sokszor egyértelművé, megismerhetővé és mérhetővé teszik a minőséggel szembeni követelményeket, miközben erőteljes a gazdasági kényszer a minél gyorsabb és eredményesebb megfelelés iránt (Bujdosó, Gyurkó, Benkő, 2019). Mindez egyformán kedvezhet a push és pull típusú innovációk létrejöttének is, a követelményrendszer jellegétől függően (OECD, 2021).

Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy az erőteljes és eredményes innovációs tevékenység a válságok szempontjából lehet hátrányos is. Az innovációk időlegesen olyan előnyöket biztosíthatnak a gazdasági szereplő számára, melyek kompenzálják azt, hogy bizonyos követelményeknek egyre kevésbé képes megfelelni. Ebben az esetben a szereplő az innovációk által mintegy előremenekül, de kérdéses, ez a stratégia meddig lehet sikeres. Ezt mutatja a tőkehal folyamatos túlhalászása a labradori és újfundlandi vizekből (Rose, 2008).

4. A tökéletes minőség és modellje

A tökéletes minőség – mint azt majd látni fogjuk – többnyire egy gyakorlatban megvalósíthatatlan, elméleti konstrukció. Elsősorban nem is abból az okból, hogy mindig lehet a korábbinál fokozottabb követelményekkel fellépni, hanem a probléma komplexitása miatt. Lényegében Taguchi (1993) már definiálta a legmagasabb minőséget, amely – a természeti környezeten túlmenően – egy olyan személynek sem okoz veszteséget, akit a termék, szolgáltatás előállítás, felhasználása érint. A veszteség alatt Taguchi (1993) a feláldozott hasznot is értette, ilyen módon tehát lényegében közvetve a tökéletes minőséget határozta meg.

A projektek – így egyebek mellett a termékfejlesztési célúak – esetében, amennyiben nem sikerül az eltérő stakeholderi releváns szükségleteket, igényeket és követelményeket összhangba hozni valamennyi stakeholder tekintetében, úgy a projekt támogatottsága és ezáltal sikerességének valószínűsége csökken (Venkataraman, Pinto, 2023). A projekt tervezett eredménye tehát abban az esetben tökéletes minőségű, ha valamennyi stakeholder releváns szükséglete, igénye és követelménye teljes összhangban áll egymással.

Természetesen, a termék, illetve szolgáltatás mibenlététől függ az, hogy melyik csoport milyen módon és mértékben érintett. Ettől azonban eltérő módon határozódik meg az, hogy melyik érintett csoportnak milyen lehetőségei vannak az érdekérvényesítése vonatkozásában.

Mivel a stakeholderek érintve érzik magukat a vállalat működése révén, így követelményekkel is rendelkeznek – ha nem is mindannyian teljeskörűen – a vállalat által előállított termékek vagy nyújtott szolgáltatások vonatkozásában.

Adott tehát egy X termék, illetve szolgáltatás. Az X terméknek s számú stakeholderje (ST) van. Stakeholder alatt nem a stakeholderek egy-egy típusát, hanem különálló személyeket vagy egységesen fellépő csoportokat értjük.

$$ST = [st_1 \dots st_s] \quad s > 1 \quad (1)$$

Az X terméknek n számú mérhető tulajdonsága (CH) van, amely részben az előállító termékspecifikációja alapján – azon túlmenően pedig részben a stakeholderek önállóan létrehozott követelménykategóriáin keresztül – határozódik meg. A termék ára is egy terméktulajdonság. Az n számú tulajdonságkategóriához t számú névleges teljesítményértéket tudunk hozzárendelni a szerződéskötés – kiindulásnak tekintett – időpontjában. Amennyiben a termék-előállító nem alkalmaz a terméktulajdonságok tekintetében senkivel szemben sem diszkriminációt, úgy minden stakeholder azonos névleges teljesítményű termék által válik érintetté.

$$CH_{kiindulási} = \begin{bmatrix} ch_{(1,1,1)} & \dots & ch_{(1,s,1)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ ch_{(n,1,1)} & \dots & ch_{(n,s,t)} \end{bmatrix} \quad n, s, t > 1 \quad (2)$$

Az n számú mérhető tulajdonság között ugyanaz az f számú ft függvényszerű kapcsolat áll fenn mind rövid, mind hosszú távon. Az egyes ft függvények az n számú terméktulajdonság összes nem ismétlődő kombinációja között állapíthatnak meg függvényszerű kapcsolatot. Az ft függvények maximális száma az f , a binomiális tétel alapján adódik, feltételezve, hogy egy függvény minimum két terméktulajdonság közötti kapcsolatot írhat le.

$$FT_{kiindulási} = \begin{bmatrix} ft_{(1,1)} & \dots & ft_{(1,f)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ ft_{(n,1)} & \dots & ft_{(n,f)} \end{bmatrix} \quad 1 \leq f \leq (2^n - n) \quad (3)$$

Az egyes terméktulajdonságok összefüggésrendszerére az idő múlása változást gyakorolhat. Megváltozhat az egymással összefüggő terméktulajdonságok tulajdonság-összetétele, másrészt – amennyiben nem változik az egymással összefüggésben lévő terméktulajdonságok köre – megváltozhat maga a kapcsolat. A kiindulási FT függvény-kombináció tehát időszakról időszakra átalakulhat, ami hatást gyakorol az aktuálisan fennálló CH termékjellemző-kombinációra is.

$$FT_t = \begin{bmatrix} ft_{(1,1,1)} & \cdots & ft_{(1,f,1)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ ft_{(n,1,1)} & \cdots & ft_{(n,f,t)} \end{bmatrix} \quad 1 \leq f \leq (2^n - n) \quad (4)$$

Az s számú stakeholder mindegyikének külön-külön n számú követelménye (RQ) van, minden egyes terméktulajdonság-kategóriára és – elvileg – minden t időtávra vonatkozóan. Minden egyes követelmény egy nemnegatív számérték vagy egy egyenlőtlenség, attól függően, hogy az értékkövetelmény maga a követelmény, vagy annál kisebb érték, vagy annál nagyobb érték.

$$RQ_t = \begin{bmatrix} rq_{(1,1,1)} & \cdots & rq_{(1,s,1)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ rq_{(n,1,1)} & \cdots & rq_{(n,s,t)} \end{bmatrix} \quad rq \geq 0; \quad n, s, t > 1 \quad (5)$$

Követelménykategóriánként a névleges teljesítményértékkel kerül(nek) összemérésre a stakeholderek követelményértékei. Nincs tehát szerepe annak, hogy a névleges teljesítményt miként érzékelik a stakeholderek. A követelmények nem ideális esetre, hanem a megfelelőnél jobb, azaz a kiváló esetre vonatkoznak.

Tökéletes minőségű a termék akkor, ha az önmagában ellentmondásmentes stakeholderi követelményrendszer nincs ellentmondásban a terméktulajdonságok között érvényesülő függvényszerű kapcsolatokkal sem, és a t időpontban a termék névleges teljesítménye minden tulajdonság esetében teljes mértékben kielégíti a vele szemben támasztott összes stakeholderi követelményt.

$$CH_t - RQ_t \geq 0 \quad \begin{bmatrix} ch_{(1,1,1)} & \cdots & ch_{(1,s,1)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ ch_{(n,1,1)} & \cdots & ch_{(n,s,t)} \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} rq_{(1,1,1)} & \cdots & rq_{(1,s,1)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ rq_{(n,1,1)} & \cdots & rq_{(n,s,t)} \end{bmatrix} \geq 0 \quad (6)$$

A követelményrendszer ellentmondásosságának okai és a szükséges összhang rövid távon (1-3):

1/a Egy adott stakeholder követelményeinek önmagukkal való belső ellentmondása, mely arra vezethető vissza, hogy nem tartja tiszteletben a terméktulajdonságok logikai összefüggésrendszerét.

1/b Függvényszerű termékjellemző érvényesülése a stakeholder követelményrendszerin belül akkor valósul meg az adott függvény változóira vonatkozó követelmények esetében, ha a követelmények nominális értékei vagy értékintervallumai közötti kapcsolat leírható az adott függvény által is. Amennyiben a stakeholder adott függvény által érintett követelményei között van értékintervallum módjára meghatározott is, úgy

a követelmények közötti összhang abban az esetben biztosított, ha a terméktulajdon-ság-függvény független változó(i)hoz kapcsolódó követelmény(ek) által meghatározott értelmezési tartománya mellett van a függvény függő változó(i)hoz kapcsolódó köve-telmény(ek) által meghatározott értékkészlethalmazból megoldása.

$$rq_{(n,s)} := ft_{(f)}(i, j, \dots), \text{ ahol } n \in \{1, \dots, n\}; s \in \{1, \dots, s\}; i, j, \dots \in (\{1, \dots, n\} - \{n\}) \quad (7)$$

2/a Két különböző stakeholder követelményeinek egymással való, külső ellent-mondása, mivel egy-egy adott termékjellemző esetében t időpontban egymásával nem összeegyeztethető a követelményük.

2/b Két stakeholder adott termékjellemző szerinti követelményei között t időpont-ban akkor van összhang, ha az egyik legalább értékintervallum-meghatározottságú, és van közös értékeleme a másikkal, vagy ha mind a kettő nominális érték meghatározott-ságú, és az értékek egybeesnek.

$$rq_{(n,i)} = rq_{(n,j)} \text{ ahol } i, j \in \{1, \dots, s\}; \text{ és } rq_{(n,i)}, rq_{(n,j)} \in R^+ \quad (8)$$

$$[rq_{(n,i)}, rq_{max}] \leq [rq_{(n,j)}, rq_{max}] \text{ ahol } i, j \in \{1, \dots, s\}; \text{ és } rq_{(n,i)}, rq_{(n,j)} \in R^+$$

$$rq_{(n,i)} \in [rq_{(n,j)}, rq_{max}] \text{ ahol } i, j \in \{1, \dots, s\}; \text{ és } rq_{(n,i)}, rq_{(n,j)} \in R^+$$

$$[rq_{min}, rq_{(n,i)}] \leq [rq_{min}, rq_{(n,j)}] \text{ ahol } i, j \in \{1, \dots, s\}; \text{ és } rq_{(n,i)}, rq_{(n,j)} \in R^+$$

$$rq_{(n,i)} \in [rq_{min}, rq_{(n,j)}] \text{ ahol } i, j \in \{1, \dots, s\}; \text{ és } rq_{(n,i)}, rq_{(n,j)} \in R^+$$

Összefoglalva:

$$rq_n^* := \{rq_{(n,1)}\} \cap \{rq_{(n,2)}\} \cap \dots \cap \{rq_{(n,s-1)}\} \cap \{rq_{(n,s)}\} \text{ ahol } rq_{(n,s)} \in R^+ \quad (9)$$

3/a Amennyiben egyes stakeholderek hiányos követelményrendszereinek belső összhangja ugyan külön-külön a terméktulajdon-sági függvények tiszteletben tartásával biztosított, miközben az összes stakeholder követelményeinek összhangja is valamennyi termékjellemző esetében fennáll, ugyanakkor az így létrejött összhang – csak szükséges, de nem elégséges feltételként – lehetséges, hogy egy-egy adott termékjellemző pár esetében nem tartja tiszteletben a terméktulajdon-ságok logikai összefüggésrendszerét.

3/b Egy adott terméktulajdon-sági függvényhez kapcsolódó követelmények esetében amennyiben követelményenként külön-külön a 2/b pont szerint biztosítható az össz-hang az összes stakeholder tekintetében, úgy ezen felül ezen kapcsolódó követelmények között érvényesülnie kell az 1/b pont szerint az értelmezési tartomány és értékkészlet közötti megfelelésnek is.

$$rq_n^* := ft_{(f)}(i, j, \dots), \text{ ahol } n \in \{1, \dots, n\}; s \in \{1, \dots, s\}; i, j, \dots \in (\{1, \dots, n\} - \{n\}) \quad (10)$$

A követelményrendszer ellentmondásosságának okai és a szükséges összhang dinamikus szemléletben (4-5):

4/a Egy-egy terméktulajdonság között ellentmondás van attól függően, hogy rövid távra vagy hosszú távra, későbbi időszakra vonatkoznak. Az ellentmondás abból adódik, hogy az egyes, későbbi t időpontokban majdan fennálló termékjellemzőkre vonatkozóan a szerződéskötés – kiindulási – időpontjában meghatározódott értékek nem teljesültek a t időpontban, mivel az aktuális termékjellemzőket meghatározó függvényszerű kapcsolatok eredményeképpen eltérő értékek határozódtak meg.

$$ch_{kiindulási(n,s,t)} \neq ft_{(1 \rightarrow f, n, t)}(ch_{(n,s,t)}) \quad (11)$$

4/b Az előzetesen a szerződésben meghatározott érték akkor válik az adott t időpontban tényleges termékjellemző értékévé, ha a tervekhez képest nem torzulnak el a t időpontban fennálló függvényszerű kapcsolatok, azaz betartásra kerül az eredeti szerződés, az nem kerül e vonatkozásban sem módosításra, sem megsértésre.

$$ch_{kiindulási(n,s,t)} := ft_{(1 \rightarrow f, n, t)}(ch_{(n,s,t)}) \quad (12)$$

5/a Egy adott stakeholdernek a rövid vagy hosszú távon önmagában belső ellentmondásmentes követelményrendszereinek egy-egy adott termékjellemzőre vonatkozó követelményei a különböző időtávokat tekintve állnak egymással ellentmondásban. Ebben az esetben a különböző t időpontokra vonatkozó követelmények összessége tekintetében nincs egymás közötti átfedés.

$$\{rq_{(n,1)}\} \cap \{rq_{(n,2)}\} \cap \dots \cap \{rq_{(n,t-1)}\} \cap \{rq_{(n,t)}\} = 0 \text{ ahol } rq_{(n,t)} \in R^+ \quad (13)$$

5/b Elfogadható, hogy egy adott stakeholder egy adott termékjellemző tekintetében különböző t időpontokban egymástól eltérő követelményt fogalmaz meg. Azonban ezek legalább annyiban legyenek összhangban egymással, hogy legalább egy érték bármely t időpont követelményébe beilleszthető legyen. Amennyiben a követelmények egy adott érték megadása által határozódnak meg, úgy az összhang csak úgy biztosítható, ha minden számérték azonos, időszaktól függetlenül. Amennyiben intervallum megadásával – is – határozódnak meg egyes t időpontok követelményei, úgy a különböző intervallumoknak kell legalább egy azonos értékelemének lennie az összhang biztosítása érdekében.

$$\{rq_{(n,1)}\} \cap \{rq_{(n,2)}\} \cap \dots \cap \{rq_{(n,t-1)}\} \cap \{rq_{(n,t)}\} := 0 \text{ ahol } rq_{(n,t)} \in R^+ \quad (14)$$

A tökéletes minőség létrehozása tehát egy nagyon komplex feladat. A megvalósítás igen nagy mértékben azon múlik, hogy a stakeholderek követelményrendszere egyrészt mennyiben van összhangban a termékjellemzők összefüggésrendszerével, másrészt saját magával. Ameddig ezeket az összehangoltsági problémákat nem sikerül kiküszöbölni, addig lehetetlen megfelelni az ellentmondásokkal terhes követelményrendszer egészének. Másrészt természetesen a termékjellemzők, a közöttük fennálló összefüggésrendszer sincsen kőbe vésve. Ebből adódóan jöhet létre az alkalmazkodás a követelményekhez, de a termékjellemzők változtatásával is csökkenthetők a követelményrendszer fentebb említett ellentmondásai.

5. Következtetések

A világ a válságok nélkül is sok nehézséget tartogat a céljait eredményesen megvalósítani kívánó gazdasági szereplők számára. A minőségirányítási rendszerek működésének célja alapvetően az, hogy „békeidőben” megfelelő eredményességű legyen a szereplői célmegvalósítás. Azonban ahogy a mondás is tartja: „Reméld a legjobbat, de készülj a legrosszabbra!” A minőségügynek már megelőző jelleggel munkálkodnia szükséges annak érdekében, hogy egyrészt a gazdasági szereplő a versenyben alulmaradva ne kerüljön személyes válságos helyzetbe, másrészt ha az egész iparág vagy az egész gazdaság válságba is kerül, azt relatíve a lehető legjobb állapotban vészelve át. Egy megfelelően működő minőségügyi rendszer magas szintű követelménymegfelelést tesz lehetővé a jelenben és a jövőben egyaránt.

A külső körülmények gyors és tartós jellegű romlása alól nem vonhatja ki magát a szereplő akkor sem, ha a versenyben megfelelően teljesített, ha megfelelően alkalmazkodott, ha megfelelő tartalékokat képzett anyagi és nem anyagi szempontból, ha megfelelő kapacitásokat épített ki ugyancsak anyagi és nem anyagi szempontokból egy majdani válság megkövetelte ugrásszerű alkalmazkodás megvalósítása céljából.

A tökéletes minőség koncepciójában való minőségügyi gondolkodás árnyalja, átrajzolja a minőségügy működését. Abban még nem, hogy a tökéletes minőség elérése érdekében szükséges, de nem elégséges feltétel valamennyi érintett releváns követelményének teljes és pontos ismerete. Ez a fejlett minőségügy esetében alapszintű elvárás. Abban viszont már van eltérés, hogy a követelmények között rendszerint és sokrétűen fennálló ellentmondásokat – ugyancsak szükséges, de elégséges feltételként – fel kell oldani, köztük teljes összhangot kell teremteni. Ehhez a gazdasági szereplőnek – önmagát is beleértve – tájékoztatni, oktatni, befolyásolni szükséges valamennyi érintettet. Az érintetti követelmények mögött meghúzódó célrendszereket módosítani szükséges.

Egyes célokat el kell engedni, másokat leszállítani, felemelni, eltéríteni. Ilyen módon a célmegvalósítási követelményrendszer is átrajzolódik, jó esetben teljes összhangba kerülnek egymással az érintetti követelmények. A harmadik lépés, a teljes és együttes megfelelés az immár teljes összhangban lévő követelményrendszernek már nemcsak szükséges, de nyilvánvalóan elégséges feltétele is a tökéletes minőség létrejöttének.

A tökéletes minőség harmadik lépése talán a legnehezebb, a legtöbb kockázattal, illetve bizonytalansággal terhes. Megvalósításának eredményessége kérdéses, mert meghatározó mértékben ki van szolgáltatva az innovációs teljesítménynek a teljes és együttes megfelelés tekintetében, márpedig a találmányok, innovációk nem születnek parancsszóra vagy csak rájuk irányuló erőfeszítések mértéke, jósága szerint. Az első és második lépés azonban lényegében elkötelezettség és szándékon alapszik.

A tökéletes minőség modelljének specifikuma a már megismert követelmények teljes összhangba hozása. Mindez – különösen összetettebb jóságok, szélesebb érintetti bázis esetén – különösen nagy feladatot jelenthet. Mind felhasználandó tudás, mind anyagi javak, mind idő tekintetében. Válság esetében természetesen mindegyikből kevés van. Ezért sem a válság a fő alkalmazási területe ennek. Ugyanakkor a sok befektetett idő és munka a válságok vonatkozásában számos előnyt biztosíthat a gazdasági szereplő számára. Egyrészt a „személyes” válsághelyzetek valószínűsége és esetleges megvalósulásuk esetén intenzitása, időtartama lényegesen csökken. Másrészt az „általános” válsághelyzeteket gyorsabban és/vagy kisebb hátrányok elszenvéde révén élheti túl a szereplő, mint más versenytársak.

A válságok hatása a tökéletes minőség megvalósítása szempontjából sokarcú. A válságok közben az érintettek céljai, követelményei szimultán módon változékonyabbá válnak, mint azt megelőzően voltak, a válságra való eltérő reagálások okán. Ez rossz hír mind a követelmények pontos megismerhetősége, mind a köztük esetlegesen fennálló ellentmondások feloldása szempontjából, hiszen egy korábbinál sokkal dinamikusabb rendszert kellene egyfajta egyensúlyi állapotba hozni. Ugyanakkor az általános válságok következménye lehet a nagyobb együttműködési készség is az érintettek részéről, ami a követelmények összehangolását segítheti. Egy-egy válság alatt a korábbi status quo lényegesen megváltozhat, a dinamikus, sokirányú mozgásban lévő cél- és követelményrendszereket az új status quo rögzülését megelőzően sok esetben könnyebben lehet befolyásolni. Másrészt a válságok intenzívebbé teszik az innovációs erőfeszítéseket, aminek révén bármilyen ellentmondásokkal is marad esetlegesen terhes az érintetti követelményrendszer, mód nyílhat nagyobb mértékű megfelelésekre.

A válságok jelentős részénél a természeti környezet lényeges állapotromlása a kiváltó ok. Vagyis az ember, a gazdasági szereplők nem vették kellő módon figyelembe azokat a – sokszor elemi – követelményeket, melyek a fenntarthatósághoz kapcsolódnak. Ennek a hátterében az áll, hogy ezeknek a követelményeknek a nevesítése, érvényesítése nincs kellően képviselve az érintettek között. Így amennyiben az érintetti

követelményrendszerben ellentmondások vannak a természeti környezeti követelményekkel kapcsolatban, feloldás helyett költség- és időhatékonyabb eljárás ezen a követelmények érvényesülésének rovására törekedni a többi követelmény minél magasabb szintű kielégítésére. A tökéletes minőség modellje viszont valamennyi releváns követelmény összhangba hozásán alapul, így miután a természeti környezeti követelmények esetében nem tájékoztatás, befolyásolás, oktatás kérdése azok milyensége, így az összhang csak úgy hozható létre, ha a többi követelmény idomul, azaz az érintett gazdasági szereplők módosítják céljaikat, és azokon keresztül követelményeiket. A természeti környezeti követelmények képviselői problémáik ellenére – melyek az ellenkező látszatot keltik – valójában kemény korlátot képeznek az összhang megteremtése vonatkozásában.

Amennyiben már megteremtődött az összhang a követelményrendszeren belül – beleértve a természeti környezeti követelményeket is –, a követelményeknek való teljes és együttes megfelelés hiányában is relatíve kedvezőbb helyzetbe kerül a természeti környezeti követelmények érvényesülése. Hiszen vele nem összhangban levő követelmény hiányában más követelmények magas szintű kielégítése nem járhat együtt a természeti környezeti követelmények megsértésével. Ha tőle független követelmények a preferáltak, akkor azért, ha vele összefüggő, de összhangban lévők preferáltak, akkor azért.

Hivatkozások

- ALLEN, F. – CARLETTI, E. – MARQUEZ, R. (2008): Stakeholder Capitalism, Corporate Governance and Firm Value; *EUI Working Papers ECO 2009/10*, Firenze, European University Institute, Department of Economics, 39. p.
- BARNES, W. B. ET AL. (2021): The success of the Montreal Protocol in mitigating interactive effects of stratospheric ozone depletion and climate change on the environment; *Global Change Biology*, 22(22) pp. 5681–5683. <https://doi.org/10.1111/gcb.15841>
- BUJDOSÓ ZOLTÁN – GYURKÓ ÁDÁM – BENKŐ BÉLA (2019): Tourism development in Hungary on the example of the Northern Hungary region. *Folia Geographica*, 61 (2) pp. 86–103.
- CHARANTIMATH, P. M. (2017): *Total Quality Management*. Pearson, London
- CHEN, Y. H. - SU, C. T. (2006): A Kano-CKM model for customer knowledge discovery; *Total Quality Management & Business Excellence*, 17 (5), pp. 589–608. <https://doi.org/10.1080/14783360600588158>
- DIAMOND, J. (2020): *Zűrzsavar – Hogyan kezelik a nemzetek a válságot és a változást*. Akkord Kiadó, Budapest.
- DONALDSON, T. PRESTON, L. (1995): The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence, and implications; *Academy of Management Review*, 20. (1) 65–91. p. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9503271992>

- Dooren, W. Thijs, N. Bouckaert, G. (2018): Quality Management and Management of Quality in European Public Administration. In: Löffler E. Vintar M. (eds.): *Improving the Quality of East and West European Public Services*. Routledge, London, pp. 91–106.
- FEIGENBAUM, A. V. (1983): *Total Quality Control*. McGraw – Hill, New York
- FONIO, C. – WIDERA, A. – ZVEGLINSKI, T. (2023): Introduction. In: Fonio, C. Widera, A. Zveglinski, T. (eds.) *Innovation in Crisis Management*; Routledge, London
- FREEMAN, R. E. (1984): *Strategic Management – A Stakeholder Approach*. London, Pitman Books
- GYURKÓ ÁDÁM (2022a): Magyarország vendégforgalmának teljesítményértékelése területi és keresleti szempontból 2019 és 2022 között, különös tekintettel Eger városának turisztikai teljesítőképességére; *TVT Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 2022 VII. évfolyam 4. szám* pp. 20–32. DOI:10.15170/TVT.2022.07.04.02
- GYURKÓ ÁDÁM (2022b): Magyarország vendégforgalmának területi átrendeződése 2020 után; In: Bujdosó, Zoltán (ed.): *A „zöld megállapodás” – kihívások és lehetőségek*, MATE, Gyöngyös, pp. 259–265.
- HARFORD, T. (2011): Az alkalmazkodás logikája – Miért kezdődik a siker mindig kudarccal? HVG Könyvkiadó, Budapest
- JURAN, J. M. – DE FEO, J. A. (2010): *Juran's Quality Handbook*; McGraw-Hill, New York
- KOZÁK ANITA (2020): Célzott motiváció a magasabb munkavállalói elkötelezettségért; *Studia Mundi – Economica*; 7 (3) pp. 15–26.
- MITCHELL, R. K. ET AL. (1997): Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Counts; *The Academy of Management Review*, 22. pp. 853–886. <https://doi.org/10.5465/amr.1997.9711022105>
- MOTOYAMA, M. – SASAKI, K. – WATANEBE, A. (2016): Wagyu and the factors contributing to its beef quality: A Japanese industry overview; *Meat Science*, 120. pp. 10–18. <http://dx.doi.org/10.1016/j.meatsci.2016.04.026>
- OECD (2021): *OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2021: Times of Crisis and Opportunity*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/75f79015-en>
- ROSE, A. (2008): *Who Killed the Grand Banks? The Untold Story Behind the Decimation of the One of the World's Greatest Natural Resources*. John Wiley and Sons Canada, Ontario
- SEAWRIGHT, K. S. – YOUNG, S.C. (1996): A Quality Definition Continuum; *INFORMS Journal on Applied Analytics* 26(3):107–113. <https://doi.org/10.1287/inte.26.3.107>
- TAGUCHI, G. (1993): *Taguchi on Robust Technology Development – Bringing Quality Engineering Upstream*. ASME Press, New York
- TARISZKA ÉVA (2016): Az informális kommunikáció jelenléte a szervezetben. *TAYLOR* 8 (1):110–18. <https://www.iskolakultura.hu/index.php/taylor/article/view/12989>.

- TARISZKA ÉVA (2017): A szervezeti kultúra vizsgálata. *TAYLOR* 9 (2):75–81. <https://www.analecta.hu/index.php/taylor/article/view/13102>.
- VENKATARAMAN. R. R. – PINTO, J. K. (2023): *Cost and Value Management is Projects*. Wiley, New York.
- WOOLLISCROFT, J. O. (2020): Innovation in Response to the COVID-19 Pandemic Crisis; *Acad Med*. 2020 Aug; 95(8):1140–1142. doi: 10.1097/ACM.0000000000003402. PMID: 32282372; PMCID: PMC7188042

A szervezeti belső kommunikáció változása, avagy a válság hatása a szervezeti kommunikációban

TARISZKA ÉVA

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Vállalkozás-gazdaságtan Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
tariszka.eva@uni-eszterhazy.hu

A tanulmány áttekintést nyújt a válság okozta változásokról a szervezeti kommunikációban, kiemelten a belső kommunikáció átalakulásáról. A munkaszervezés és a vállalati kultúra nagymértékű változását kényszerítette ki a pandémia, ami egyben a munkatársakkal való kapcsolattartásban új infokommunikációs eszközök bevezetését és használatát igényelte. A válság alapjaiban változtatta meg a belső kommunikációt. Azok a vállalatok tudtak sikeresen reagálni a kialakult helyzetre, ahol kellő rugalmassággal tudtak lépni és választ adni a környezeti kihívásokra, megfelelően kommunikáltak a döntéseket. A munkaszervezés átalakulásának (home office) elterjedése hatással volt a szervezeti kommunikáció módjára is.

Kulcsszavak: belső kommunikáció, szervezet, válság, Covid-19, változás

1. Bevezetés

A Covid-19 járvány alapjaiban borította fel a társadalom életét, és változtatta meg a szervezeti magatartást. Néhány hét alatt szükséges volt megváltoztatni a vállalati kultúrát, a munkavállalókkal folytatott kommunikáció új formáit kellett bevezetni. Olyan strukturális változások indultak el, amelyek célja már az volt, hogy működőképes maradjon a vállalat, a középpontba az átalakuló munkaszervezés került. Megnövekedtek az elbocsátások, a munkaidő-szervezés védekező jellegű lett. A bizonytalanság, a válság hirtelen szakadt rá a gazdaságra, a munkavállalókat érintő negatív intézkedések még inkább rombolták a biztonságérzetüket. A dolgozók mentális állapota romlott egyrészt

a bizonytalanság, másrészt a bezártság miatt. Mindezen tényezők hatására előtérbe került a szervezeti belső kommunikációs stratégia átalakítása és korszerűsítése, a válság kezelésének új módszere.

2. Szervezeti kommunikáció

„A szervezeti kommunikáció lényegében egy vállalat kommunikációs képességeit jelenti. Beleértendő a gazdálkodó vállalatok, vállalkozások közötti és a szervezeten belüli információs és kommunikációs rendszer felépítése is. Minél hatékonyabban kommunikál egy vállalat, annál hatékonyabban képes elérni céljait.” (Kaszás, 2022)

A szervezetekkel foglalkozó irodalom szinte minden szerzője kitér a kommunikáció területére. A kommunikáció szervezeteink lényeges alkotórésze. Nincs szervezet kommunikáció nélkül. A szervezet strukturális jellemzői fontos meghatározó tényezői a kommunikációs lehetőségeknek.

A kommunikáció szervezeteleméleti megközelítése már a klasszikus elméletek képviselőinél is megtalálható. *Fayol* (1984) volt az első, aki felhívta a figyelmet a formális szervezetenél a hiányzó „pallóhidak” (horizontális kommunikációs csatornák) jelentőségére. Majd *Barnard* (1938) volt, aki a szervezetelemélet középpontjába a kommunikációt állította. Számára a kommunikáció jelentette azt az erőt, amely a szervezetet alkotó dolgozók céljait összekapcsolja. Véleménye szerint az értelmes kommunikáció az előfeltétele annak, hogy a vezetők tekintélye ne csupán a hierarchiában elfoglalt helyükön alapuljon.

A szervezeti kommunikációval kapcsolatos nézetek képviselőinek egy része például a szervezeten keresztül vizsgálja a kommunikációt, szemben azokkal, akik a szervezetet magát veszik górcső alá. *Drenth et al.* (1998) definíciója szerint a kommunikáció nem más, mint az üzenet küldője és fogadója a jelentés és szimbólum által, így ő úgy tekinti a szervezeti kommunikációt, mint a szervezeti légkör kulcsát.

A másik álláspont *Myers és Myersé* (1982), akik szerint a szervezeti kommunikáció a központi összekötő erő, amely lehetővé teszi a koordinációt az emberek között, és így figyelembe veszi a szervezeti magatartást. *Rogers és Rogers* (1976) kijelentik, hogy a „személyes magatartás a szervezetben a legjobban a kommunikációs pontokon keresztül érhető meg”.

A szervezeti kommunikáció egyik fontos aspektusa abból fakad, hogy a szervezeteket célorientált entitásoknak ismerjük, amelyek tevékenysége összehangolt az egyéni és szervezeti célok elérése érdekében.

2.1. Szervezeti belső kommunikáció

Borgulya (2004) meghatározása szerint „a belső (intern) kommunikáció tartja össze a szervezet tagjait és egységeit: közvetíti a célokat, a működési szabályokat, lehetővé teszi a folyamatok szervezését, ellenőrzését, a visszacsatolást, a szervezeti tanulást; kommunikáció nélkül lehetetlen lenne a tagok közötti koordináció, a tagok integrálása és motiválása”.

A belső szervezeti kommunikáció a szervezet és a munkavállalók közötti kapcsolat fenntartását szolgáló eszköz (*Argenti*, 2003), amelynek elsődleges célja a belső kohézió, integráció, a bizalom megteremtése (*Borgulya*, 2004), a bizalom, átláthatóság biztosítása (*Borgulya*, 2017, *Ruppel*, 2020) a munkavállalók motiválása (*VanRiel*, 1992), aminek feltétele az interaktív információáramlás, a visszacsatolási rendszer biztosítása (*Buday-Sántha*, 2007).

A múlt század közepétől megnőtt a társadalom információs igénye, köszönhetően a tömegkommunikáció fejlődésének, de ezzel együtt a közügyekben való részvétel és érdekérvényesítési törekvések is jelentőssé váltak. A szervezetek ezt az igényt kielégítendő egyre inkább az olyan kommunikációs formákat választották, amelyek párbeszéd formájában a visszacsatolásra is lehetőséget adnak, ezzel növelve a dolgozói elégedettséget (*Nyárádi*, 2002).

„A kommunikáció a vállalati teljesítmény szíve”, állítja *Van Riel és Fombrun* (2007), amelynek minősége meghatározza a szervezet működésének eredményességét (*Bakacsi*, 2002). A belső kommunikáció, a munkavállalók információval való ellátottsága a sikeres szervezeti működés egyik alapeleme. *Karácsony és Bokor* (2021) felhívja a figyelmet, hogy a munkavállalói kompetenciák közül kiemelkedően fontosak a kommunikációs kompetenciák.

A szervezeti belső kommunikáció szerepe:

- tudatosítani a szervezeti célokat a munkatársakban,
- tájékoztatni a dolgozókat a szervezetben folyó eseményekről,
- a munkatársak számára biztosítani a hatékony munkavégzéshez szükséges információkat,
- biztosítani az érdeklődést a beosztottak véleményei, ötletei iránt,
- lehetővé tenni a visszajelzést a munkatársak teljesítményéről,
- tájékoztatni az embereket a szervezeti változásokról (*Piskóti*, 2014).

A belső kommunikáció tervezése feltételezi a folyamatos mérés, értékelés lépéseit, ennek révén pedig kimutatható a szervezet eredményességének, a dolgozók teljesítményének növekedése. Minden szervezetnek fel kell ismernie, hogy a belső kommunikáció „egyike napjaink utolsó racionális tartalékainak” (*Bogner*, 1990).

2.2. Hatékony a szervezeti belső kommunikáció?

A hatékony kommunikációt az asszertív kommunikációval azonosítja a kommunikáció tudománya. De mit is jelent ez a szervezetek életében? Mitől lesz asszertív a kommunikáció, az információ közlése és fogadása egy ilyen helyzetben? Hiszen az asszertivitás azt jelenti, hogy gondolatainkat, érzéseinket, érdekeinket kongruens módon fogalmazzuk meg. Ennek feltételei: 1. a megfelelő nyelvhasználat, 2. a megfelelő légkör megteremtése és 3. a megfelelő kommunikációs csatorna kiválasztása (Buda, 2000). Ennek nyomán valóban helye van a hatékony szervezeti kommunikáció feltárásában is, hogy az információt úgy továbbítsuk és fogalmazzuk meg, hogy valamennyi, a kommunikációs folyamatban részt vevő fél számára egyértelmű, érthető legyen. A légkör megteremtésénél a hely és idő szerepe meghatározó, mivel a hatékony kommunikációhoz zavartalanságra van szükség. A megfelelő kommunikációs csatorna kiválasztása pedig biztosítja az információ, az üzenet célba érését. Ezek együttesen a hatékony szervezeti belső kommunikáció feltételei is. Minden helyzetben meg kell találni az adekvát kommunikációs formát. A nem megfelelő kommunikáció a kommunikáció céljával akár ellentétes eredményt is hozhat (Csorba, 2019).

Mégis amikor a hatékonyság szót hallom, a közgazdasági fogalom jut eszembe, amely szerint az az eljárás hatékony, amely minimális költséggel a maximális eredményt biztosítja. Hogyan mérhető akkor a kommunikáció hatékonysága? Valószínű nem készül kimutatás arról, hogy mennyit fordítottak a belső kommunikációra, egy e-mail továbbítása, megfogalmazása mennyi időt vett igénybe, és mekkora költséget jelent, vagy a vezető idejéből mennyit fordított a munkatársak tájékoztatására, ennek mekkora a költségvonzata. Amit mérnek, ill. mérhetnek a szervezetek, az a kommunikációs eszközök költsége. A másik oldal az eredményesség. Az eredményes munka feltétele a jó belső kommunikáció, de feltételezem, hogy az eredményesség nem csupán a megfelelő kommunikáció hozadéka. Számos tényező befolyásolhatja a munkavégzés eredményességét, nem kizárva külső környezeti tényezőket, mint pl. a gazdasági helyzet, a piaci viszonyok, jogi feltételek stb. Pl. pandémiás helyzetben hiába jó a belső kommunikáció, a külső körülmények nem minden esetben teszik lehetővé az eredményes munkát.

2.3. Belső kommunikációs trendek

Számtalan publikáció jelent meg a Covid-19 szervezeti kommunikációra gyakorolt hatásáról. Minden cikk alátámasztja, hogy a változás hajtóereje a kommunikációban rejlik, semmi sem annyira gátja a változásnak, mint az információhiány. A szervezetek vezetőinek nemcsak a gazdasági kihívásokra kellett megtalálni a választ, hanem a vezetési módszereiken is változtatniuk kellett. A legfontosabb feladata a vezetőnek válság idején: a kommunikáció a munkatársakkal, mert csak így érhető el az együttműködés. A kommunikáció alapelve a megértés, vagyis a vezetésnek úgy kell továbbítania az információkat, hogy az minden alkalmazott számára dekódolható legyen. A vállalati

kultúra is meghatározó a kommunikáció szempontjából (Csorba, 2020), és a válságok hatásai alól természetesen nem vonhatja ki magát a kultúra sem.

A vállalati kommunikációmenedzsment térhódítása a szervezeti kommunikációt stratégiai szintre emelte. *Borgulya* (2019) cikkében összefoglalja a vállalati kommunikáció gyakorlati alkalmazásának jelentőségét és meghatározta a jövőre vonatkozó trendeket:

- a kommunikációs eszközök és a csatornák további fejlődése,
- az interaktív csatornák (mint közösségi média, a hálózatok és online videók) jelentőségének további növekedése,
- a digitális fejlődéssel és a közösségi hálóval való birkózás,
- a fiatal generáció és a „mindig online” kommunikációs szakemberek megszólítása,
- digitális technológiai készségek csiszolódása,
- az információáradattal való megbirkózás,
- mobiltelefonos applikációk és
- a tömegmédiá jövőbeni relevanciája (*Konczosné*, 2016).

A hazai trendkutatásban, öt év vonatkozásában Szabó Lucian-Vasile 2014-es tanulmányában a következő, a kommunikációt érintő változásokat jelezte:

1. integrált elektronikus berendezések használata,
2. az összekapcsoltság általánossá válása,
3. a szolgáltatások és applikációk sokfélesége,
4. a felhőalapú számítógép-használat széles körűvé és általánossá válása,
5. a tartalmakat közösen generáló és együtt építkező kommunikáció,
6. a kommunikáció óriási terület lesz, mivel az emberek az információcseréről a szolgáltatások és termékek cseréjére fognak elmozdulni,
7. az etikai elvek minden összetevő tekintetében újraíródnak, az interperszonálistól a globálisig, beleértve a tömegkommunikációt és a közösségi médiát is (*Szabó*, 2014).

2.4. Trendek 2019

Nagy Ádám (2019) kommunikációs szakértő 2019-re vonatkozó „jóslata” alapján a következő fő irányvonalakat határozta meg:

- A digitalizáció szerepe meghatározó lesz. Új platformok, új csatornák, új megoldások valósulnak meg. A mesterséges intelligencia szerepe is felértékelődik a belső szervezeti kommunikációban: a kifejezetten szervezeti kommunikációra kifejlesztett chatbotokkal, intelligens, automatikus személyre szabást ígérő platformokkal és olyan szoftverekkel, melyek másodpercek alatt kiszűrrik a lényegét bármilyen adathalmazból.
- A vezetés példamutatása. Nem mindegy, hogy a kollégák milyen példát látnak maguk előtt nap mint nap: egy jó főnök-beosztott viszony komoly megtartó erő lehet akár hosszabb távra is.

- Storytelling: Ha semmitmondó vállalati üzenetek és sablonos e-mailek helyett történetekben gondolkozik a szervezet, máris komoly lendületet kaphat az egész szervezeti kommunikáció.
- Telefon bevonása a belső kommunikációba; az üzenetek egyes elemei okostelefonokra is alkalmazhatóak, amivel nagyon jelentős mértékben javítható a kollégák elkötelezettsége.
- Képek, videók, infografikák, ikonok: az emberi agy sokkal könnyebben és gyorsabban dolgozza fel a vizuális információt, mint a sok bekezdésnyi szöveget.

2.5. Trendek 2020-2021

Az eddig megszokott, elkényelmesedett belső kommunikációt alaposan felforgatta a Covid-19 járvány. A vállalatoknak egy valódi belső kommunikációra volt szükségük, hogy túléljék a válságot. 2020-ban a belső kommunikáció szerepe felértékelődött nemcsak a vezetés, hanem a munkatársak körében is. A home office intézménye lassan megszokottá vált, az online meeting már nem újdonság. A digitális kommunikációs platformok, mint a Microsoft Teams vagy például a Slack, Zoom éppen azt szolgálják, hogy lokációtól függetlenül bárki együtt tudjon dolgozni a másikkal, az elmúlt időszak pedig bizonyította, hogy ez bizony működik akár hosszabb távon és egész céges szinten is. Fontos, hogy a cégek szabályzataiban valamennyi kommunikációs csatorna, minden üzenet és esemény teljes mértékben inkluzív legyen, virtuális hidat képezve a munkavállalók között (Nagy, 2020). Az új kommunikációs lehetőségek hatást gyakorolnak a vezetők, illetve a munkatársak egymással kapcsolatban fennálló alkupozícióira is (Csorba, 2022).

A másik prioritás a vezetői gondolkodásmód változtatása és a hiteles információátadás edukálása. A belső kommunikációnak **iránymutatást, stabilitást** kell mutatnia.

Minden eddig használt kommunikációs eszköz felülvizsgálata szükséges. Ki kell próbálni **az újabb megoldásokat** (Nagy, 2022). Sok cég próbál segíteni az online kommunikációban a szervezeteknek, számos applikáció már a piacon van.

Ha ezeket hosszú távra tervezzük használni, összhangba kell őket hozni a kommunikációs stratégiával. A válság új helyzetet teremtett, új megoldások szükségesek, a belső kommunikációnak pedig proaktívnak kell lennie, az eddiginél sokkal magasabb szinten kell a vezetői tevékenységbe integrálni.

2.6. Trendek 2022

A vállalati kommunikáció talán még soha nem fejlődött olyan dinamikusán, mint az elmúlt két év során. A rendkívüli helyzet felgyorsította a dolgokat, így most számos újdonságként ható csatorna és eszköz áll a szervezetek rendelkezésére – bár ezek egy része már évek, évtizedek óta jelen van.

A belső kommunikáció szerepe és helyzete azonban vállalatonként gyökeresen eltérhet. Van, ahol a HR-, van, ahol a marketing-, és van, ahol a PR-csaphoz tartozik

ez a terület, de az biztos, hogy mindenre hatással van. Az együttműködés a HR, a kommunikáció és a marketing között egy alapvetés. Ezen belül mindenkinek meg kell találnia azt az egy vagy két területet, ami a hatáskörébe tartozik, és azokat az eszközöket, amelyekkel a legnagyobb sikerre viheti a belső kommunikációt vállalati szinten.

A vállalatok 60%-ának nincs hosszú távú stratégiája egy belső kommunikációs platform használatára. A munkavállalók csupán 13%-a használ intranetet napi szinten, míg a munkavállalók 74%-a úgy érzi, lemarad a belső céges információkról – emelte ki Nógrádi József (kereskedelmi igazgató – Trenkwalder Recruitment Kft.) az „Újra gondolt céges kommunikáció avagy mindig van másik” című előadásában (*Connect Konferencia, 2022*). Sok vállalat esetében külön kihívást jelent a fizikai vagy más szóval „kék galléros” munkavállalók elérése: erre nyújthat megoldást a mobiltelefonok bevonása a kommunikációba. Ezen a módon céges laptop és e-mail-cím híján is azonnal elérhetővé válnak a fizikai munkavállalók (*Connect Konferencia, 2022*). A már 2019-ben említett audiovizuális elemek bevonása a belső kommunikációba továbbra is elsődleges, mivel az olvasás visszaesett – ami a középfokú és felsőoktatásban is megfigyelhető –, köszönhetően a social médiának. Nélkülözhetetlen lesz a tartalomgyártásban a videós tartalmak túlsúlyba kerülése. A belső kommunikációt segítő új applikációk kerültek a piacra, pl.: BlueColibri, CHQE.

3. Tanulmányok, kutatások eredményei

3.1. Hazai kutatások

A világválság kapcsán számos intézmény, tudományterület fókuszába a járvány hatásainak vizsgálata került. A Központi Statisztikai Hivatal Koronavírus dossziéja (www.ksh.hu) információkat, adatokat, felmérések eredményeit tette közzé. A TÁRKI (tarki.hu) létrehozott egy online felületet, ahol a Covid-19 kapcsán megjelent társadalomtudományi kutatások listája érhető el. Nemcsak magyarországi, hanem nemzetközi kutatási projektek, jelentések is olvashatóak itt.

A Pécsi Tudományegyetem kutatása az otthoni munkavégzés és a kommunikáció aspektusát vizsgálta (2020. május 6. – augusztus vége) 231 fő megkérdezésével (*Venczel-Szakó et al., 2022*). A kutatás főbb megállapításai az otthoni munkavégzéssel kapcsolatosan, hogy a legkedveltebb és leggyakrabban használt kommunikációs eszköz az e-mail, a telefon és a chat. Az információtartalmat nézve fontosabbak a munkával kapcsolatos információk, az információáramlás hatékonysága, mint a szervezetről szóló tájékoztatások. A legnagyobb elégedetlenség az információáramlás hatékonyságával kapcsolatban mutatkozott.

3.2. „Koronavírus-válság: kihívások és HR-válaszok” (Poór et al., 2021)

A legkomplexebb kutatás volt, amely három fázisban online lekérdezéssel vizsgálta a szervezetek válságra adott válaszait. Az első fázisban (2020. június 15. – július 31.) 508 szervezet válaszait összegezve a szervezeti kommunikációt illetően a hatékony belső kommunikáció, tájékoztatás, kapcsolattartás volt az elsődleges feladat. A pandémia átértékelte a munkavállalókkal szembeni kompetenciaelvárásokat. Sokkal fontosabbá vált az olyan kompetenciák megléte, mint kommunikációs készség, digitális ismeretek, rugalmasság, együttműködés, konfliktuskezelés, csapatmunka, gyors alkalmazkodás. A legfontosabb feladat a belső kommunikáció javítása, hatékonyságának növelése, a kommunikációs eszközök bővítése. A második fázisban (2020. augusztus 1. – november 15.) 1014 szervezet válaszait dolgozta fel a kutatócsoport. A 4. helyre került a személyes/online kommunikáció, kapcsolattartás, tájékoztatás a preferenciák között. Ebben a fázisban inkább a stratégia kerül előtérbe, a belső kommunikációt illetően is. A kutatás 3. fázisa (2021. március 1. – április 20.) zajlott 288 szervezet elérésével. A leginkább fejlődő területnek jelölték a válaszadók a belső kommunikációt, és a munkavállalók kompetenciái közül a rugalmasság, gyors alkalmazkodás, nyitottság vált a legfontosabbá.

A három fázist összehasonlító elemzésben a leginkább fejlődő területként a szervezeteknél a belső kommunikációt azonosították a szervezetek. A kutatás igazolta, hogy a szervezetek életében mennyire fontos a belső kommunikáció fejlesztése, elsődleges eszközként ehhez nyúlhat a vállalat egy válsághelyzetben.

4. Konklúzió, javaslatok

Egy sikeres cég számára nélkülözhetetlen a gyors és strukturált belső kommunikáció. A megfelelő tájékozottság, az információk egyszerű és gyors elérése a menedzsment és a munkatársak számára egyaránt fontos az eredményes munkavégzéshez. A jól működő belső kommunikáció emellett azt is elősegíti, hogy a munkatársak megismerjék a menedzsment céljait, és azonosulni tudjanak a vállalat stratégiájával, értékrendjével.

A belső kommunikáció minősége nagymértékben függ a vállalati kultúrától és a menedzsment vezetési stílusától. A hatékony információáramlás megteremtéséhez ugyanakkor szükség van megfelelő infrastruktúrára, vagyis olyan modern kommunikációs csatornákra, amelyek lehetővé teszik, hogy az információk a szervezeten belül strukturáltak, minden irányban gyorsan eljuttathatóak, archiválhatóak és egyszerűen visszakérhetőek legyenek.

A posztcovid időszakban a válság alatt felgyorsult szervezeti belső kommunikáció fejlesztésének folyamata már egy nyugodtabb mederben folyhat, de nem állhat meg. A válság által kikényszerített új kommunikációs csatornák továbbfejlesztése szükséges.

A gyakorlati problémák, amelyeket a kutatások azonosítottak, jövőbeni feladatok. Meglátásom szerint ezekre a főbb területekre kell a fejlesztésnek irányulnia:

1. A fizikai állomány azonnali elérését biztosító, okostelefonon is futó appok alkalmazását lehetővé teszi a telefonszolgáltató átállása a 4G és 5G hálózatra. Így már nem lesz akadálya, hogy a munkavállaló esetleg nem rendelkezik ilyen készülékkel. Ezt minden szervezetnek ki kell használnia.
2. Természetesen folyamatos tanulást feltételez az új technológiák használata, így a képzések és kompetenciafejlesztés még inkább szükségessé válnak.
3. A Z generáció munkába állása a videós tartalmak további fejlesztését igényli, ez egyfajta kultúraváltást is jelent. A munkavállalóknak igénye van az ötleteik, javaslataik vagy csak véleményük kifejezésére. Olyan felületet kell ehhez biztosítani, ahol kétirányú lehet a kommunikáció (kommentszekció).
4. A szervezeteknek folyamatosan kell végezniük a dolgozói elégedettségmérést, amely a kommunikációra és a vállalati kultúrára is vonatkozik.
5. A szervezeti belső kommunikáció digitalizálásában a szervezetek egymástól átvehetik a „jó gyakorlatot” (best practice), a benchmarking alkalmazása is segíti hatékonyabbá tenni a szervezetben folyó kommunikációt.

A kommunikáció manapság sokszínűbb, mint valaha. Az új kommunikációs technológiák és módszerek gombamód szaporodnak, kérdés, hogy hogyan tud a szervezet ezzel lépést tartani. Egy biztos: úgy lesz sikeres a szervezet, ha hatékony a belső kommunikáció.

Hivatkozások

- ARGENTI, P. A. (2003): *Corporate Communication*. New York: McGraw-Hill.
- BAKACSI GYULA (2002): *Szervezeti magatartás és vezetés*. KJK, Budapest.
- BARNARD CH. I. (1938): *The Functions of the Executive*. Harvard University Press, Cambridge.
- BOGNER, F. M. (1990): *Das neu PR denken*. Überreuter, Wien.
- BORGULYA ÁGNES – BALOGH GÁBOR (2019): Ipari klaszterek kommunikációja. *Vezetéstudomány*, 50(1), pp. 27–40.
- BORGULYA ÁGNES – BARAKONYI KÁROLY (2004): *Vállalati kultúra*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BORGULYA ÁGNES – KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA (2019): A vállalati kommunikációmenedzsment kutatása – Nemzetközi és hazai perspektívából. *Vezetéstudomány*, 50(12), pp. 161–172

- BORGULYA ÁGNES – KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA (szerk.) (2017): *Vállalati kommunikációmenedzsment: tanulmánykötet*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, pp. 256–268.
- BORGULYA ÁGNES (2004): *Kultúraközi, szakmai és szervezeti kommunikáció*. PTE KTK Pécs, pp. 9–18.
- BUDA BÉLA (2000): *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula, Budapest
- BUDAY-SÁNTHA ANDREA (2005): Kommunikáció, mint versenyelőny a XXI. században. PTE KTK, Pécs *Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv 2004–2005*, pp. 232–243.
- CSORBA LÁSZLÓ (2019) Issues and Types of Adverse Selection and Negative Selection. *Financial And Economic Review*, 18 (2), pp. 87–116. <https://doi.org/10.33893/FER.18.2.87116>
- CSORBA LÁSZLÓ (2020) The determining factors of financial culture, financial literacy and financial behavior. *Public Finance Quarterly*, 65, pp. 67–83. https://doi.org/10.35551/PFQ_2020_1_6
- CSORBA LÁSZLÓ (2022) The Effect of a Stronger Bargain Position on the Perfection and Completeness of a Contract. *Financial and Economic Review*, 21 (3), pp. 101–121. <https://doi.org/10.33893/FER.21.3.101>
- DRENTH, P. J. D. – H. THIERRY – C. J. DEWOLFF (eds.) (1998): *Handbook of Work and Organizational Psychology* (2nd Edition). East Sussex: Psychology Press Ltd.
- EUROFOUND-ETF (2022): *Living, working and COVID-19 in the European Union and 10 EU neighbouring countries*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2022/living-working-and-covid-19-in-the-european-union-and-10-eu-neighbouring-countries>
- FAYOL, H. (1984): *Ipari és általános vezetés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (Eredeti megjelenés 1918)
- HRPWR (2022. 06. 13): *Belső kommunikáció, vállalati kultúra, kiváló hangulat: ilyen volt az első Connect Konferencia*. <https://hrpwr.hu/cikk/belso-kommunikacio-vallalati-kultura-kivalo-hangulat-ilyen-volt-az-első-connect-konferencia>
- KARÁCSONY PÉTER – BOKOR TAMÁS (2021): Importance of Competences in Communication, as Perceived by Business Leaders. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 29(2), pp. 115–124. <https://doi.org/10.3311/PPso.15796>
- KASZÁS PÉTER: A szervezeti kommunikáció. <https://teamguide.hu/a-szervezeti-kommunikacio/>
- KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA (2016). Generációk és infokommunikációs technológiák használata az európai kommunikációs szakemberek körében. In Lőrincz I. (szerk.): *XIX. Apáczai-napok Nemzetközi Tudományos Konferencia, Gondolkodási struktúrák és kreativitás* (Tanulmánykötet) (pp. 81–89), Győr

- MYERS, M. T. – G. E. MYERS. (1982). *Managing by Communication – An Organizational Approach*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- NAGY ÁDÁM (2019): *Belső kommunikációs trendek*. <https://komm365.hu/strategia/2019-belso-kommunikacios-trendek/>
- NAGY ÁDÁM: *Hogy alakítja át a COVID-19 járvány a belső kommunikációt?* <https://contentplus.hu/blog/covid-19-jarvany-belso-kommunikacio>
- NIGMATULIN, A. (2021.09.08): *Készen állsz a kommunikációra? Kommunikációs trendek, amelyeket 2023-ban is érdemes szem előtt tartani*. <https://prnews.io/hu/blog/kommunikacios-trendek.html>
- NYÁRÁDI Gáborné (2002): A belső kommunikáció szerepe közintézményekben. *Múzeumi Közlemények*, 1/1 pp. 15-19.
- PISKÓTI ISTVÁN (2014): *Business marketing menedzsment- üzleti kapcsolatok, döntések marketing támogatása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- POÓR JÓZSEF – BALOGH GÁBOR – DAJNOKI KRISZTINA – KAROLINY MÁRTONNÉ – KÖMŰVES ZSOLT – PATÓ GÁBORNÉ – SZÜCS BEÁTA – SZABÓ SZILVIA (SZERK.) (2021): *COVID-19 – koronavírus-válság: harmadik fázis. Kihívások és HR-válaszok*. Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő.
- POÓR JÓZSEF – DAJNOKI KRISZTINA – JARJABKA ÁKOS – PATÓ GÁBORNÉ SZÜCS BEÁTA – SZABÓ SZILVIA – SZABÓ KATALIN – TÓTH ARNOLD (szerk.) (2021): *Koronavírus-válság: kihívások és HR-válaszok. Első–második–harmadik hullám összehasonlítása*. Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő.
- ROGERS, E. M. – ROGERS, R. A. (1976.): *Communication in Organizations*. New York: Free Press.
- RUPPEL, C. – HARRINGTON, S. J. (2020): The Relationship of Communication, Ethical Work Climate, and Trust to Commitment and Innovation. *Journal of Business Ethics*, 25(4), pp. 313–328. <https://doi.org/10.1023/A:1006290432594>
- SZABÓ, L. V. (2014): The Future of Communication: From New Media to Postmedia Procedia. *Social and Behavioral Sciences*, 163, 36–43.
- TÁRKI: *COVID-19 related social science research in Hungary*. <https://adatbank.tarki.hu/en/covid-19-research-in-hungary/>
- VAN RIEL, C. B. (2005): *Principles of corporate communication*. Hemmel Hempstead: Prentice-Hall, 1992.
- VAN RIEL, C. B. M. – FOMBRUN, C. J. (2007): *Essentials of Corporate Communication*. London, New York: Routledge.
- VENCZEL-SZAKÓ TÍMEA - BALOGH GÁBOR - BORGULYA ISTVÁNNÉ (2021): Táv munka, home office: Hogyan érinti a távolról dolgozás a szervezet intern kommunikációját? *Vezetéstudomány*, 52(2), pp. 73–86. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2021.02.07>
- CHEQ: https://cheqbot.com/?gclid=Cj0KCQjww4-hBhCtARIsAC9gR3Y2dce2v_jU7aggJbA9sSsv8GymCwaLNk4By68qfshrEA_Pkg0DCgUaAr3UEALw_wcB

BLUE COLIBRI: https://hu.bluecolibriapp.com/?utm_term=&utm_campaign=&utm_source=adwords&utm_medium=ppc&hsa_acc=7672731601&hsa_cam=18882376950&hsa_grp=&hsa_ad=&hsa_src=x&hsa_tgt=&hsa_kw=&hsa_mt=&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gclid=Cj0KCQjww4-hBhCtARIsAC9gR3bwJmk3TPvGpw6VGqeJIT-NHeKuJOT9hVOC51Y1trYoAokE0TiHJEaAgq4EALw_wcB

A térbeli jövedelemegyenlőtlenségek változása Magyarországon

TÁNCZOS TAMÁS^a, CSUGÁNY JULIANNA^b, EGRÍ ZOLTÁN^c

^{a, b} Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

Gazdaságtudományi Intézet

Egészségház u. 4., Eger 3300

tanczos.tamas@uni-eszterhazy.hu;

csugany.julianna@uni-eszterhazy.hu

^c Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Vidékfejlesztés és Fenntartható Gazdaság Intézet

Vidék- és Területfejlesztési Tanszék

5540 Szarvas Szabadság utca 1-3.

egrized@gmail.com

A társadalmi és gazdasági fejlettség, illetve az azzal szorosan összefüggő jövedelmi kondíciók térbeli különbségeinek vizsgálata évtizedek óta foglalkoztatja a hazai kutatókat. A területi egyenlőtlenségek változásának időbeli alakulása mérhető a vizsgált időszak első évére jellemző állapot és a vizsgált időszak egészére jellemző tendencia összevetésével, azaz béta konvergenciával, illetve történhet szóródás és szórás alapú mutatók, azaz szigma konvergencia segítségével. A szóródás és szórás alapú mérőszámok a területi egyenlőtlenségek mértékét és annak időbeli változását abszolút és relatív megközelítésben is képesek jellemezni. Tanulmányunk célja, hogy különböző egyenlőtlenségi mutatók és megközelítések mentén feltárjuk a hazai járások közötti jövedelemegyenlőtlenség alakulását 1992 és 2020 között, és rámutassunk az egyes mérőszámok alapján kapott eredmények közötti összefüggésekre, illetve különbségekre, kitérve az összefüggések és különbségek okaira is.

Kulcsszavak: jövedelemegyenlőtlenség, konvergencia, szórás, differenciálódás, nivellálódás

1. A vizsgálat elméleti és módszertani megalapozása, lehatárolása, célkitűzései

A társadalmi és gazdasági fejlettség térbeli különbségeinek vizsgálata évtizedek óta foglalkoztatja a hazai kutatókat. Az ilyen típusú elemzések száma a rendszerváltást követő időszakban az európai uniós csatlakozásra történő felkészülés jegyében jelentős mértékben nőtt. Az említett időszakra jellemző térbeli differenciáltság elemzésével foglalkozott többek között *Csatári* (1996; 1999), *Major és Nemes Nagy* (1999), *Faluvégi* (2000), valamint az elméleti háttérrel is hozzátéve *Nemes Nagy* (1990). A térségi-települési sajátosságok vizsgálatában később megjelentek a demográfiai zsugorodás szemszögéből történő elemzések is (*Kovács* 2014, 2016).

A területi egyenlőtlenségek feltárásának egyik legegyszerűbb módszere a szóródás és szórás alapú mérőszámokra épülő elemzés. Az itt említett mérőszámok időbeli változása az elemzés tárgyát képező területegységek vizsgált jellemző mentén történő differenciálódását vagy homogenizálódását mutatják attól függően, hogy a mérőszámok értéke az idő előrehaladtával nő vagy csökken. A szóródás és szórás alapú mérőszámok a területi egyenlőtlenségek mértékét és annak időbeli változását abszolút és relatív megközelítésben is képesek mérni attól függően, hogy a szóródást, illetve a szórást önmagában vagy a vizsgált jellemző átlagához viszonyítva jelenítik meg. Az egyenlőtlenségek változásának az abszolút szórás változására épülő módszertana a szigma konvergencia, míg a vizsgált időszak első évének az adatait az adatok vizsgált időszak alatt bekövetkezett átlagos növekedési ütemével összevető módszertan a béta konvergencia. Az egyenlőtlenségek változásának a feltárására szórás alapú mérőszámok és béta konvergencia mentén számos tanulmány jelent meg a hazai szakirodalomban (*1. táblázat*).

Szerző	Módszer	Szerző	Módszer
Benedek–Kocziszky (2017)	d	Novák–Papdi (2007)	d
Egri (2020)	d; e	Pénzes (2007)	d; e
Farkas (2010)	e	Pénzes et al. (2018)	f
Kiss et al. (2008)	e	Sánta et al. (2015)	e; g
Kotosz–Lengyel (2018)	d; e	Szabó (2008)	e
Major–Nemes Nagy (1999)	d; e	Vida (2022)	e
Nagy (2011):	e	Zapreskó (2023)	d; g
Nagy et al. (2018)	a; b; c; d	Zsibók (2019)	g
Németh–Kiss (2007)	f	Zsugyel (2007)	d

a: szóródás terjedelme; b: szórás; c: szóródás relatív terjedelme; d: relatív szórás;
e: súlyozott relatív szórás; f: logaritmikus szórás; g: béta konvergencia

Forrás: Saját összeállítás

1. táblázat: A hazai szakirodalomban megjelent tanulmányok szerzői által a területi egyenlőtlenségek mérésére alkalmazott módszerek

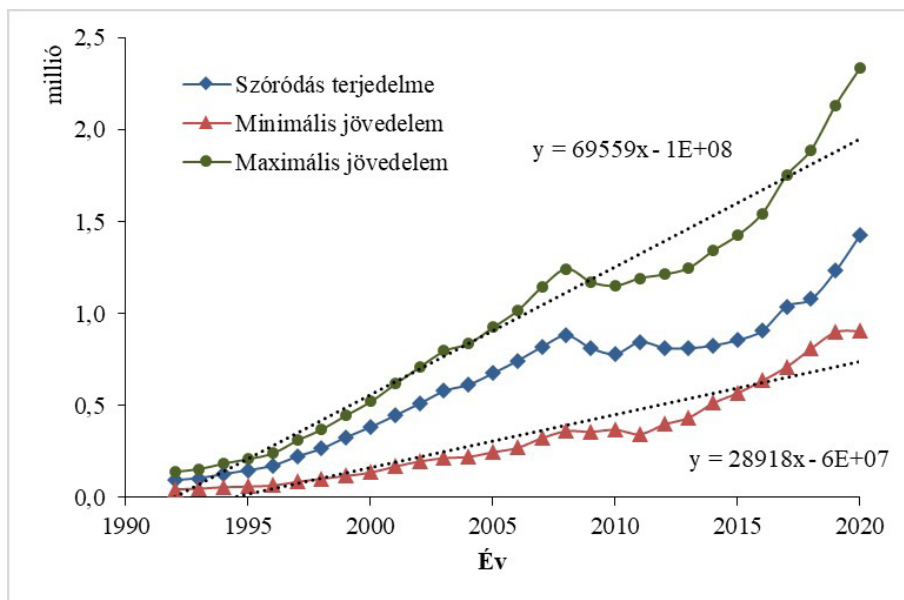
Ahogy a fentiekből kitűnik, a szakirodalomban megjelent tanulmányok jelentős többsége a területi egyenlőtlenségeket vagy egy – esetenként két – egyenlőtlenségi mutató mentén, vagy – a szigma és a béta konvergencia szempontjából – egyfajta megközelítésben vizsgálja, a különböző egyenlőtlenségi mutatók által kapott, illetve a különböző megközelítésben született eredmények összehasonlítására és/vagy az eredmények közötti összefüggések, illetve különbségek feltárására, továbbá azok konkrét mérésekkel történő illusztrálására nem törekszik. Az itt megfogalmazottak alapján tanulmányunk célja, hogy különböző egyenlőtlenségi mutatók és megközelítések mentén feltárjuk a hazai járások közötti jövedelemegyenlőtlenség alakulását 1992 és 2020 között, és rámutassunk az egyes mérőszámok alapján kapott eredmények közötti összefüggésekre, illetve különbségekre, kitérve az összefüggések és különbségek okaira is. Vizsgálataink során az egyenlőtlenségek teljes időszakra vonatkozó változásán túl rámutatunk az egyes időszakokra jellemző eltérésekre, különös tekintettel a 2008-as pénzügyi világválság időszakára, valamint az azt megelőző és az azt követő időszak között tapasztalható eltérésekre. Emellett vizsgálat alá vonjuk az eltérő jövedelemmel rendelkező járások csoportján belüli jövedelemegyenlőtlenségek, valamint a két csoport közötti jövedelemegyenlőtlenségek időbeli alakulását is. A jövedelemegyenlőtlenség mérésére az évenkénti járási szintű egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem értékét használjuk,¹ melyet 174 járásra vonatkoztatva elemzünk. Budapestet kiugró jellege miatt a vizsgálatból kizárjuk.² A jövedelemegyenlőtlenségeket a különböző egyenlőtlenségi mutatók mentén az egyszerűbbektől a bonyolultabbak felé haladva vizsgáljuk.

2. A jövedelemegyenlőtlenségek változása abszolút mérőszámok alapján

A jövedelemegyenlőtlenségek vizsgálatának legegyszerűbb módja a szóródás terjedelme alapján történő elemzés. Ez esetben a legmagasabb és a legalacsonyabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező járás jövedelme közötti különbség időbeli alakulását vizsgáljuk (1. ábra).

¹ Az adatokat a Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerből (TeIR) nyertük.

² A hazai területi kutatásokkal foglalkozó szerzők közül ugyanígy járt el *Csatári* (1996, 1999), *Lengyel* (1999), *Faluvégi* (2000, 2004), *Nemes Nagy–Németh* (2003), *Csatári–Farkas* (2006), *Németh–Kiss* (2007), *Faluvégi–Típdó* (2007, 2009).

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

1. ábra: Az egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem járási szinten

A vizsgált időszakban a legmagasabb és a legalacsonyabb egy főre eső éves jövedelemmel rendelkező járáások³ közötti jövedelemkülönbség nőtt, a növekedés mértéke a vizsgált időszak alatt több mint tizenötszörös.⁴ A jövedelem ugyan mindkét jövedelemkategóriában nőtt, ahogyan azonban a trendvonalak meredekségéből is kitűnik, a növekedés átlagos üteme a legmagasabb jövedelem esetén közel két és félszeres a legalacsonyabb jövedelem növekedési üteméhez képest (1. ábra).

A tendenciákat időszakosan vizsgálva látható, hogy 1992-től 2008-ig a jövedelemkülönbségek növekedése töretlen, a pénzügyi világválság időszakában több mint 11%-os visszaesés,⁵ majd ezt követően gyorsuló növekedés figyelhető meg, minek eredményeként 2016-ban az említett jövedelemkülönbség már meghaladja a 2008-as értéket. A pénzügyi világválság időszakában a legmagasabb egy főre eső jövedelmet képviselő járáások esetén a jövedelem visszaesése intenzívebb,⁶ de csupán két évig tart, ezt követően az első három évben lassuló, majd gyorsuló jövedelemnövekedés következik be. Ezzel szemben a legalacsonyabb egy főre eső jövedelmet képviselő járáások esetén

³ A legalacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel a vizsgált 29 évből 25-ben a Cigándi, 3-ban a Kunhegyesi, míg 1-ben Csengeri járás rendelkezett. A legmagasabb egy főre jutó jövedelmet 23 évben a Budakeszi, 4-ben – az időszak elején – a Tiszaújvárosi és 1-ben a Veszprémi járás érte el.

⁴ 1992-ben a jövedelemkülönbség 94.000 Ft, 2020-ban 1.428.000 Ft.

⁵ A jövedelemkülönbség 2008-ban 880.700 Ft, ugyanez a mélyponton 780.800 Ft.

⁶ A visszaesés mértéke 91.867 Ft, ami 7,4%.

a visszaesés tendenciájában kisebb mértékű,⁷ ugyanakkor egy évvel tovább tart, majd ezt követően egyenletes növekedés következik, ami 2020-ban – vélhetően a Covid-járvány hatására – megtorpan. A válság előtti időszakban a legmagasabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén a jövedelem átlagos növekedési üteme több mint három és félszerese a legalacsonyabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások átlagos jövedelemnövekedési ütemének.⁸ Ugyanez az arány 2016-ot követően közel háromszoros⁹ és 2018-tól már több mint négy és félszeres.¹⁰ Az, hogy a pénzügyi világválság időszakában a magasabb jövedelmű járásokban a visszaesés nagyobb mértékű, vélhetően abból fakad, hogy a pénzügyi válságra érzékenyebb gazdasági szektorok ezekben a járásokban működnek, és a helyi gazdasági teljesítmény meghatározó hányadát képviselik. Ugyanakkor az említett szektorok gazdasági erejét jelzi, hogy a magasabb jövedelmű járások válságból történő kilábalása gyorsabb, és a válságot követő időszakban a növekedés üteme nagyobb. A jövedelemkülönbség átlagos növekedési üteme 2016-tól – ahol a jövedelemkülönbség értéke már meghaladja a válság előtti utolsó év jövedelemkülönbségét – közel 2,4-szerese a válság előtti időszak átlagos növekedési ütemének.¹¹ Az itt leírtakból kitűnik, hogy a hazai járások szóródásterjedeleme alapján mérhető jövedelemegyenlőtlensége a vizsgált időszakban nőtt, a pénzügyi világválságot követően pedig gyorsulva nőtt (1. ábra).

Felvetődhet bennünk a kérdés, hogy a két szélsőérték alapján felvázolt jövedelemegyenlőtlenségek mennyiben jellemzik a sokaság egészét. A járások egy főre eső éves jövedelmének szórása (2. ábra) a vizsgált időszakban a szóródás terjedelmével azonos tendenciát mutat, vagyis a jövedelmek két szélsőértéke alapján jellemzett jövedelemegyenlőtlenségek tendenciájukban egybeesnek a sokaság egészére jellemző átlagos jövedelemegyenlőtlenséggel. Ezt erősíti meg az is, hogy a szóródás terjedelme és a szórás értéke között számított korrelációs együttható 0,99. Az itt leírtak arra engednek következtetni, hogy az egy főre eső átlagos jövedelem alapján a két szélsőértéket képviselő járás nem képvisel kiugró értéket, vagy a kiugró értékek közötti jövedelemkülönbség időbeli alakulása együtt mozog a járások egy főre eső jövedelmének az átlagtól való átlagos eltéréssel. A két indikátor értéke között tapasztalható nagyságrendnyi különbség nem meglepő, hiszen a szóródás terjedelme esetén a legnagyobb és a legkisebb érték közötti különbségről, míg a szórásnál az átlagtól mért átlagos eltérésről beszélünk.

⁷ A visszaesés mértéke 15.696 Ft, ami 4,3%.

⁸ A legmagasabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén az átlagos növekedési ütem 71.063, a legalacsonyabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén az átlagos növekedési ütem 19.414.

⁹ A legmagasabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén az átlagos növekedési ütem 199.141, a legalacsonyabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén az átlagos növekedési ütem 67.256.

¹⁰ A legmagasabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén az átlagos növekedési ütem 222.244, a legalacsonyabb egy főre eső jövedelmet képviselő járások esetén az átlagos növekedési ütem 47.676.

¹¹ A válság előtti időszakban az átlagos növekedési ütem 51.649, 2016-tól ugyanez az érték 123.510.

A vizsgált időszak első és utolsó éve között mérhető több mint tizenötszörös jövedelemegyenlőtlenség a szórás alapján is kimutatható.¹² A fentiek túl meg kell jegyezni, hogy az egy főre jutó évi országos átlagjövedelem a vizsgált időszakban a szórással nagyon szoros korrelációt mutat,¹³ azaz az egy főre jutó jövedelem és a szórás alapján mért egyenlőtlenség növekedése szorosan együtt jár. Az itt felvázolt összefüggés már akkor is kialakul, ha az egy főre eső jövedelem százalékos növekedése minden járásban – tehát a magasabb és az alacsonyabb jövedelműekben is – azonos.

A tendenciákat időszakosan vizsgálva, összességében a szóródás terjedelme alapján feltárt kép rajzolódik ki, néhány árnyalatnyi különbség mellett. 2008-at követően a szórás értékének visszaesése a szóródás terjedelmében mért visszaeséshez képest kisebb¹⁴ – valamivel több mint 9,5% –, és már a 2014-ben mérhető jövedelemegyenlőtlenség meghaladja a pénzügyi világválság előtti 2008-as értéket. A szórás átlagos növekedési üteme 2014-től valamivel több mint 2,3-szerese a válság előtti időszak átlagos növekedési ütemének,¹⁵ ugyanakkor 2016-tól mérve ugyanez az arány több mint 2,9-szeres,¹⁶ tehát nagyobb, mint a szórássterjedelem alapján ugyanerre az időszakra kapott érték. Az itt leírtakból kitűnik, hogy a hazai járások szórás alapján mérhető jövedelemegyenlőtlensége a vizsgált időszakban nőtt, a pénzügyi világválságot követően pedig gyorsulva nőtt. A pénzügyi világválság jövedelemegyenlőtlenségre gyakorolt hatása (nivellálódás) a szórás terjedelme alapján nagyobb mértékű, mint a szórás alapján, ami arra enged következtetni, hogy a pénzügyi világválság az egy főre jutó jövedelem alapján szélsőértéket képviselő járások közötti jövedelemkülönbségre nagyobb mértékben hatott, mint a járások közötti átlagos jövedelemkülönbségre. Ugyanakkor a válságot követő időszakban a járások közötti átlagos jövedelemegyenlőtlenség nagyobb mértékben nőtt, mint a szélsőértéket képviselő járások között jövedelemkülönbség.

A jövedelemegyenlőtlenségek vizsgálatának alapvető célja a társadalom tagjainak életszínvonalában fennálló különbségek feltárása. Az eddigi vizsgálataink során a járások közötti jövedelemkülönbségek időbeli alakulását vizsgáltuk, figyelmen kívül hagyva, hogy az adott járás átlagos egy főre eső jövedelme hány lakos (hány ember) életszínvonalát jellemzi. A továbbiakban a hazánk lakosságának egy főre eső éves jövedelmében mérhető egyenlőtlenségeket vizsgáljuk¹⁷ oly módon, hogy az adott járás minden egyes lakójának az éves jövedelmét a járás egy főre eső átlagos évi jövedelmével azonosítjuk

¹² 1992-ben a szórás 19.530 Ft, 2020-ban 306.350 Ft.

¹³ A korrelációs együttható értéke 0,99.

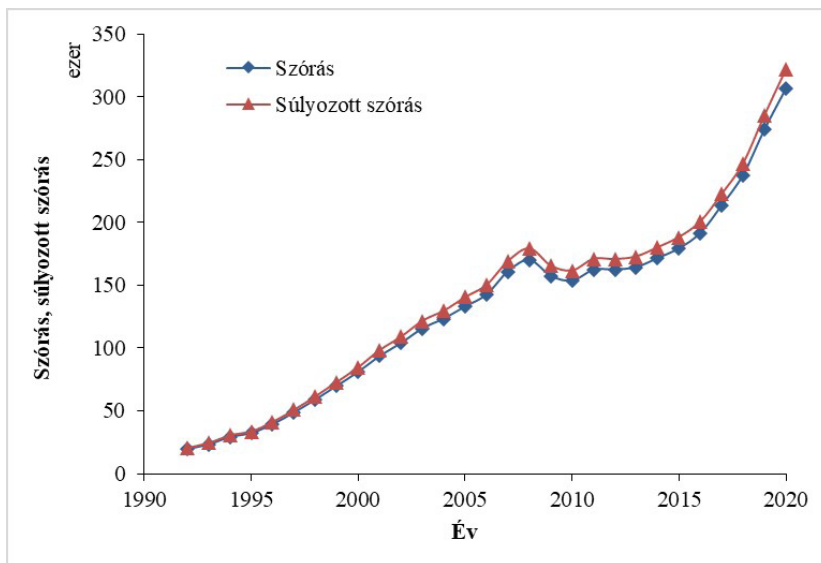
¹⁴ A szórás értéke 2008-ban 169.970 Ft, ugyanez a mélyponton 153.560 Ft.

¹⁵ A válság előtti időszakban az átlagos növekedési ütem 9.809, 2014-től ugyanez az érték 22.863.

¹⁶ 2016-tól az átlagos növekedési ütem 28.991.

¹⁷ Az egyenlőtlenségek mérését célzó területi kutatásokban gyakran alkalmazott Hoover-index is a lakosság-szám területi eloszlásával veti össze különféle társadalmi-gazdasági tartalommal bíró mennyiségi ismérvek eloszlását (Gyurkó 2022).

– hiszen minden egyes lakos jövedelmét külön-külön nem ismerjük, de az átlag számítási sajátosságaiból adódóan alkalmas az egyes lakosok jövedelmi helyzetének jellemzésére –, és az egyenlőtlenséget az országos átlagtól való átlagos eltéréssel mérjük, azaz a járások egy főre eső átlagos évi jövedelmének népességszámmal súlyozott szórásával dolgozunk.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
 2. ábra: A járási szinten egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem szórásértékei

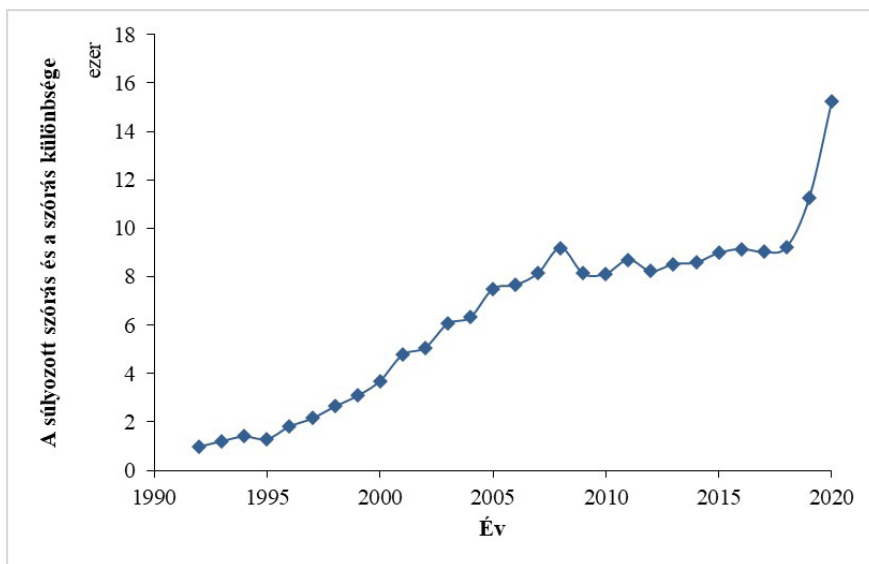
A járások egy főre eső éves jövedelmének népességszámmal súlyozott szórása a vizsgált időszakban a szórással azonos tendenciát mutat (2. ábra), vagyis a járások népességének változékonysága a jövedelemegyenlőtlenséget jelentős mértékben nem befolyásolja. A két érték közötti korrelációs együttható értéke 0,99. A két mutató értéke között a növekedés dinamikájában van különbség, ez azonban a két szélsőérték egymáshoz való viszonyában különbséget nem eredményez, a vizsgált időszak első és utolsó éve között ebben az esetben is több mint tizenötszörös különbség mutatható ki.¹⁸

A tendenciákat időszakosan vizsgálva, összességében a szóródás alapján feltárt összefüggések figyelhetők meg, eltérések a mértékekben tapasztalhatók. 2008-at követően a súlyozott szórás értékének visszaesése a szórásban mért visszaeséshez képest bár abszolút számban jól láthatóan nagyobb, arányaiban azonban szinte azonos.¹⁹ Ebben az esetben is igaz, hogy már a 2014-ben mérhető jövedelemegyenlőtlenség meghaladja

¹⁸ 1992-ben a súlyozott szórás 20.520 Ft, 2020-ban 321.590 Ft.

¹⁹ A súlyozott szórás értéke 2008-ban 179.170 Ft, ugyanez a mélypontra 161.695 Ft, a visszaesés 9,7%.

a pénzügyi világválság előtti 2008-as értéket. A súlyozott szórás átlagos növekedési üteme a 2008-at megelőző időszakban több mint 5%-kal meghaladja a szórás átlagos növekedési ütemét,²⁰ vagyis a két mutató értéke közötti különbség tendenciaszerűen nő (2. és 3. ábra). A súlyozott szórás átlagos növekedési üteme 2014-től közel 2,3-szerese a válság előtti időszak átlagos növekedési ütemének,²¹ ugyanakkor 2016-tól mérve ugyanez az arány több mint 2,9-szeres,²² az értékek tehát a szórásnál kapott értékekkel megegyezők. A két szórásmutató értékére vonatkozóan az itt leírtakból az következik, hogy a súlyozott szórás értéke a vizsgált időszak alatt egyre inkább meghaladja a szórás értékét, mely folyamat a 2008-as pénzügyi világválságot követő időszak első két évében enyhén megfordul, majd a két mutató közötti különbség a súlyozott szórás javára gyorsulva növekszik (3. ábra).

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

3. ábra: A járási szinten egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem szórásértékeinek különbsége

A szórás és a népességszámmal súlyozott szórás időbeli alakulását összehasonlítva látható, hogy a súlyozott szórás meghaladja, és az idő előrehaladtával egyre inkább meghaladja a szórás értékét (3. ábra), vagyis az egyes járásokban élő lakosság egy főre eső jövedelmének egyenlőtlensége nagyobb, és az idő előrehaladtával egyre nagyobb,

²⁰ A súlyozott szórás átlagos növekedési üteme 10.346, ugyanez a szórás esetén 9.809.

²¹ A válság előtti időszakban az átlagos növekedési ütem 10.346, 2014-től ugyanez az érték 23.740.

²² 2016-tól az átlagos növekedési ütem 30.431.

mint az egyes járásokra jellemző átlagos egy főre eső jövedelem egyenlőtlensége. Az okok feltárásához a két szórásmutató képletének algebrai összehasonlításából indulunk ki:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n f_i (x_i - \bar{y})^2}{\sum f_i}} \qquad \sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}}$$

Ahol:

n : a járások száma, esetünkben 174;

f_i : az i -edik járás népességszáma;

x_i : az i -edik járás éves jövedelmének egy főre eső átlaga;

\bar{x} : a járások egy főre eső évi átlagjövedelmének országos átlaga;

\bar{y} : a járások egy főre eső évi átlagjövedelmének népességszámmal súlyozott országos átlaga, azaz az évi egy főre eső országos átlagjövedelem.

$$\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n f_i (x_i - \bar{y})^2}{\sum f_i}} > \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}}$$

$$\frac{\sum_{i=1}^n f_i (x_i - \bar{y})^2}{\sum f_i} > \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}$$

$$\sum_{i=1}^n \frac{f_i}{\sum f_i} (x_i - \bar{y})^2 > \sum_{i=1}^n \frac{1}{n} (x_i - \bar{x})^2$$

A fenti levezetésből kitűnik, hogy a két mutató közötti különbség két tényezőtől függ. Egyrészt az ország lakosságának járások közötti megoszlásától, másrészt az egy főre jutó országos átlagjövedelem és a járások egy főre jutó jövedelmének országos átlaga közötti különbségtől. A két befolyásoló tényező közös eleme a vidéki össznépesség, ezért a következő lépésben azt vizsgáltuk, hogy ez hogyan és milyen mértékben befolyásolta a két szórásmutató értéke közötti különbség alakulását. Vizsgálataink azt mutatták, hogy a vidéki össznépesség és a két szórásmutató értéke közötti különbség szoros, negatív irányú kapcsolatban van egymással,²³ vagyis az össznépesség növekedése a két mutató értéke közötti különbség csökkenését eredményezi. Mivel hazánk, és azon belül kiváltképp a vidék lakossága a vizsgált időszakban tendenciózan csökken, ezért – tekintettel a lineáris korrelációs együttható értékére – azt mondhatjuk, hogy a vidéki

²³ A lineáris korrelációs együttható értéke -0,89.

népesség csökkenése közel nyolcvan százalékban magyarázza a két mutató értéke közötti különbség növekedését.²⁴ A fennmaradó húsz százalék a vidéki össznépesség járások közötti megoszlásának időbeli változásával és annak összetett, tovagyrúzó hatásával magyarázható, melynek részletes feltárása jelen tanulmány keretein túlmutat.

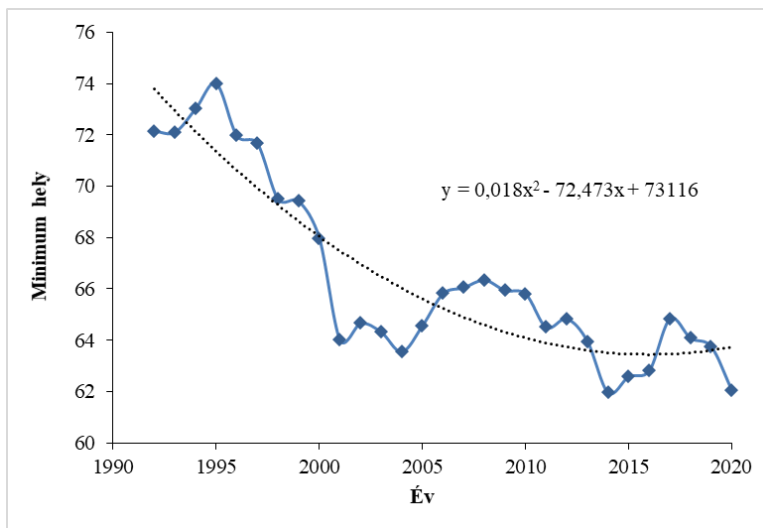
A leírtak alapján megállapítható, hogy hazánk vidéki lakosságának jövedelemegyenlőtlensége a vizsgált időszakban nőtt. Ez a növekedés a pénzügyi világválságot megelőző időszakban dinamikus volt, a válság időszakában kiegyenlítőds, majd ezt követően gyorsuló növekedés következett be. A két mutató értékét összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy a járások közötti jövedelemegyenlőtlenség a járások egy főre jutó jövedelme alapján kisebb, és a vizsgált időszak alatt tendenciájában kisebb mértékben növekedett, mint hazánk vidéki lakosságának jövedelemegyenlőtlensége. Az említett tendencia csak a pénzügyi világválság időszakában fordult meg. A fentiekben túl vizsgálataink arra engednek következtetni, hogy a két szórásmutató értékében mért különbséget hazánk lakosságának csökkenése jelentős mértékben befolyásolta, amit vélhetően kiegyensúlyoz a vidéki össznépesség járások közötti megoszlásának időbeli változása. Bár a vizsgált időszakban a vidéki járások jövedelemegyenlőtlensége kapcsán a két szórásmutató egymással szoros összefüggést mutat, így a két indikátor értékei között árnyalatnyi különbségek fedezhetőek fel, tekintettel azonban arra, hogy a jövedelemegyenlőtlenség a társadalom tagjainak életszínvonalában fennálló különbségek okán lényeges, ezért az ilyen jellegű vizsgálatok esetén a súlyozott szórás alkalmazását tartjuk indokoltnak, összhangban a szakirodalom által a fajlagos mutatók szórásának kiszámítására tett javaslatokkal (Németh 2005, Dusek–Kotosz 2016).

Tekintettel arra, hogy a szórásmutatók az átlagtól vett átlagos eltérést mérik, ezért ezen mutatók arra vonatkozóan nem szolgáltatnak információt, hogy a sokaságon belül az egyenlőtlenség mennyire változékonny, azaz vannak-e olyan járások, melyek között a jövedelmkülönbség nagyobb, míg más járások esetén kisebb. Az itt megfogalmazott kérdés tisztázása érdekében a járásokat minden vizsgált évben az egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelemük alapján rangsoroltuk,²⁵ majd az egy főre eső jövedelmet a rangszámok függvényében ábrázoltuk, és az így nyert pontdiagramra regressziós függvényt illesztettünk. A vizsgált időszak első és utolsó évére jellemző pontdiagramot, valamint a ráillesztett regressziós függvényt az 1. mellékletben ábrázoltuk, illetve a vizsgált időszak minden egyes évére jellemző regressziós függvény paramétereit és az illeszkedés pontosságára utaló r^2 értékét ugyanitt közöljük. A regressziós függvények szinte száz százalékos illeszkedése a vizsgált időszak első és utolsó évében szemmel látható, amit a determinációs együttható értéke a vizsgálat minden egyes évére vonatkozóan igazol. A regressziós vizsgálat célja jelen esetben nem

²⁴ A determinációs együttható értéke 0,79.

²⁵ A legkisebb jövedelemű járás kapta az 1-es, a legnagyobb pedig a 174-es rangszámot.

a növekvő tendencia bizonyítása és szemléltetése – hiszen az természetes –, hanem a növekedési ütem elemzése. A növekedési ütem ugyanis ebben az esetben kifejezi a jövedelmi rangsorban egymást követő járások közötti jövedelmi különbség nagyságát. A regressziós függvény növekedési ütemét annak elsőrendű deriváltja jeleníti meg, amit a vizsgálat első és utolsó évére vonatkozóan az 1. mellékletben ábrázoltunk, illetve a vizsgált időszak minden egyes évére jellemző derivált függvény paramétereit ugyanitt közöljük. A derivált függvényeket vizsgálva megállapítható, hogy minden vizsgált évben a jövedelem növekedésével párhuzamosan a jövedelmi rangsorban egymást követő járások közötti jövedelmi különbség egy darabig csökken, majd növekszik. A jövedelmi rangsorban egymást követő járások közötti minimális jövedelemkülönbség a derivált függvény minimum helyén alakul ki.

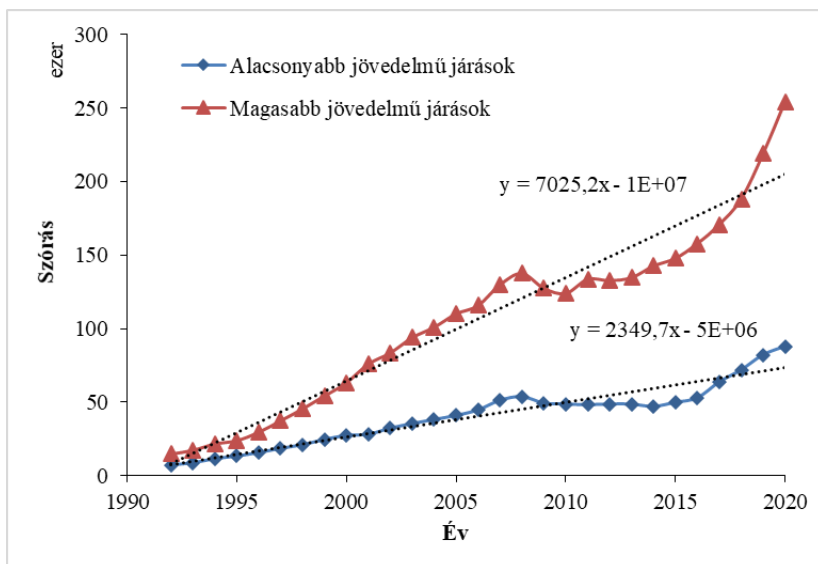

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

4. ábra: A járások minimális jövedelemkülönbségéhez tartozó rangszám az idő függvényében

Ahogy az a 4. ábrán látható, a vizsgált időszakban a jövedelem szerinti rangsor 74. és 62. pozíciója között elhelyezkedő járások egy főre eső jövedelme között a legkisebb a különbség, és a legkisebb jövedelmi különbséggel rendelkező terület egységek a jövedelmi skálán csökkenő ütemben ugyan, de tendenciáját tekintve egyértelműen lefelé tolódtak el. Az eddigiekben leírtak arra engednek következtetni, hogy a vizsgált időszakban a legkisebb jövedelmi különbséggel rendelkező járások ranghelyén mérhető egy főre eső jövedelemtől alacsonyabb jövedelemmel rendelkező járások (alacsonyabb jövedelmű járások csoportja) közötti jövedelemkülönbség a vizsgált időszakban kisebb mértékben nőtt, mint a legkisebb jövedelmi különbséggel rendelkező járások ranghelyén mérhető egy főre eső jövedelemtől magasabb jövedelemmel rendelkező járások

(magasabb jövedelmű járások csoportja) közötti jövedelemkülönbség.²⁶ Feltételezésünk ellenőrzése okán minden vizsgált évben a járások mindkét csoportjában meghatároztuk a szórás értékét, melynek időbeli alakulását az 5. ábrán mutatjuk be.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

5. ábra: A magasabb és az alacsonyabb jövedelmű járások differenciálódási folyamata a vizsgált időszakban

A járások két csoportjának differenciálódási folyamatát összehasonlítva látható, hogy a magasabb jövedelmű járások közötti jövedelemegyenlőtlenség nagyobb volt, és a vizsgált időszakban átlagosan majdnem háromszor gyorsabban nőtt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén. Az adatokat időszakosan vizsgálva megállapítható, hogy a pénzügyi világválság előtti időszakban a magasabb jövedelmű járások közötti jövedelemkülönbség átlagosan közel háromszor gyorsabban nőtt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén.²⁷ A pénzügyi világválság időszakában a magasabb jövedelmű járások esetén a nivellálódás mértéke nagyobb, de jóval rövidebb ideig tart, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén,²⁸ ugyanakkor ezt követően a magasabb jövedelmű

²⁶ Ha az alacsonyabb és a magasabb jövedelmű járások közötti különbségtételt a statisztikában közismert indikátor mentén szeretnénk megtenni, akkor ehhez a mediánjövedelem áll a legközelebb, az eltérés a vizsgált időszakban átlagosan csupán 7,3%.

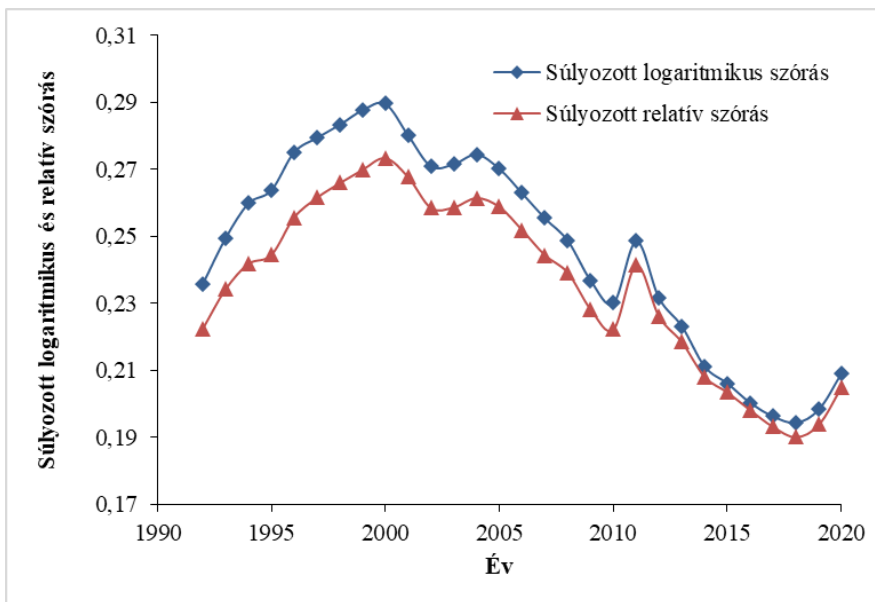
²⁷ A regressziós függvény meredeksége az alacsony jövedelmű járások esetén 2872,4, a magas jövedelmű járások esetén 8127,1.

²⁸ A szórás a magasabb jövedelmű járások esetén két év alatt 13619 Ft-ot, az alacsonyabb jövedelmű járások esetén hat év alatt 6665 Ft-ot csökkent.

járások esetén a differenciálódás folyamata nagyobb mértékben gyorsul, különösen igaz ez az utolsó két vizsgált évre.

3. A jövedelemegyenlőtlenségek változása relatív mérőszámok alapján

Tekintettel arra, hogy a fentiekben tárgyalt szórásmutatók kiszámítása során átlagokkal dolgozunk, ezért az eredményeket a kiugró értékek torzíthatják. Az itt említett torzítás csökkentésére a szakirodalom a logaritmikus szórás alkalmazását javasolja. A logaritmikus transzformáció a kiugró értékek súlyát csökkenti a differenciáltságot jellemző szórásmutatóban. (Németh 2005, Dusek–Kotosz 2016)

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

6. ábra: A járási szinten egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem szórásértékei

Az egy főre jutó jövedelem súlyozott logaritmikus szórásának időbeli alakulását vizsgálva megállapítható (6. ábra), hogy annak tendenciája alapvetően eltért a súlyozott szórás kapcsán tapasztaltaktól. Az ezredfordulóig a súlyozott logaritmikus szórás is differenciálódást mutat, ezt követően azonban – ellentétben a súlyozott szórással – a jövedelemegyenlőtlenségek csökkenését jelzi. A két említett indikátor által felrajzolt tendenciában tapasztalható eltérések abból adódnak, hogy a súlyozott logaritmikus szórás nem a súlyozott szórással, hanem a súlyozott relatív szórással mutat igen szoros

összefüggést, ahogyan az a 6. ábrán is látható. Ez arra enged következtetni, hogy a logaritmikus szórás nem pusztán – és talán nem is elsősorban – a kiugró elemek súlyát csökkenti a szórásmutatóban, hanem a szórást más nézőpontból, az átlaghoz való viszonyában ragadja meg. Ez a logaritmus azonosságaiból fakad, minek köszönhetően a súlyozott logaritmikus szórás az alábbiak szerint is felírható:

$$\sigma_l = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n f_i \left[\ln \frac{x_i}{\bar{y}} \right]^2}{\sum f_i}}$$

Ahol:

n : a járások száma, esetünkben 174;

f_i : az i -edik járás népességszáma;

x_i : az i -edik járás éves jövedelmének egy főre eső átlaga;

\bar{y} : a járások egy főre eső évi átlagjövedelmének népességszámmal súlyozott országos átlaga, azaz az évi egy főre eső országos átlagjövedelem.

A képlet számlálójában az egyes járások egy főre eső átlagjövedelme és a népességszámmal súlyozott országos átlagjövedelem hányadosa szerepel. A súlyozott relatív szórás pedig a népességszámmal súlyozott szórás – ahogyan azt fentebb láttuk, ebben szerepel az egyes járások egy főre eső átlagjövedelme – és a népességszámmal súlyozott országos átlagjövedelem hányadosa, így mindkét esetben az egyes járások egy főre eső átlagjövedelme az átlaghoz viszonyítva jelenik meg. Az itt leírtakból szükségképpen következik az is, hogy mindkét számítási mód esetén a jövedelmek átlagtól való eltérése az átlaghoz viszonyítva kerül figyelembevételre. Az itt leírtakat felhasználva belátható, hogy az ezredfordulót követően a súlyozott logaritmikus szórás és a súlyozott relatív szórás mentén tapasztalható nivellálódás az egy főre eső országos átlagjövedelemhez viszonyítva következett be, aminek az az oka, hogy az egy főre eső országos átlagjövedelem az előző évi jövedelem arányában – egyszerűen szólva százalékosan – tendenciaszerűen nagyobb mértékben nőtt, mint az egyes járások közötti jövedelemegyenlőtlenség, azaz a szórás értéke az előző évi szórásérték arányában (százalékában). Ez a dinamika 2018-at követően megfordult, ebben az időszakban a járások közötti jövedelemegyenlőtlenség gyorsabban nőtt, mint az egy főre eső országos átlagjövedelem, így az itt tárgyalt két szórásmutató értéke is nőtt. Ugyanez a folyamat játszódott le az ezredforduló előtti időszakban. A témakör zárásaként megjegyezzük, hogy a logaritmikus szórás értékét is kiszámítottuk, ami a súlyozott logaritmikus szórással szinte teljes egészében azonos értéket adott.²⁹ Ennek

²⁹ A korrelációs együttható 0,99, a regressziós függvény meredeksége 0,97.

kapcsán megjegyezzük azt is, hogy a logaritmikus szórás a relatív szórással mutat igen szoros összefüggést,³⁰ és a szóródás relatív terjedelme mindkét itt említett indikátorral szorosan összefügg.³¹

Ahogy az korábban már említettük, a szórásmutatók arra vonatkozóan nem szolgáltatnak információt, hogy a sokaságon belül az egyenlőtlenség mennyire változékony, azaz vannak-e olyan járások, melyek között a jövedelemkülönbség nagyobb, míg más járások esetén kisebb. A felvetett kérdés a logaritmizált értékek esetén is érdekes lehet, ezért az egy főre jutó jövedelmek logaritmusára kapcsán is elvégeztük a fentiekben már említett rangsorolást, regressziós függvényillesztést, valamint képeztük a függvények elsőrendű deriváltját.³² A derivált függvényeket vizsgálva megállapítható, hogy a logaritmikus transzformációt követően is igaz, hogy minden vizsgált évben a jövedelem növekedésével párhuzamosan a jövedelmi rangsorban egymást követő járások közötti jövedelmi különbség egy darabig csökken, majd növekszik, illetve a legkisebb jövedelmi különbséggel rendelkező területegységek a jövedelmi skálán tendenciaszerűen lefelé tolódtak el. Az itt leírtak alapján a logaritmikus transzformációt követően a legkisebb jövedelmi különbséggel rendelkező járások ranghelyén mérhető egy főre eső jövedelem mentén osztottuk két csoportra a járásokat, alacsonyabb és magasabb jövedelmű csoportokat elkülönítve. A logaritmikus szórás és a relatív szórás fentiekben bemutatott összefüggését felhasználva³³ a két járási csoport differenciálódását a relatív szórás mentén hasonlítjuk össze (7. ábra). A járások két csoportjának differenciálódási folyamatát összehasonlítva látható, hogy a magasabb jövedelmű járások esetén a jövedelemegyenlőtlenség két év kivételével nagyobb volt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások közötti jövedelemegyenlőtlenség, és ez az eltérés a vizsgált időszak alatt tendenciájában nőtt. A növekedés abból adódik, hogy az alacsonyabb jövedelmű járások az átlagjövedelemhez viszonyítva nagyobb mértékben nivellálódtak, mint a magasabb jövedelmű járások.³⁴ Ennek oka, hogy a magasabb jövedelmű járások esetén az átlagjövedelem növekedése az előző évi átlagjövedelem arányában kisebb mértékben haladta meg a szórás növekedését, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén.

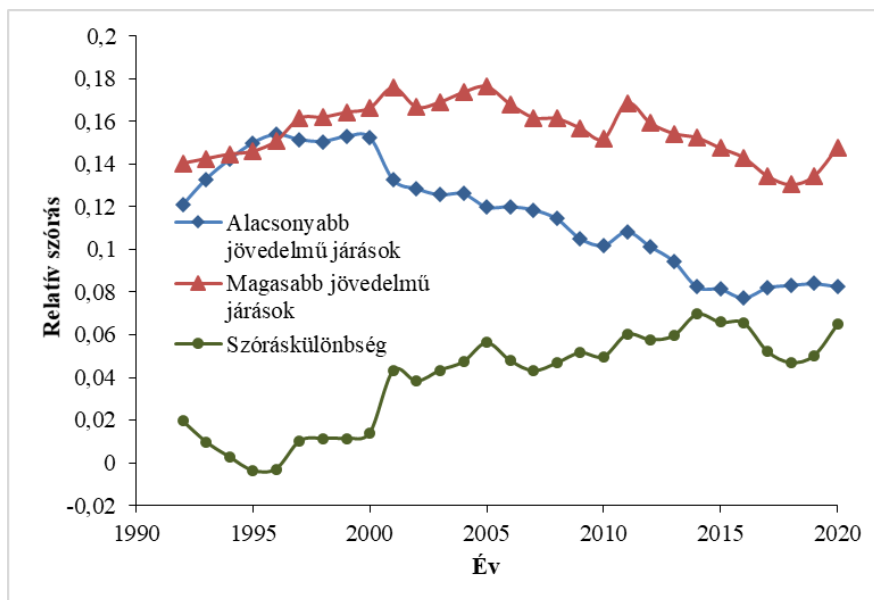
³⁰ A korrelációs együttható 0,99, a regressziós függvény meredeksége 0,93.

³¹ A korrelációs együttható a relatív szórással 0,91, a logaritmikus szórással 0,88.

³² Az említett függvények paramétereit és a r^2 értékét a 2. mellékletben közöljük.

³³ A két mutató közötti korrelációs együttható mindkét csoport esetén több mint 0,99, és a regressziós függvény meredeksége is közel 1.

³⁴ A trendvonal meredeksége a magasabb jövedelmű járások esetén -0,0004, az alacsonyabb jövedelmű járások esetén -0,0028.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

7. ábra: A magasabb és az alacsonyabb jövedelmű járások differenciálódási folyamata a vizsgált időszakban

A folyamatokat időszakosan vizsgálva látható, hogy a magasabb jövedelmű járások esetén az egyenlőtlenség relatív növekedése egy évvel tovább tart, és a mértéke nagyobb, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén,³⁵ majd az alacsonyabb jövedelmű járások csoportjában az ezredfordulót követően a nivellálódás üteme meghaladja a magasabb jövedelmű járások nivellálódási ütemét.³⁶

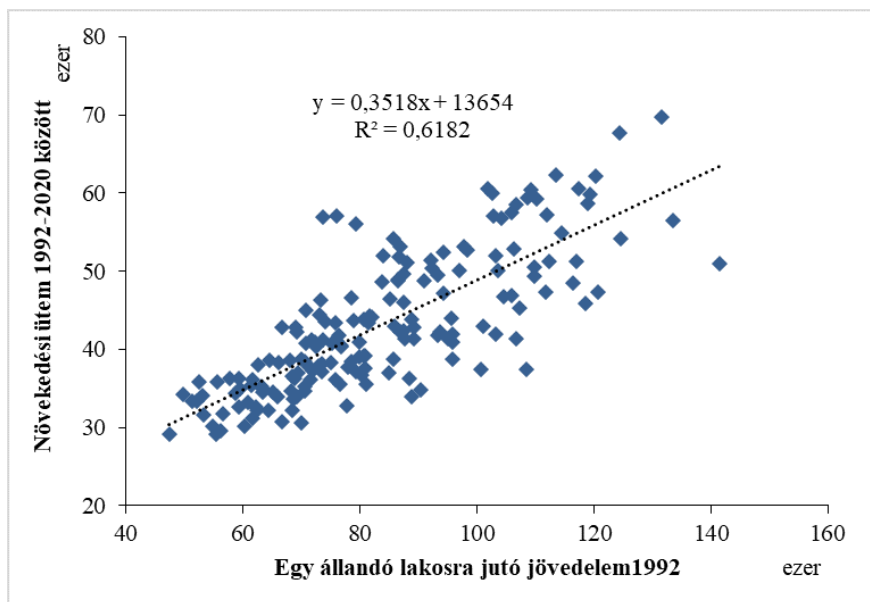
4. A jövedelemegyenlőtlenségek változása béta konvergencia alapján

Az eddigiekben a járások közötti jövedelmkülönbséget szórásmutatók mentén, azaz szigma konvergencia alapján elemeztük. A jövedelemegyenlőtlenség vizsgálatának másik megközelítése a béta konvergencia, vagy más néven „level and trend” elemzés. Ebben a vizsgálati megközelítésben minden egyes járás esetén a kiinduló évre jellemző jövedelemszintet vetjük össze a vizsgált időszakban mérhető tendenciával, azaz a trendfüggvény

³⁵ A trendvonal meredeksége a magasabb jövedelmű járások esetén 0,0039, az alacsonyabb jövedelmű járások esetén 0,0034.

³⁶ A trendvonal meredeksége a magasabb jövedelmű járások esetén -0,0021, az alacsonyabb jövedelmű járások esetén -0,0033.

meredekségével. A trendfüggvények meredeksége ebben az esetben az adott járás egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező belföldi jövedelemének átlagos növekedési ütemét mutatja a vizsgált időszakban.

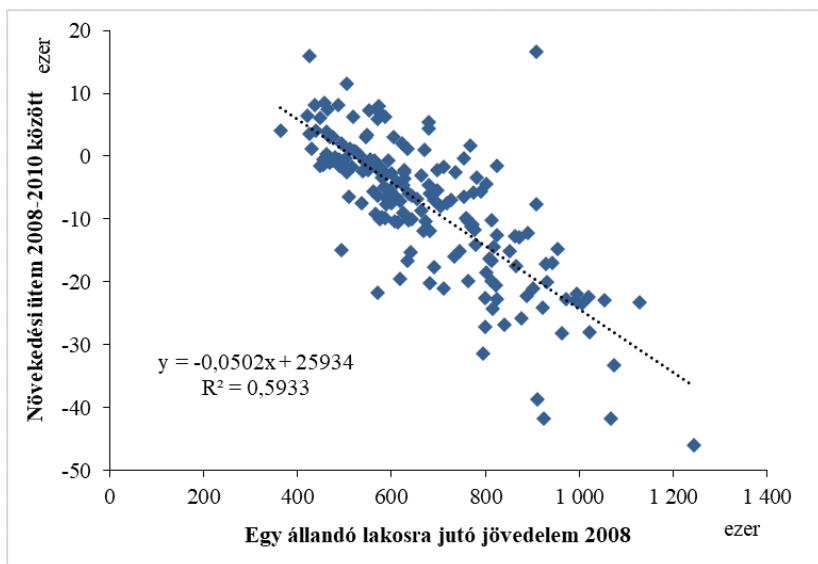
Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

8. ábra: Összefüggés az 1992-re jellemző egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem és az 1992–2020 között bekövetkezett átlagos növekedési ütem között

A járások 1992-re jellemző jövedelemszintjét és a jövedelem vizsgált huszonkilenc évben bekövetkezett átlagos növekedési ütemét megjelenítő ponthalmazra illesztett lineáris regressziós függvény pozitív meredeksége azt jelzi, hogy a nagyobb kiinduló jövedelemmel rendelkező járások esetén a vizsgált időszakban a jövedelem átlagos növekedési üteme tendenciaszerűen nagyobb volt, azaz a járások közötti jövedelemegyenlőtlenségek a vizsgált időszakban átlagosan nőttek (8. ábra). A kapott eredmények a korábban kiszámított szórással vannak összhangban, hiszen jelen esetben a népességszámmal súlyozni nem lehet, és logaritmikus transzformációt nem alkalmaztunk. A szórás vizsgált időszakra jellemző tendenciája egyértelműen pozitív, vagyis a szigma és a béta konvergencia is tendenciaszerű differenciálódást mutat.

A folyamatokat időszakosan vizsgálva megállapítható, hogy a pénzügyi világválságot megelőző időszakban a jövedelemegyenlőtlenségek növekedése az időszak egészére jellemző átlagos differenciálódáshoz képest nagyobb és egyértelműbb volt. A járások kiinduló jövedelemszintjét a 2008 előtti időszakra jellemző növekedési ütemmel összevető ponthalmazra illesztett regressziós függvény meredeksége több mint harminc

százalékkal haladja meg az időszak egészét jellemző regressziós függvény meredekségét, és az r^2 értéke is nagyobb.³⁷ Az eredmények a szórás kapcsán erre az időszakra kapott eredményekkel összhangban állnak.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

9. ábra: Összefüggés az 2008-ra jellemző egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem és az 2008–2010 között bekövetkezett átlagos növekedési ütem között

A pénzügyi világválság időszakában 2008 és 2010 között az összefüggés megfordult (9. ábra). Ebben az időszakban a járások közel 79%-ában az egy főre eső jövedelem csökkent, és a 2008-ra jellemző jövedelem növekedésével párhuzamosan a csökkenés átlagos üteme tendenciaszerűen egyre nagyobb. Azon járások esetén, ahol a jövedelem nőtt, a növekedés üteme a 2008-ra jellemző jövedelem növekedésével párhuzamosan tendenciaszerűen egyre kisebb. Az itt megfogalmazottakból az következik, hogy ebben az időszakban a járások közötti jövedelemegyenlőtlenség csökkent, összhangban a szórás kapcsán kapott eredményekkel. Ahogy arról korábban már szóltunk az, hogy a pénzügyi világválság időszakában a magasabb jövedelmű járásokban a jövedelem csökkenése nagyobb mértékű, vélhetően abból fakad, hogy a pénzügyi válságra érzékenyebb gazdasági szektorok ezekben a járásokban működnek, és a helyi gazdasági teljesítmény meghatározó hányadát képviselik. A 9. ábra kapcsán érdekes megfigyelni, hogy a mediánjövedelemtől alacsonyabb jövedelemi tartományba eső járások közel 37%-ában a 2008 és 2010 közötti időszakban is nőtt az egy főre eső jövedelem. Egy

³⁷ A regressziós függvény meredeksége 0,4612, az r^2 értéke 0,8204.

újabb elemzés tárgyát képezheti ezen járások beazonosítása és annak feltárása, hogy az említett területegységeknek van-e valamilyen közös jellemzője, ami egyben egyértelműen elkülöníti őket a többi járástól. Egy ilyen tárgyú elemzés rámutathat annak az okára, hogy ezekben a járásokban – szemben a jelentős többséggel – a pénzügyi világválság időszakában is nőtt az egy főre eső jövedelem.

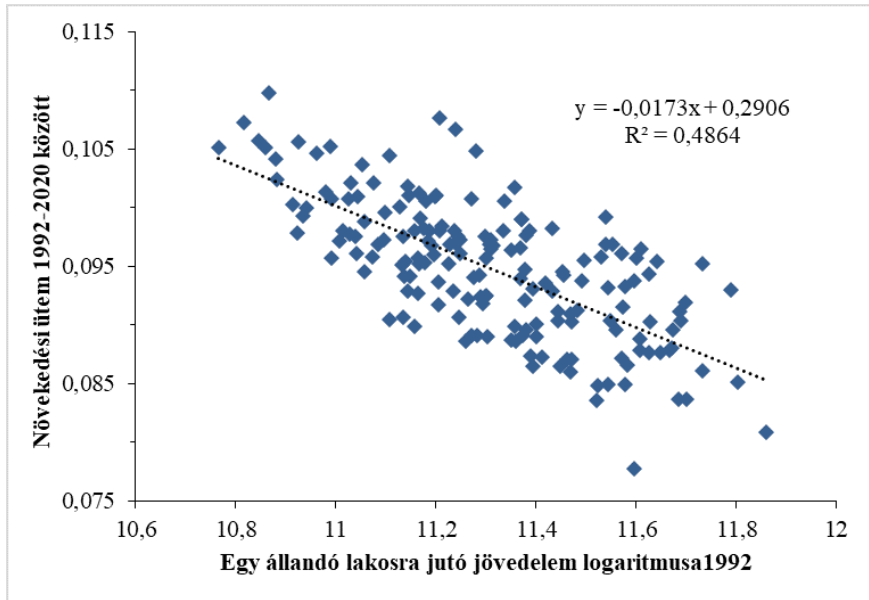
A 2010 és a 2020 közötti időszakot úgy vizsgáltuk, hogy az évek számát rendre egyesével csökkentve illesztettünk trendfüggvényt az egyes járások adott időszakra jellemző jövedelemértékeire, és a trendfüggvények meredekségét vetettük össze az időszak első évére jellemző jövedelemértékeivel, majd az így kapott ponthalmazra regressziós függvényt illesztettünk. A regressziós függvények meredekségét az idő függvényében ábrázolva a 3. mellékletben közöljük. Mivel a regressziós függvények meredeksége 2010 után minden időszakban pozitív, ezért a béta konvergencia is azt igazolja, hogy a járások közötti jövedelemegyenlőtlenség minden évben nőtt. Mivel a meredekségek értéke 2016-ig növekszik, ezért 2010 és 2016 között a járások közötti jövedelemegyenlőtlenség gyorsulva nőtt, majd ezt követően az egyenlőtlenségek növekedési üteme lassult. Az eredményeket összevetve a szórás azonos időszakokra vonatkozó tendenciáival, az adatok közötti együttmozgás erős,³⁸ tehát a két vizsgálati módszer eredményei egymással összecsengenek.

Ahogy az a fentiekben leírtakból kitűnik, a béta konvergencia trendfüggvényekre és az azokkal összefüggő regressziós modellre épül. A szakirodalom rámutat (*Major* 2005, *Dusek–Kotosz* 2016), hogy a trendfüggvényeket és a regressziós modelleket a kiugró adatok hatása, valamint az adatok heteroszkedaszticitása³⁹ torzíthatja, ami az alapadatok logaritmikusan átalakításával csökkenthető, így indokolttá teheti a logaritmizált adatok mentén elvégzett konvergenciaelemzést. Ahogy arra a logaritmikusan szórás és a súlyozott logaritmikusan szórás kapcsán rámutattunk, ezek a mutatók nem a szórással és a súlyozott szórással, hanem azok relatív változatával mutatnak összefüggést, ami nem csak tapasztalati, hanem algebrai úton is belátható. Az itt leírtak alapján arra számítottunk, hogy az egyes járások esetén a vizsgált időszak logaritmizált jövedelemértékeire illesztett trendfüggvények meredeksége az adott évi jövedelem előző évi jövedelem arányában kifejezett értékének – a vizsgált időszak egészére jellemző – átlagával fog szoros összefüggést mutatni, amire *Major* (2005) is utal. Ez esetben tehát nem az egyes járások kiinduló évre jellemző jövedelmét vetjük össze a jövedelem vizsgált időszakra jellemző abszolút növekedési ütemének átlagával, hanem a kiinduló évre jellemző jövedelem logaritmusát vetjük össze az adott évi jövedelem az előző évi jövedelem arányában (százalékában) kifejezett értékének (egészen pontosan ezen érték logaritmusának) az átlagával. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy

³⁸ A korrelációs együttható értéke 0,8.

³⁹ Heteroszkedaszticitás esetén az eredeti és a becsült függő változó értékének a különbsége a független változó mentén eltér, így a regressziós függvény becslési pontossága a független változó mentén eltérő lesz.

ebben a vizsgálati aspektusban a járások kiinduló évre jellemző jövedelmét a jövedelemnek a vizsgált időszakra átlagosan jellemző relatív (az előző évhez viszonyított) növekedési ütemével vetjük össze. Az itt leírtak alapján arra is számítottunk, hogy a logaritmizált adatokra épülő béta konvergencia a vizsgált időszak egészében a logaritmikus szórással azonos tendenciát fog mutatni a járások közötti jövedelemegyenlőtlenség vonatkozásában.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

10. ábra: Összefüggés az 1992-re jellemző egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem természetes alapú logaritmus 1992 és annak 1992–2020 között bekövetkezett átlagos növekedési üteme között

A 10. ábra alapján a várakozásaink abban a tekintetben beigazolódtak, hogy a logaritmizált adatokra épülő béta konvergencia a vizsgált időszak egészében a logaritmikus szórással azonos tendenciát mutat. A logaritmikus szórás évenkénti értékeire illesztett trendfüggvény meredeksége negatív,⁴⁰ tehát az időszak egészének az átlagában a logaritmikus szórás alapján is nivellálódás tapasztalható éppen úgy, mint a béta konvergencia alapján. Tekintettel arra, hogy a logaritmikus szórás és a súlyozott logaritmikus szórás közötti összefüggés rendkívül erős, ezért a béta konvergencia és a logaritmikus szórás tendenciája közötti összefüggés a 6. és a 10. ábra összehasonlítása alapján is belátható. Az itt felvázolt összefüggést az is megerősíti, hogy a 1992 és 2000 közötti időszakban

⁴⁰ A trendfüggvény meredeksége -0,0029.

mindkét vizsgálati módszer szerint differenciálódás mérhető.⁴¹ Várakozásaink abban a tekintetben is beigazolódtak, hogy az egyes járások esetén a vizsgált időszak logaritmizált jövedelemértékeire illesztett trendfüggvények meredeksége az adott évi jövedelem előző évi jövedelem arányában kifejezett értékének – a vizsgált időszak egészére jellemző – átlagával szoros összefüggést mutat.⁴² Ez az összefüggés a trendfüggvények meredeksége és az arányosított jövedelemértékek logaritmusának a vizsgált időszak egészére jellemző átlaga között egy árnyalattal erősebb.⁴³

5. Konklúzió, javaslatok

Kutatásunk eredményei alapján megállapítható, hogy az 1992 és 2020 között vizsgált huszonkilenc évben a vidéki járások közötti abszolút jövedelemkülönbség minden vizsgálati módszer szerint tendenciaszerűen nőtt. A szóródás alapú vizsgálati módszerek szerint kapott eredmények nemcsak tendenciájukban, hanem azok együttmozgása alapján is nagymértékű hasonlóságot mutatnak. A szórás és a népességszámmal súlyozott szórás közötti árnyalatnyi különbség az értékek időbeli alakulásában nyilvánul meg. A súlyozott szórás meghaladja, és az idő előrehaladtával egyre inkább meghaladja a szórás értékét, ami hazánk lakosságának csökkenéséből fakadt, kiegészülve a vidéki össznépeség járások közötti megoszlásának időbeli változásával. A vidéki járások közötti abszolút jövedelemkülönbségek növekedése abból fakadt, hogy bár a jövedelem tendenciájában minden járás esetén nőtt, a magasabb jövedelemmel rendelkező járások esetén ez a növekedés nagyobb mértékű volt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén, ahogyan erre a béta konvergencia kapcsán végzett elemzéseink is rámutattak. A magasabb és az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező járások csoportjában mért abszolút jövedelemkülönbségeket összehasonlítva elmondható, hogy a magasabb jövedelmű járások közötti jövedelemegyenlőtlenség nagyobb volt, és a vizsgált időszakban átlagosan majdnem háromszor gyorsabban nőtt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén. Az abszolút jövedelemkülönbségek tendenciáját időszakosan vizsgálva az tapasztalható, hogy az egyenlőtlenségek növekedése 2008-ig minden vizsgálati módszer szerint töretlen, és a magasabb jövedelmű járások közötti jövedelemkülönbség átlagosan közel háromszor gyorsabban nőtt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén. A pénzügyi világválság időszakában nivellálódás tapasztalható, ami a magasabb jövedelmű járások esetén nagyobb, de jóval rövidebb ideig tart, mint az alacsonyabb

⁴¹ Béta konvergencia esetén a regressziós függvény meredeksége 0,0226, logaritmikuszórás esetén a trendfüggvény meredeksége 0,0071.

⁴² A korrelációs együttható értéke 0,89, a regressziós függvény meredeksége 0,98.

⁴³ A korrelációs együttható értéke 0,9, a regressziós függvény meredeksége 1,09.

jövedelmű járások esetén. 2010-től a járások mindegyikében ismételt és gyorsuló differenciálódás következik be, ami az alacsonyabb jövedelmű járások esetén néhány évvel később kezdődik és kevésbé intenzív.

A logaritmizált jövedelemértékek differenciálódását vizsgálva megállapítottuk, hogy bár a szakirodalom a logaritmikus transzformáció kapcsán a kiugró adatok torzító hatásának a mérséklését hangsúlyozza, ugyanakkor a logaritmikus átalakítás – a torzítás mérséklésén túl – egy alapvetően más vizsgálati megközelítésbe helyezi át a jövedelemegyenlőtlenségek elemzését, ebben az esetben ugyanis a relatív jövedelemkülönbségek feltárása kerül a vizsgálat középpontjába. Ezt támasztja alá a súlyozott relatív szórás és a súlyozott logaritmikus szórás algebrai és empirikus összehasonlítása – ami a relatív szórás és a logaritmikus szórás összehasonlításával összhangban álló eredményt ad –, valamint a logaritmizált adatokra épülő béta konvergencia eredményének a logaritmikus szórás tendenciájával történt összevetése. Egri (2023) települési szintű vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy a területi megoszlások eltérését mérő Robin Hood-index a relatív jövedelemegyenlőtlenséget mérő szórásmutatókkal összhangban álló eredményt ad. A vidéki járások relatív jövedelemegyenlőtlenségének a tendenciája a vizsgált időszak egészében csökkenő, azaz a járások közötti relatív jövedelemegyenlőtlenség a vizsgált huszonkilenc évben tendenciáját tekintve csökkent. A magasabb és az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező járások csoportjában mért relatív jövedelemkülönbségeket összehasonlítva elmondható, hogy a magasabb jövedelmű járások esetén a jövedelemegyenlőtlenség két év kivételével nagyobb volt, mint az alacsonyabb jövedelmű járások közötti jövedelemegyenlőtlenség, és az alacsonyabb jövedelmű járások az átlagjövedelemhez viszonyítva nagyobb mértékben nivellálódtak, mint a magasabb jövedelmű járások. A relatív jövedelemkülönbségek tendenciáját időszakosan vizsgálva a vidéki járások összességében az ezredfordulóig az egyenlőtlenségek növekedése, majd ezt követően annak csökkenése tapasztalható. A magasabb jövedelmű járások esetén az egyenlőtlenség relatív növekedése egy évvel tovább tart, és a mértéke nagyobb, mint az alacsonyabb jövedelmű járások esetén, majd az ezredfordulót követően az alacsonyabb jövedelmű járások csoportjában a nivellálódás üteme meghaladja a magasabb jövedelmű járások nivellálódási ütemét. A témában további vizsgálati lehetőségeket kínál a területi megoszlások eltérését mérő indexeknek az elemzésbe történő bevonása és az így nyert eredmények jelen tanulmány megállapításaival történő összevetése.

Hivatkozások

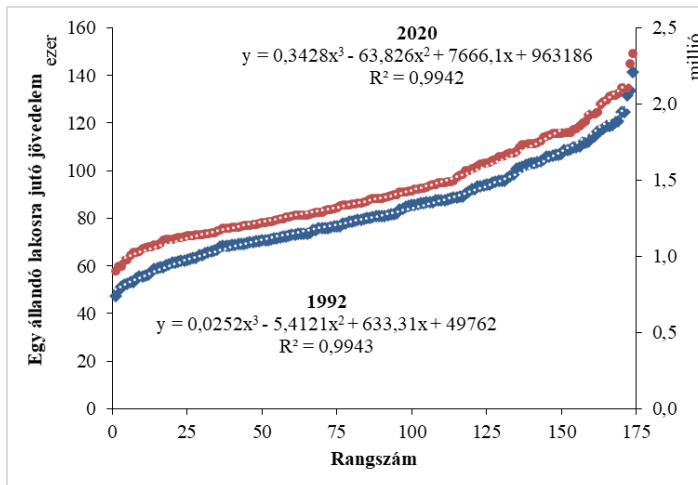
- BENEDEK JÓZSEF – KOCZISZKY GYÖRGY (2017): Területi polarizáció és konvergencia a visegrádi országokban, *Magyar Tudomány* 178 (3): 261–272.
- CSATÁRI BÁLINT (1996): *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége*. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.

- CSATÁRI BÁLINT (1999): *A kedvezményezett kistérségek besorolásának felülvizsgálata* (összefoglaló zárójelentés). Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete.
- CSATÁRI BÁLINT – FARKAS JENŐ (2006): A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. *Tér és Társadalom*, 20 (4) 97–110. o.
- DUSEK TAMÁS – KOTOSZ BALÁZS (2016): *Területi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EGRI ZOLTÁN (2020): A területi jövedelemegyenlőtlenségek változása Békés megyében 1988–2017, *Területi Statisztika* 60 (4): 3–37. o.
- EGRI ZOLTÁN (2023): Mobilitás és perzisztencia a hazai települési szintű jövedelemegyenlőtlenségi folyamatokban, 2012–2019. *Területi Statisztika* 63 (1): 477–512. o.
- FALUVÉGI ALBERT (2000): A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. *Területi Statisztika*, 40 (4), 319–346. o.
- FALUVÉGI ALBERT (2004): Kistérségeink helyzete az EU küszöbén. *Területi statisztika*, 44 (5), 434–458. o.
- FALUVÉGI ALBERT – TIPOLD FERENC (2007): A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek 2007. évi besorolása. *Területi statisztika*, 47 (6). 523–540. o.
- FALUVÉGI ALBERT – TIPOLD FERENC (2009): Kedvezményezett települések az új országgyűlési határozat mutatói alapján – próbaszámítás. *Területi Statisztika*, 49 (3) 264–279. o.
- FARKAS MÁTÉ BENCE (2010): Területi fejlettségi különbségek, konvergencia és térszerkezet Spanyolországban. *Területi Statisztika* 50 (6), 674–687. o.
- GYURKÓ ÁDÁM (2022): Magyarország vendégforgalmának teljesítményértékelése területi és keresleti szempontból 2019 és 2022 között, különös tekintettel Eger városának turisztikai teljesítőképességére. *Turisztikai és vidékfejlesztési tanulmányok* 7:4, 20–32.
- KISS JÁNOS PÉTER – TAGAI GERGELY – TELBISZ ERZSÉBET (2008): A szürkeállandó területi különbségei – katedrán innen és túl. *Területi Statisztika* 48 (3), 315–333. o.
- KOTOSZ BALÁZS – LENGYEL IMRE (2018): Térségek konvergenciájának vizsgálata a V4-országokban, *Statisztikai Szemle* 96 (11-12), 1069–1090. o.
- KOVÁCS TIBOR (2014): A városfejlődés „új” iránya közép-európai nézőpontból. *Magyar Tudomány*, 175. évf. – 2014/8. szám, Budapest, pp. 966–973.
- KOVÁCS TIBOR (2016): Demographic Changes and Their Spatial-Settlement Consequences: Lessons from East Germany and Hungary. *Deturope*, 8, 3: pp. 108–123.
- LENGYEL IMRE (1999): Mérték a mérhetetlent? – A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással. *Tér és Társadalom*, 13 (1-2) 53–73. o.
- MAJOR KLÁRA (2005): Logaritmikus regressziók. In: Nemes Nagy József (Szerk.): *Regionális elemzési módszerek*. 4. fejezet, 169–172. o. Budapest: ELTE TTK Regionális Földrajz Tanszék (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11.)
- MAJOR KLÁRA – NEMES NAGY JÓZSEF (1999): Területi jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes években, *Statisztikai Szemle* 77 (6), 397–421. o.

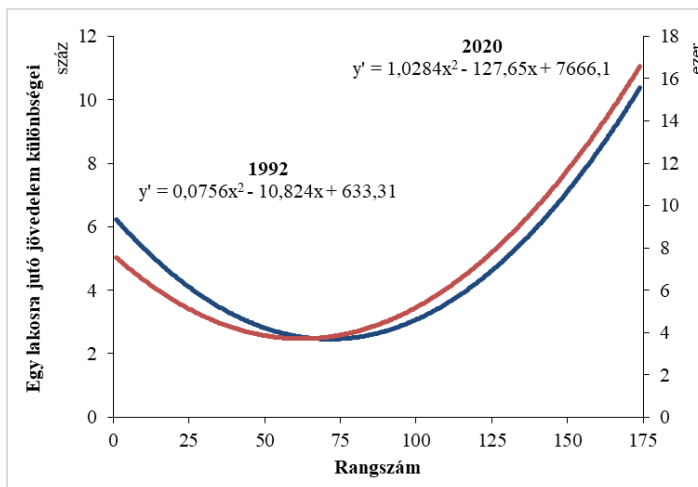
- NAGY ANDRÁS (2011): A kedvezményezett térségek besorolásának alakulása, a lehatárolások módszertanának sajátosságai. *Területi Statisztika* 51 (2), 148–160. o.
- NAGY ZOLTÁN – SEBESTYÉNNÉ SZÉP TEKLA – SZENDI DÓRA (2018): Területi különbségek a magyar megyei jogú városok energiafelhasználásában – I. rész. *Területi Statisztika* 58 (5): 447–461.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1990): Területi egyenlőtlenségek dimenziói – Adalékok egy „kvázi-elmélethez”. *Tér és Társadalom*, 4 (2), 15–30. o.
- NEMES NAGY JÓZSEF – NÉMETH NÁNDOR (2003): *A hely és a fej. A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: MTA KTK Munkaerőpiaci Kutatások Műhelye, BKÁE (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 2003/7).
- NÉMETH NÁNDOR (2005): Szórás-típusú mérőszámok. In: Nemes Nagy József (Szerk.): *Regionális elemzési módszerek*, 3. fejezet, 118–121. o. Budapest: ELTE TTK Regionális Földrajz Tanszék (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11.)
- NÉMETH NÁNDOR – KISS JÁNOS PÉTER (2007): Megyéink és kistérségeink belső jövedelmi tagoltsága. *Területi Statisztika* 47 (1), 20–45. o.
- NOVÁK GÉZA – PAPDI ÁKOS (2007): Gazdasági egyenlőtlenségek a kibővült Európai Unióban. *Területi Statisztika* 47 (6), 571–585. o.
- PÉNZES JÁNOS (2007): A területi jövedelemegyenlőtlenségek alakulása az észak-alföldi régióban. *Területi Statisztika* 47 (4), 358–379. o.
- PÉNZES JÁNOS – KISS JÁNOS PÉTER – DEÁK ATTILA – APÁTI NORBERT (2018): Térségi sokszínűség és stabilitás: az iskolázottság települési szintű egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon 1990–2011 között, *Területi Statisztika* 58 (6), 567–594. o.
- SÁNTA ÉVA – SZAKÁLNÉ KANÓ IZABELLA – LENGYEL IMRE (2015): Csökkennek az iskolázottság területi egyenlőtlenségei? A felsőfokú végzettségűek területi eloszlása a népszámlálások adatai alapján, 1990–2011. *Területi Statisztika* 55 (6), 541–555. o.
- SZABÓ PÁL (2008): A gazdasági fejlettség egyenlőtlensége az Európai Unió különböző területi szintjein. *Területi Statisztika* 48 (6), 687–699. o.
- VIDA GYÖRGY (2022): A regionális megvalósult versenyképesség néhány szempontjának területi jellemzői Magyarországon 2010 és 2019 között. *Területi Statisztika* 62 (5), 538–569. o.
- ZAPRESKÓ-FARKAS EVELIN (2023): Magyarország vármegyéinek felzárkózása a konvergencia számítás tükrében. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 20 (1), 85–95. o.
- ZSIBÓK ZSUZSANNA (2019): Minden marad a régiiben? Regionalizált növekedési pályák Magyarországon. *Területi Statisztika* 59 (3), 247–272. o.
- ZSUGYEL JÁNOS (2007): A magyarországi kistérségek jövedelemtermelő és finanszírozó képességének alakulása 1996 és 2003 között. *Területi Statisztika* 47 (2), 170–185. o.

Mellékletek

1. melléklet: Az egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem szerint rangsorolt járások modellezése

*Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
A jövedelmi rangsorban egymást követő járások jövedelme
a jövedelem szerinti rangszámuk mentén az első és az utolsó vizsgált évben*

*Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
A jövedelmi rangsorban egymást követő járások jövedelmi különbségei
a jövedelem szerinti rangszámuk mentén az első és az utolsó vizsgált évben*

1. melléklet (folytatás): Az egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem szerint rangsorolt járáások modellezése

Év	d*	b**	a***	c****	R2	Év	d*	b**	a***	c****	R2
1992	0,025	-5,4121	633,31	49762	0,9943	2007	0,1908	-37,811	4488,1	362352	0,9906
1993	0,0298	-6,4476	761,6	53593	0,996	2008	0,2079	-41,386	4812,2	400214	0,9834
1994	0,0378	-8,2825	979,65	61796	0,9964	2009	0,1913	-37,849	4406,2	402179	0,9898
1995	0,0427	-9,4817	1118,6	65789	0,9947	2010	0,1807	-35,68	4247,3	411669	0,99
1996	0,0475	-10,257	1260,3	76013	0,9954	2011	0,1946	-37,661	4361,3	382610	0,9855
1997	0,0651	-13,998	1606,3	90204	0,9931	2012	0,1955	-38,031	4417,5	428571	0,9902
1998	0,0717	-14,951	1794,3	108387	0,9942	2013	0,1908	-36,613	4336,9	463249	0,9917
1999	0,0843	-17,559	2114,3	124788	0,9922	2014	0,1947	-36,193	4293,6	530342	0,9929
2000	0,0934	-19,049	2342,6	143909	0,9909	2015	0,2047	-38,436	4561,1	573350	0,9928
2001	0,1026	-19,706	2438,6	181747	0,99	2016	0,2202	-41,5	4909,2	637674	0,9928
2002	0,1117	-21,67	2736,6	213504	0,9884	2017	0,2401	-46,711	5714,2	723968	0,9914
2003	0,1258	-24,276	3028,4	237865	0,9881	2018	0,2474	-47,568	6150,1	821686	0,9943
2004	0,1338	-25,512	3174,2	250105	0,9891	2019	0,2892	-55,317	7060,7	922413	0,9954
2005	0,1608	-31,152	3592	276532	0,9879	2020	0,3428	-63,826	7666,1	963186	0,9942
2006	0,1711	-33,788	3962,6	306768	0,9873						

* d: harmadfokú tag determinánsa

** b: másodfokú tag determinánsa

*** a: elsőfokú tag determinánsa

**** c: konstans

*Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
A járáások jövedelmének jövedelem szerinti rangszám mentén ábrázolt
regressziós függvényeinek (Y) paramétereit*

Év	b*	a**	c***	Év	b*	a**	c***
1992	0,075	-10,8242	633,31	2007	0,5724	-75,622	4488,1
1993	0,0894	-12,8952	761,6	2008	0,6237	-82,772	4812,2
1994	0,1134	-16,565	979,65	2009	0,5739	-75,698	4406,2
1995	0,1281	-18,9634	1118,6	2010	0,5421	-71,36	4247,3
1996	0,1425	-20,514	1260,3	2011	0,5838	-75,322	4361,3
1997	0,1953	-27,996	1606,3	2012	0,5865	-76,062	4417,5
1998	0,2151	-29,902	1794,3	2013	0,5724	-73,226	4336,9
1999	0,2529	-35,118	2114,3	2014	0,5841	-72,386	4293,6
2000	0,2802	-38,098	2342,6	2015	0,6141	-76,872	4561,1
2001	0,3078	-39,412	2438,6	2016	0,6606	-83	4909,2
2002	0,3351	-43,34	2736,6	2017	0,7203	-93,422	5714,2
2003	0,3774	-48,552	3028,4	2018	0,7422	-95,136	6150,1

Év	b*	a**	c***	Év	b*	a**	c***
2004	0,4014	-51,024	3174,2	2019	0,8676	-110,634	7060,7
2005	0,4824	-62,304	3592	2020	1,0284	-127,652	7666,1
2006	0,5133	-67,576	3962,6				

* b: másodfokú tag determinánása

** a: elsőfokú tag determinánása

*** c: konstans

*Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
A jövedelem szerinti rangszám és a jövedelmi különbségek
összefüggését leíró függvény (Y) paraméterei*

2. melléklet: Az egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező összes belföldi jövedelem természetes alapú logaritmusára szerinti rangsorolt járáskor modellezése

Év	d*	b**	a***	c****	R ²	Év	d*	b**	a***	c****	R ²
1992	2,859E-07	-7,356E-05	0,0096	10,838	0,995	2007	2,533E-07	-6,196E-05	0,0089	12,829	0,994
1993	3,065E-07	-8,049E-05	0,0105	10,916	0,995	2008	2,522E-07	-6,110E-05	0,0086	12,928	0,994
1994	3,286E-07	-8,791E-05	0,0114	11,064	0,996	2009	2,365E-07	-5,631E-05	0,0080	12,930	0,993
1995	3,505E-07	-9,503E-05	0,0122	11,128	0,995	2010	2,231E-07	-5,300E-05	0,0076	12,951	0,993
1996	3,337E-07	-9,029E-05	0,0120	11,270	0,994	2011	2,377E-07	-5,580E-05	0,0081	12,883	0,992
1997	3,515E-07	-9,330E-05	0,0121	11,453	0,995	2012	2,246E-07	-5,221E-05	0,0075	12,993	0,995
1998	3,136E-07	-8,264E-05	0,0114	11,634	0,996	2013	2,079E-07	-4,746E-05	0,0069	13,067	0,995
1999	3,145E-07	-8,317E-05	0,0116	11,777	0,995	2014	1,878E-07	-4,080E-05	0,0061	13,199	0,996
2000	2,966E-07	-7,787E-05	0,0112	11,918	0,995	2015	1,867E-07	-4,083E-05	0,0060	13,276	0,996
2001	2,545E-07	-6,281E-05	0,0095	12,143	0,994	2016	1,856E-07	-4,059E-05	0,0059	13,381	0,996
2002	2,416E-07	-6,006E-05	0,0092	12,301	0,993	2017	1,872E-07	-4,286E-05	0,0062	13,507	0,994
2003	2,417E-07	-5,951E-05	0,0091	12,410	0,993	2018	1,747E-07	-4,014E-05	0,0060	13,631	0,995
2004	2,426E-07	-5,919E-05	0,0090	12,459	0,992	2019	1,819E-07	-4,169E-05	0,0062	13,746	0,995
2005	2,614E-07	-6,261E-05	0,0090	12,563	0,992	2020	1,972E-07	-4,364E-05	0,0063	13,791	0,994
2006	2,565E-07	-6,264E-05	0,0090	12,666	0,992						

* d: harmadfokú tag determinánása

** b: másodfokú tag determinánása

*** a: elsőfokú tag determinánása

**** c: konstans

*Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
A járáskor jövedelemének jövedelem szerinti rangszám mentén ábrázolt
regressziós függvényeinek (Y) paraméterei*

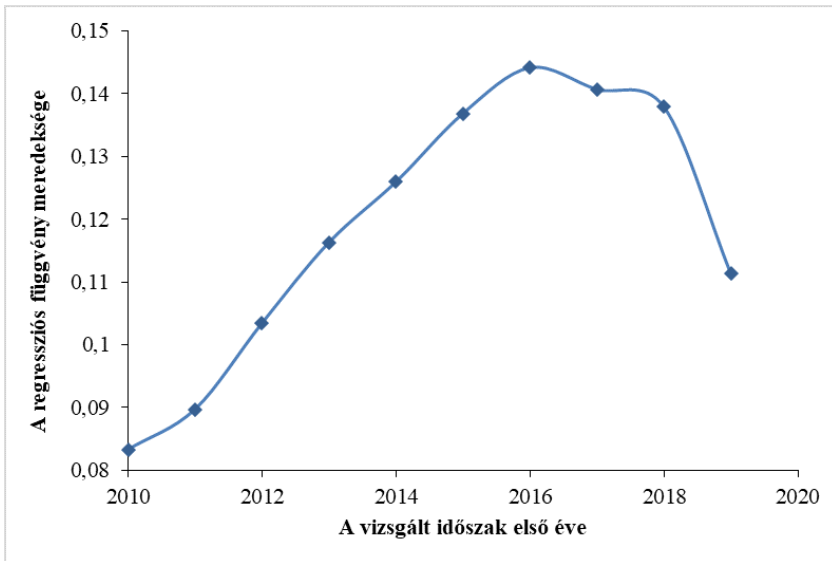
Év	b*	a**	c***	Év	b*	a**	c***
1992	8,576E-07	-1,471E-04	0,0096	2007	7,598E-07	-1,239E-04	0,0089
1993	9,195E-07	-1,610E-04	0,0105	2008	7,565E-07	-1,222E-04	0,0086
1994	9,858E-07	-1,758E-04	0,0114	2009	7,095E-07	-1,126E-04	0,0080
1995	1,051E-06	-1,901E-04	0,0122	2010	6,693E-07	-1,060E-04	0,0076
1996	1,001E-06	-1,806E-04	0,0120	2011	7,130E-07	-1,116E-04	0,0081
1997	1,055E-06	-1,866E-04	0,0121	2012	6,739E-07	-1,044E-04	0,0075
1998	9,409E-07	-1,653E-04	0,0114	2013	6,238E-07	-9,492E-05	0,0069
1999	9,435E-07	-1,663E-04	0,0116	2014	5,634E-07	-8,159E-05	0,0061
2000	8,899E-07	-1,557E-04	0,0112	2015	5,600E-07	-8,167E-05	0,0060
2001	7,635E-07	-1,256E-04	0,0095	2016	5,567E-07	-8,118E-05	0,0059
2002	7,249E-07	-1,201E-04	0,0092	2017	5,615E-07	-8,571E-05	0,0062
2003	7,251E-07	-1,190E-04	0,0091	2018	5,241E-07	-8,028E-05	0,0060
2004	7,277E-07	-1,184E-04	0,0090	2019	5,457E-07	-8,338E-05	0,0062
2005	7,843E-07	-1,252E-04	0,0090	2020	5,917E-07	-8,728E-05	0,0063
2006	7,696E-07	-1,253E-04	0,0090				

* b: másodfokú tag determinánása

** a: elsőfokú tag determinánása

*** c: konstans

*Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján
A jövedelem szerinti rangszám és a jövedelemi különbségek összefüggését leíró függvény (Y),
paramétere*

3. melléklet: A béta konvergencia eredményei a 2010 utáni időszakban

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a TEIR adatbázisa alapján

Az időszak első évére jellemző egy főre jutó jövedelem és az adott időszakban bekövetkezett növekedési ütem összevetését jellemző ponthalmazra illesztett regressziós függvények meredeksége időszakonként 2010 után

Innovatív vállalkozóképzés és diákstartupok indítása – a Hungarian Startup University Program első tapasztalatai

NOVOTNY ÁDÁM^a, SZÁNTÓ ÁKOS^b, TÓTH-BOROS NIKOLETT^c,
BÁN SZABINA^d, MATISCSÁKNÉ LIZÁK MARIANNA^e

^{a, b, c, d, e} Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

^{a, b} Vállalkozás-gazdaságtan Tanszék, ^{c, d, e} Közgazdaságtan Tanszék

Egészségház u. 4., Eger 3300

novotny.adam@uni-eszterhazy.hu

szanto.akos@uni-eszterhazy.hu

A szakirodalom régóta hangsúlyozza az egyetemek „harmadik missziójának” fontosságát a gazdasági és társadalmi fejlődést illetően. A diákstartup-vállalkozások által megvalósuló innovációknak és a modern vállalkozóképzésnek fontos szerep juthat a helyi térségek fejlődésében, a fenntarthatóság elérésében, valamint a gazdasági válságok idején is. Fókuszcsoportos interjúk segítségével kérdeztünk meg öt egyetemi diákcsoportot, akik a 2020-ban elindult Hungarian Startup University Program (HSUP) keretein belül fejlesztették innovatív ötleteiket. Feltártuk és rendszereztük a diákok gondolatait és érzéseit a program első – pilot – évében. Elemzésünk öt fontos témára mutatott rá a HSUP által megvalósuló újszerű vállalkozóképzéssel kapcsolatban: a diákok motivációira, a tanulást segítő és hátráltató tényezőkre, az egyetem szerepére a vállalkozásindításban, a tanultak hasznosságának értékelésére, valamint a vállalkozói ötlet továbbvitelére. Kutatásunk szerint az egyetemi hallgatók olyan ismereteket, kompetenciákat sajátíthatnak el a HSUP és a hasonló (online) vállalkozói kurzusok teljesítése során, melyek jövőjük, karrierjük és gazdasági szerepük alakulása szempontjából is meghatározóak, iránymutatóak lehetnek.

Kulcsszavak: startup, innováció, vállalkozóképzés, felsőoktatás, Hungarian Startup University Program (HSUP)

1. Bevezetés

Ma már Európa-szerte elvárás az egyetemektől, hogy jelentős szerepet játsszanak a gazdaság versenyképességének növelésében, különösen a kutatási eredmények piaci hasznosításának (technológiatranszfer) folyamatán keresztül (EC, 2005). A felsőoktatási intézményeknek központi szerepet kellene vállalniuk a helyi gazdasági-társadalmi fejlődésben, a fiataloknak egy sokkal bizonytalanabb és összetettebb világra való felkészítésében, beleértve az önfoglalkoztatást, a vállalkozói létet, a foglalkozásváltást, a földrajzi mobilitást és az egész életen át tartó tanulást (Gibb & Hannon, 2006). Ezek az elvárások a sajátos történelmi múlttal rendelkező kelet-európai országokban még jelentősebb kihívást jelentenek az egyetemek számára.

Az egyetemeknek az oktatás és kutatás mellett megjelenő gazdasági-társadalmi szerepére mint harmadik funkcióra vagy küldetésre hivatkozik a szakirodalom, mely funkció különösen jól integrált a vállalkozó egyetemek stratégiájába (Williams & Kitaev, 2005). A harmadik misszió a felsőoktatási intézmények által végzett tevékenységek széles körére utal, melyek célja a tudás átadása a társadalomnak és az üzleti szervezeteknek, valamint a vállalkozói készségek, az innováció, a társadalmi jólét és a humán tőke kialakításának előmozdítása (Compagnucci & Spigarelli, 2020). „A vállalkozó egyetemen a professzorok, kutatók vagy a diákok új vállalkozásokat hoznak létre.” (Chrisman, Hynes, & Fraser, 1995)

A Hungarian Startup University Program (HSUP) célja a hazai egyetemisták megismertetése az innováció világával, a modern vállalkozói ismeretekkel és különösen a startupok működésével, mindezt egy új, közös online oktatási platformon keresztül, ahol interaktív, játékos tananyagok, személyre szabott tartalmak segítségével a saját ütemükben haladhatnak (NKFIH, 2022). Már az első évben országosan több mint kétezer Magyarországon tanuló egyetemista vett részt a programban, s 100 innovatív projekt (vállalkozói csapat) kapott anyagi és mentori támogatást annak második félévében. A HSUP első (pilot) évében mértük fel az Eszterházy Károly (azóta Katolikus) Egyetem öt vállalkozói diákcsoportjának véleményét fókuszcsoportos interjúk segítségével. Feltáró elemzésünk öt fontos témakörre mutatott rá a vállalkozóképzéssel kapcsolatban: (1) a diákok motivációira, (2) a tanulást segítő és hátráltató tényezőkre, (3) az egyetem szerepére a vállalkozásindításban, (4) a HSUP-program szükségességére, valamint (5) a vállalkozói ötlet továbbvitelére az évvizást követően.

Tanulmányunkban a szakirodalmi háttér felvázolását követően bemutatjuk az alkalmazott kvalitatív módszert (fókuszcsoportos interjúk és tartalomelemzés), valamint a HSUP főbb jellemzőit. Ezt követően táblázatok segítségével illusztráljuk az eredmények elemzését és értékelését. Írásunk végén összegezzük az eredményeket, és konklúziót vonunk azok alapján.

2. Szakirodalmi háttér

Tágon értelmezve, az egyetemek harmadik küldetése az egyetem és a nem egyetemi világ közötti kapcsolatot jelenti. Konkrétabban: az egyetemi tudás, kompetenciák és erőforrások létrehozásával, felhasználásával, alkalmazásával és hasznosításával kapcsolatos, az akadémiai környezeten kívüli tevékenységek összessége (Ramos-Vielba, Fernández-Esquinas, & Espinosa-de-los-Monteros, 2010; Calcagnini & Favaretto, 2016; Secundo et al., 2017; Meoli, Pierucci, & Vismara, 2018). Fontos célja, hogy hozzájáruljon a közösségek (városok, régiók, nemzetállamok, globális régiók) társadalmi, kulturális és gazdasági fejlődéséhez (Molas-Gallart et al., 2002; Driscoll, 2008).

Az egyetemek gazdasági szerepét segíti a diákok vállalkozói kompetenciáinak fejlesztése is, amely széleskörűen terjedt el az elmúlt évtizedben az európai egyetemeken is. A vállalkozói oktatási programok jelentősen megváltoztathatják a résztvevők vállalkozási szándékait (Peterman & Kennedy, 2003). A vállalkozóképzés közvetlen hatásain (új vállalkozás indítása) túlmenően a résztvevők egész pályafutásuk során többször is megismételhetik a vállalkozói folyamatot, új vállalkozások, új üzletek indításával, a vállalkozásuk hozzáértőbb működtetésével vagy más vállalkozók segítségével (Rasmussen & Sørheim, 2006).

Az innovatív induló vállalkozások (startupok) jelentős részét egyetemisták indítják, akik legtöbbször kezdő vállalkozók (Siegel & Wright, 2015). Míg bőséges szakirodalom található a szabadalmaztatásról, licenciákról és az egyetemi oktatók által alapított cégekről (spin-off), jóval kevesebbet tudunk a diákstartupok kialakulásáról, fejlődéséről (Astebro & Bazzazian, 2011). Az egyetemek és a politikai döntéshozók világszerte igyekeznek reagálni a hallgatók növekvő érdeklődésére a vállalkozások indítása iránt, és ezért számos támogató intézkedést vezetnek be (Henry et al., 2013).

A vállalkozói ismeretek oktatása tágon értelmezhető, mivel nem csupán azzal a tudással ruházza fel a diákokat, hogy hogyan indítsanak új céget, hanem fejleszti a vállalkozói szellemiségüket és innovációs készségeiket is. Keveset tudunk arról, hogyan, milyen eszközökkel kell hatékonyan támogatni a hallgatói startupok születését és növekedését (Gruber, MacMillan, & Thompson, 2013); és nagyon kevés tanulmány foglalkozik a hallgatói startupok inkubációjával az ökoszisztéma szempontjából (Wright, Siegel, & Mustar, 2017). Az Európa Tanács (EC, 2018) a vállalkozói kompetenciát a kulcskompetenciák közé sorolja, amelyekre mindenkinek szüksége van a személyes önmegvalósításhoz és fejlődéshez, illetve a foglalkoztathatósághoz, a társadalmi beilleszkedéshez és a fenntartható életmódhoz is. A vállalkozói készségek többek között magukban foglalják az önálló és a másokkal együttműködve, azaz a csapatban való munkavégzésre, az erőforrások (humán és tárgyi erőforrások) mozgósítására, valamint a tevékenységek fenntartására való képességet.

Az innovatív gondolkodás és az innovatív startupok szerepe válságok idején még inkább felértékelődik. Ezen kis innovatív cégek valóban követik Churchill híres meglátását,

miszerint „soha ne pazarolj el egy jó válságot”, és számos újítást vezetnek be a piacokra, még hozzá gyorsabban, mint a már befutott szereplők (Ebersberger & Kuckertz, 2021). A Covid-19 világválság egyértelműen növekvő bizonytalanságot okozott a társadalmak és a gazdaságok számára világszerte, ami a vállalkozói tevékenységet is érintette. Ezek a hatások azonban nem csak negatívak lehetnek; egyes vállalkozók érzékelik a válságból adódó kihívásokat és lehetőségeket, és cselekednek is azok alapján (Kuckertz, 2021). Az egyre gyakoribb gazdasági és társadalmi válságok tehát még inkább szükségessé teszik a fiatalok innovációs és vállalkozói kompetenciáinak fejlesztését.

3. Kutatási módszer

Fókuszcsoporthos interjúk

A diákcsoportok tapasztalatainak vizsgálatát egy népszerű kvalitatív technika segítségével, fókuszcsoporthos interjúkkal végeztük. A fókuszcsoporthos technika olyan mélyinterjúkat foglal magában, amelyekben a résztvevőket célzottan, bár nem feltétlenül reprezentatív módon választják ki egy adott populációból; illetve a csoport egy adott témára fókuszál (Thomas et al., 1995). A fókuszcsoporthos interjúk egyik jellegzetessége a csoportdinamika, ezért a csoport interakciói által generált adatok típusa és köre gyakran mélyebb és gazdagabb, mint az egyéni interjúkból származó adatok. A fókuszcsoporthos információkat nyújtanak az egyének elképzeléseiről és érzéseiről, valamint rávilágíthatnak az egyének különböző csoportjai között lévő szemléletbeli különbségekre (Rabiee, 2004). A csoportos beszélgetéseket addig érdemes folytatni, amíg egy világos minta nem alakul ki, és a következő csoportok már csak ismétlődő információkat produkálnak (elméleti telítettség) (Krueger, 1994).

A kvalitatív tartalomelemzés gyakori kiindulópontja az átírt interjúszöveg, amelynek célja, hogy a nagy mennyiségű szöveget szisztematikusan átalakítsuk a legfontosabb eredmények tömör összefoglalójává (Erlingsson & Brysiewicz, 2017). A szakirodalmi ajánlásnak megfelelően a fókuszcsoporthos interjúk kódolásánál első lépésben a szó szerint átírt szöveget értelmeztük, sűrítettük, majd kódoltuk. A kódok alapján kategóriákat, majd témákat alakítottunk ki elemzés által. A tartalomelemzés során az adatok folyamatos absztrakcióját végeztük el az elemzés minden egyes lépésénél, hogy eljussunk a nyilvánvaló (szó szerinti) tartalomtól a rejtett jelentésekig.

2021 júniusában és júliusában öt olyan innovatív ötleten dolgozó diákcsoportot kérdeztünk meg, akiknek a csapatvezetője az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen (EKKE) tanult. Négy startupcsapat ötfős volt, egy pedig három főből állt; a tagok rendszerint különböző egyetemekről jöttek, kivéve a legkisebb, háromfős csapatot. A fókuszcsoporthos interjúkat online bonyolítottuk le, azok hanganyagát rögzítettük. A beszélgetések körülbelül 45-90 percesek voltak az adott csapat tagjainak az aktivitásáról függően. A kérdező

tanár mellett legalább egy megfigyelő kutató is jelen volt az online beszélgetéseken. Ezt követően elkészítettük az interjúk szó szerinti leiratait, majd következett a kódolás, a kategóriák és témák kialakítása.

Hungarian Startup University Program (HSUP)

Az egységes magyar egyetemi startup program (HSUP) 2020 őszén indult el a hazai egyetemeken, a Covid-19 járvány megjelenésével szinte egy időben. A program jól illeszkedett a járvány alatt a magyar egyetemeken bevezetett távolléti oktatási rendbe. A két féléves tárgy őszi félévében a hallgatók egy online oktatási platform segítségével tanulnak és teljesítenek modulzáró teszteket érdemjegyért és kreditekért cserébe, valamint „one-pager” formájában beadnak egy innovatív vállalkozói ötletet. A HSUP pilot évében 96 EKKE-s hallgató (60 nappali és 36 levelező tagozatra járó diák) vette fel és teljesítette a program első félévét; a program 2. és 3. évében megduplázódott a részt vevő hallgatók száma az egyetemen és országosan is. A program tavaszi félévében a hallgatói startupötleteket egy oktatókból és külső szakértőkből álló zsűri bírálja el, és választja ki a legígéretesebbeket. Azoknak, akiknek az ötlete nem jut tovább, szintén lehetősége van a tavaszi félév moduljainak teljesítésére, sőt csatlakozhatnak egy nyertes ötlet megvalósításához támogatott csapattagként. A csapattagokat az ötletgazdák bármely részt vevő egyetemről beálogathatják, így heterogén csapatok is kialakulhatnak. A csapatépítés már a HSUP felületén zajlik; az ún. matchmaking során az ötletgazda 3-5 fős csapatot toboroz, akár interjúztatás segítségével. A csapatokhoz startup- vagy iparági tapasztalattal rendelkező mentorok is csatlakoznak, kölcsönös szimpátia alapján. A HSUP tavaszi félévében a csapatoknak az új oktatási modulok elsajátítása mellett egy „progress reportot” is meg kell írniuk, amely az elvégzett munkával (termékteszteléssel vagy prototípus-fejlesztéssel), a csapattal, a technológiával és a megcélzott piaccal kapcsolatban tartalmaz nyílt kérdéseket. A megvalósításhoz fejenként havi 150 ezer (összesen 600 ezer) forint ösztöndíjat kapnak a csapattagok az NKFIH-n keresztül, melyet belátásuk szerint használnak fel a projekt előrehaladásának érdekében.

4. Eredmények

A félig strukturált interjúk tartalomelemzésének lépéseit, a kategóriákat és témákat, valamint példákat a kódokra öt táblázatban ábráztuk. Az interjúátiratok 8-15 oldal terjedelműek voltak. A kódokat címkéknek lehet tekinteni, amelyek a lehető legpontosabban leírják, hogy miről szól a szöveges jelentésegység (Erlingsson & Brysiewicz, 2017). A kategóriát olyan kódok csoportosításával képeztük, amelyek tartalmuk vagy kontextusuk révén kapcsolódnak egymáshoz. A kódok akkor szerveződnek kategóriába, ha a szöveg tartalmának különböző aspektusait, hasonlóságait vagy különbségeit írják le,

amelyek összetartoznak. A téma egy mögöttes jelentés, azaz látens tartalom kifejezése, amely két vagy több kategóriában is megtalálható. A témák és kategóriák felvázolt sorrendje nem fontossági sorrend.

Az első feltárt téma a diákok motivációit fejezi ki (1. táblázat). A kurzus felvételének egyik fontos motivációja annak online jellege és az abból adódó kényelmi faktorok. Hasonlóan jelentősnek minősíthetjük a rugalmas kreditszerzés lehetőségét. A többi motivációs tényező mind valamilyen új ismeret, kompetencia, tapasztalatszerzés köré csoportosult: a csapatmunka kipróbálása, a vállalkozás indításával és működtetésével kapcsolatos gyakorlatias tudás, illetve a startupok misztikusnak tartott világának megismerése.

Téma	Kategória	Kód (példa)
Motiváció	Kíváncsiság a vállalkozó/startup világgal kapcsolatban	startup jellemzőinek megismerése
		gyakorlatorientáltság
		vállalkozói lét megtapasztalása
	Vállalkozási ismeretek bővítése	betekintés az üzleti világba
		korábbi tanulmányok hasznosítása
		vállalkozás indításának elsajátítása
	Csapatmunka	baráti kapcsolatok kialakítása
		közös ötletelés
		munkamegosztás
	Jutalom	magas havi ösztöndíj
		folyamatos támogatás
		pluszkreditek
	Kényelem	online kurzus
		hatékony időbeosztás
		gyors egyeztetés

1. táblázat: Motivációk

Nem hallottam előtte még talán ezt a szót sem, hogy startup, és megfogta a figyelmemet, és úgy gondoltam, hogy jó lehetőség arra, hogy ebbe a világba is betekintsek. A családban igazából senki sem vállalkozó, meg ez abszolút távol áll tőlünk, ez a világ, és gondoltam, hogy így betekintést nyerhetek ebbe is. (fókuszcsoportos interjú, 2021. június)

Alapvetően mindig is vonzott a startupléggör, és úgy gondoltam, hogy ez egy jó lehetőség arra, hogy szakmailag belevethessem magam, és a kurzus által megtanuljam, hogyan működnek ezek a cégek, milyen is egy startupban dolgozni. Engem ez motivált, és ez volt az elvárásom, hogy a végén rájöjjenek,

*hogy szeretnék-e a jövőben ilyen jellegű dolgokban részt venni és dolgozni.
(fókuszcsoporthos interjú, 2021. július)*

A 2. téma azt foglalja össze, hogy hogy milyen tényezők befolyásolták a csapatokat a vállalkozói ötlet fejlesztése során (2. táblázat). Segítség volt számukra az online tananyag, saját korábbi tapasztalataik, valamint a mentor. Érdekeség, hogy negatív, hátráltató tényezőként is megjelent a mentor, egész pontosan a mentor megtalálásának nehézsége, elhúzódása, ami bizonytalanságot okozott. Egyes csapatok egy jó ideig így mentor nélkül dolgoztak. Miközben a tananyag esetében előnyként élték meg az online használatot, addig a kommunikáció esetében mind a csapattagok között, mind a mentorral többen a személyes találkozást hiányolták. Továbbá ekkor még az egyetemek is csak ismerkedtek a programmal, alakulóban volt az ütemterv, ami némi bizonytalanságot okozott. Viszont az online kommunikáció gyorsasága pozitívumként is megjelent ebben a témakörben.

Téma	Kategória	Kód (példa)
Segítő és hátráltató tényezők	Tananyag	jól felépített
		interaktív
		figyelemfelkeltő
	Meglévő tapasztalatok	korábbi tanulmányok
		különböző szakok
		munkatapasztalat
	Mentor	szakmabeli
		folyamatos kapcsolattartás
	Időhiány	egyéb tanulmányok
		sok munka
		szűkös határidők
	Online kommunikáció	személyes találkozás hiánya
		gyors reakciók
	Bizonytalanság	az ötlet megvalósíthatósága
		információhiány
újratervezés		
szűk időkorlát		
sötétben tapogatódzás		

2. táblázat: Segítő és hátráltató tényezők

Azt hittem, hogy sokkal nagyobb akadály lesz az online munka, hogy nem tudunk a Covid miatt találkozni, csapatban lenni; de valamilyen szinten

meg tudtuk oldani (...). A programmal kapcsolatos negatívum nekem például az volt, hogy mivel különböző egyetemekre jártunk, viszonylag eltértek az információk, amiket kaptunk. (fókuszcsoporthos interjú, 2021. június)

A 3. téma leírja, hogyan érzékelik a hallgatók az egyetem támogatását, a vállalkozói ökoszisztémában betöltött szerepét (3. táblázat). Kritikaként jelenik meg a „hagyományos” egyetemi oktatás esetén az elméleti jelleg, a gyakorlatiasság korlátozottsága.

Téma	Kategória	Kód (példa)
Egyetem szerepe	Elméleti jelleg	tantárgyak elméleti jellege
		gyakorlatiasság hiánya
		kismértékű hasznosíthatóság
	Ötletversenyek	innovatív ötletek
		új lehetőségek
	Támogatások	ösztöndíjprogramok

3. táblázat: Az egyetem szerepe a vállalkozói ökoszisztémában

Az egyetemen igazából túlnyomórészt elméleti tudást kapunk, meg egy picit gyakorlatit, mivel ugye kevés igazából az idő elmélyedni mindenben. Csak ugye a valóságban meg nagyjából szinte csak gyakorlat van, és ezt igazából ott, tapasztalással tudja megtanulni az ember, és nem az egyetemen. Szóval, hogy ha mi most ebben nem vettünk volna részt, akkor most egy jó nagy hiány lenne bennünk ezen a téren, de szerintem mindenképpen sokat adott. (fókuszcsoporthos interjú, 2021. június)

Viszont pozitívan értékelték az egyre intenzívebben megjelenő innovációs és start-upversenyeket és támogatási formákat, ösztöndíjakat, melyek az érdeklődő diákoknak jó lehetőséget jelentenek kreativitásuk és vállalkozói irányultságuk kipróbálására.

A 4. téma azt foglalja össze, hogyan látják a hallgatók a HSUP-programot összességében (4. táblázat). Az értékelés két fő kategóriája vagy dimenziója a program és a csapatmunka, mely utóbbi a tavaszi félév legfontosabb tapasztalata a hallgatók számára. Magát a programot jó lehetőségnek és hasznosnak ítélték, ami mindenképpen hosszabb távú folytatásra kell hogy ösztönözze a programgazdát és a részt vevő egyetemeket.

A hallgatók érzékelték az induló program gyermekbetegségeit (pl. információáramlás lassúsága, ösztöndíjtalás nehézségei, csapatmunka értékelési módja) is. Továbbá felfigyeltek a közös munkában rejlő előnyökre, a szinergiák kihasználhatóságára, és rájöttek az esetlegesen elkövetett hibáikra is. Ez utóbbi alatt elsősorban a csapatalakítást érthetjük, hisz többen rájöttek, hogy a csapatra nagyobb hangsúlyt kell fektetni, ugyanis

egyáltalán nem mindegy, hogy kivel, kikkel kell együtt dolgozni hónapokon vagy akár éveken át. Ez fontos tanulság lehet a programban részt vevőknek a jövőre nézve, a vállalkozói munkáról alkotott képükre és döntéseikre vonatkozóan.

Téma	Kategória	Kód (példa)
Értékelés	Program	hasznos tapasztalat
		kiforrotlan
		jó lehetőség
	Csapat	együttműködés
		fejlődés
		konfliktusok kezelése
		nagyobb hangsúly a csapatok kialakítására

4. táblázat: A HSUP hallgatói értékelése

A csapat az, akit én is kiemelnék leginkább (...) voltak különböző kérdések, amiket feltettünk egymásnak, és valamelyikünknek mindig volt valami javaslata, hogy kit kérdezhetnénk meg. Vagy akár a HSUP kapcsolattartói is mindig készségesen ott voltak. (fókuszcsoporthos interjú, 2021. július)

Úgy éreztem, hogy azt a csomó munkát, azt igazából nem is tudjuk így [a „progress reportban”] megmutatni, míg közben más csapatok, akik megmondjuk nem is foglalkoztak vele egyáltalán, ők is ugyanúgy ki tudták tölteni azt a három oldalt az utolsó pillanatban. (fókuszcsoporthos interjú, 2021. július)

Az 5. téma a hallgatóknak a projekt folytatására vonatkozó szándékait, elképzeléseit foglalja össze (5. táblázat). Itt minden lehetséges alternatíva megjelent a folytatás lehetőségére vonatkozóan, amint az a táblázatban is látható. A szándék jellemzően megvan a folytatásra, vagy ha mégsem, akkor azt a meglévő feladatok súlya és az egyéb hátráltató tényezők okozták, nem pedig a negatív tapasztalatok. Komoly nehézséget okoz, ha maga a projektvezető ötletgazda hátrál ki a projektből, hiszen ekkor szinte biztos megszűnik a munka ebben a formában, s az csak új vagy átalakított ötlettel és csapattal folytatódhat.

Nekem nagyon tetszett, hogy a modulok elérhetőek a későbbiekben is, így például, ha lenne egy másik ötletem, de kikopott volna a tudás, akkor ezekhez bármikor vissza tudok nyúlni, mint az órákon leírt jegyzetekhez. Rá tudok nézni, el tudom olvasni, akár már az ötlettel együtt gondolkozva, hogy tud-e

működni vagy sem. Tehát én is szívesen indítanék egy vállalkozást, viszont egy másik ötlettel. (fókuszcsoporthos interjú, 2021. július)

Én személy szerint gondoltam a folytatásra, de most egyelőre túl sok dolog van az életemben, ami mellett nem hiszem, hogy lenne rá még elég időm, hogy egy vállalkozásvezetéssel is foglalkozzak. De nagyon biztatóan hatott például rám az, hogy tök jó reakciók érkeztek rá a Facebookon, meg nagyban motivál az is, hogy tényleg valós igényt fogtunk meg, és tényleg lenne rá vevő, de jelenleg úgy érzem, hogy nem férne bele minden az időmbe. De egyébként együtt folytatnánk. (fókuszcsoporthos interjú, 2021. július)

Téma	Kategória	Fogalom
Ötlet továbbvitele	Csupattal	a már kidolgozott ötlettel
		új ötlettel
	Egyénileg	meglévő ötlet továbbgondolása
		új ötlet, tapasztalatok beépítése

5. táblázat: A vállalkozói ötlet jövője

5. Konklúzió

A Hungarian Startup University Program (HSUP) az egyetemekkel szemben erősödő új gazdasági és társadalmi kihívásokra reagálva született meg, összhangban az Európai Unió és a magyar kormány stratégiai irányvonalával. Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen tanuló csapavezetők által irányított vállalkozói diákteamek megkérdezése alapján azt mondhatjuk, hogy a program szükséges és meghatározó eleme lehet a jövőben a magyar startup-inkubációs ökoszisztémának, azaz az új innovatív vállalkozások születését és fejlődését támogató programok és szereplők egymástól kölcsönösen függő rendszerének (Novotny et al., 2020). A program arra is rávilágított, hogy a fiatalabb generációknak igénye van a rugalmas, izgalmas és gyakorlatias tanulásra és tananyagokra, s különösen a vállalkozóképzés kíván meg életszerű megoldásokat a felsőoktatási intézményektől. Az online vagy részben online kurzusok mindezen előnyöket magukban hordozhatják, noha a személyes kommunikáció korlátozottságából adódó speciális kihívásokat is jelentenek.

A fókuszcsoporthos beszélgetések elemzése során öt fő témát szűrtünk ki, melyek leírják az egyetemi diákok véleményét és érzéseit a magyar egyetemi startup képzési programmal (HSUP) kapcsolatban: (1) motivációk a részvételre, (2) segítő és hátráltató tényezők a tanulásban, (3) az egyetem szerepe a vállalkozásindításban, (4) a HSUP

startup képzésének értékelése, valamint (5) a vállalkozói ötlet jövője. A HSUP azóta a harmadik születésnapját is megélte, s népszerűsége jelentősen növekedett az egyetemek és a hallgatók körében. A programhoz olyan nagyvállalatok is csatlakoztak időközben, akik innovációs problémáikra keresnek megoldást hozzáértő, kreatív diákok segítségével. A program által az innovatív és piacképes ötletek kidolgozása és a vállalkozói lét kihívásai mellett a diákok tapasztalatot szereztek a csapatépítésben és a csapatban való hatékony együttműködés terén, amely jóval nagyobb kihívást jelent, mint azt elsőre gondolták volna. Fontosnak tartjuk a program folytatása mellett annak további – nagyobb mintán történő – kutatását, valamint az eredmények alapján a program folyamatos fejlesztését is.

A fiatalok innovációs és vállalkozói kompetenciái fejlesztésének segítése kulcsfontosságú lehet a gazdasági válságok (pl. Covid-19, energiaválság, pénzügyi válság) hatásainak csökkentésében és a lehetséges jövőbeli válságok megelőzésében. A startup-inkubációs ökoszisztéma szerves részét képező modern vállalkozásoktatási megoldások fontos ösztönzőt jelentenek egy olyan gondolkodásmód kialakítására, amely elősegíti az új, fenntartható vállalkozások létrehozását, a rugalmasabb üzleti kultúrát, amely nyitott az innováció és az új értékek felé, s dinamikusan reagál a környezet változásaira (Barbulescu et al., 2021).

Hivatkozások

- ASTEBRO, T., & BAZZAZIAN, N. (2011). Universities, entrepreneurship and local economic development. *Handbook of Research on Entrepreneurship and Regional Development: National and Regional Perspectives*, 252–333.
- BĂRBULESCU, O., TÊCĂU, A. S., MUNTEANU, D., & CONSTANTIN, C. P. (2021). Innovation of startups, the key to unlocking post-crisis sustainable growth in Romanian entrepreneurial ecosystem. *Sustainability*, 13(2), 671.
- CALCAGNINI, G., & FAVARETTO, I. (2016). Models of university technology transfer: analyses and policies. *The Journal of Technology Transfer*, 41, 655–660.
- CHRISMAN, J. J., HYNES, T., & FRASER, S. (1995). Faculty entrepreneurship and economic development: The case of the University of Calgary. *Journal of business venturing*, 10(4), 267–281.
- COMPAGNUCCI, L., & SPIGARELLI, F. (2020). The Third Mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints. *Technological Forecasting and Social Change*, 161, 120284.
- DRISCOLL, A. (2008). Carnegie's community-engagement classification: Intentions and insights. *Change: The Magazine of Higher Learning*, 40(1), 38–41.
- EBERSBERGER B AND KUCKERTZ A (2021) Hop to it! The impact of organization type on innovation response time to the COVID-19 crisis. *Journal of Business Research* 124: 126–135.

- ERLINGSSON, C., & BRYSEWICZ, P. (2017). A hands-on guide to doing content analysis. *African journal of emergency medicine*, 7(3), 93–99.
- EC – EUROPEAN COMMISSION (2018), A tanács ajánlása (2018. május 22.) az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról, Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2018/C 189/01
- EC – EUROPEAN COMMISSION. (2005). Mobilising the brainpower of Europe: Enabling universities to make their full contribution to the Lisbon strategy. *Communication from the Commission*.
- FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚK, 2021. június-július, helyszín: online
- FONSECA, L AND NIETH, L. (2021): The role of universities in regional development strategies: A comparison across actors and policy stages, *European Urban and Regional Studies*, Volume 28 Issue 3
- GIBB, A., & HANNON, P. (2006). Towards the entrepreneurial university. *International Journal of Entrepreneurship Education*, 4(1), 73–110.
- GRUBER, M., MACMILLAN, I. C., & THOMPSON, J. D. (2013). Escaping the prior knowledge corridor: What shapes the number and variety of market opportunities identified before market entry of technology start-ups?. *Organization science*, 24(1), 280–300.
- HENRY, M., LINGARD, B., RIZVI, F., & TAYLOR, S. (2013). *Educational policy and the politics of change*. Routledge.
- KRUEGER, R. A. (2014). *Focus groups: A practical guide for applied research*. Sage publications.
- KUCKERTZ, A. (2021). Standing up against crisis-induced entrepreneurial uncertainty: Fewer teams, more habitual entrepreneurs. *International Small Business Journal*, 39(3), 191–201.
- MEOLI, M., PIERUCCI, E., & VISMARA, S. (2018). The effects of public policies in fostering university spinoffs in Italy. *Economics of Innovation and New Technology*, 27(5-6), 479–492.
- MOLAS-GALLART, J., SALTER, A., PATEL, P., SCOTT, A., & DURAN, X. (2002). Measuring third stream activities. *Final report to the Russell Group of Universities*. Brighton: SPRU, University of Sussex, 81.
- NKFIH (2022). Hungarian Startup University Program (HSUP) honlapja: <https://hsup.nkfi.gov.hu>, Letöltve: 2023. április 16.
- NOVOTNY, A., RASMUSSEN, E., CLAUSEN, T. H., & WIKLUND, J. (Eds.). (2020). *Research handbook on start-up incubation ecosystems*. Edward Elgar Publishing.
- PETERMAN, N. E., & KENNEDY, J. (2003). Enterprise education: Influencing students' perceptions of entrepreneurship. *Entrepreneurship theory and practice*, 28(2), 129–144.
- RABIEE, F. (2004). Focus-group interview and data analysis. *Proceedings of the nutrition society*, 63(4), 655–660.

- RAMOS-VIELBA, I., FERNÁNDEZ-ESQUINAS, M., & ESPINOSA-DE-LOS-MONTEROS, E. (2010). Measuring university–industry collaboration in a regional innovation system. *Scientometrics*, 84(3), 649–667.
- RASMUSSEN, E. A., & SØRHEIM, R. (2006). Action-based entrepreneurship education. *Technovation*, 26(2), 185–194.
- SECUNDO, G., DEL VECCHIO, P., SCHIUMA, G., & PASSIANTE, G. (2017). Activating entrepreneurial learning processes for transforming university students' idea into entrepreneurial practices. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 23(3), 465–485.
- SIEGEL, D. S., & WRIGHT, M. (2015). University technology transfer offices, licensing, and start-ups. *Chicago handbook of university technology transfer and academic entrepreneurship*, 1(40), 84–103.
- THOMAS, L., MACMILLAN, J., MCCOLL, E., HALE, C., & BOND, S. (1995). Comparison of focus group and individual interview methodology in examining patient satisfaction with nursing care. *Social Sciences in Health*, 1(4), 206–220.
- WILLIAMS, G., & KITAEV, I. (2005). Overview of national policy contexts for entrepreneurialism in higher education institutions. *Higher Education Management and Policy*, 17(3), 125.
- WRIGHT, M., SIEGEL, D. S., & MUSTAR, P. (2017). An emerging ecosystem for student start-ups. *The Journal of Technology Transfer*, 42, 909–922.

Városok alkonya (?) – Lassú haldoklás vagy esély a feltámadásra?

KOVÁCS TIBOR

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Turizmus Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
kovacs.tibor@uni-eszterhazy.hu

A demográfiai változások (népességcsökkenés, elöregedő társadalom, etnikai átrendeződés) és ezek településekre és térségekre gyakorolt komplex, társadalmi-gazdasági-környezeti hatásai jelentős fejlődési/fejlesztési problémákat és kihívásokat jelentenek a fejlett és közepesen fejlett világ kiterjedt térségeiben, így Magyarországon és Európa egyes részein is. Tanulmányunkban általánosságban elemezzük a világ átalakuló demográfiai jellemzőit, górcső alá vesszük a népesedés szempontjából értelmezett pozitív és negatív locusokat. Röviden megvizsgáljuk, mik a térségi-települési zsugorodás fő okai (kiemelt figyelemmel a félperifériákra), és a végén néhány javaslatot teszünk arra, hogyan lehetne a tudomány megállapításait alkalmazni a zsugorodó városokban a gyakorlati településfejlesztés folyamataiban.

Kulcsszavak: demográfiai átalakulás, városzsugorodás, reziliencia, városi kultúra

1. Bevezetés – a világ, amiben élünk

A rövid XX. század (Lukács, 1994) világrengető politikai-társadalmi-gazdasági eseményekben gazdag időszak volt. 1989 a berlini fal ledöntésével, a kommunizmus bukásával, a szovjet birodalom összeomlásával világtörténelmi fordulópontot jelentett, s ezen események a rövid – 1914-ben, az első világháború kitörésekor kezdődött – huszadik század végét jelentették. A század egész arculatát a két világháború, majd a hidegháború határozták meg: az orosz forradalom, a gyarmatbirodalmak felbomlása, majd az Egyesült Államok és a Szovjetunió között létrejött erőegyensúlyon alapuló világrend mind ezek következménye volt (Lukács, 1994). A 20. század végén az információs és kommunikációs

technológiák megjelenése egy újabb technológiai-gazdasági paradigmaváltást indított el, ami szintén hozzájárult a világgazdasági erőviszonyok átrendeződéséhez (Csugány 2013). Mindez az 1989-1990-es kelet-közép-európai rendszerváltásokkal véget ért. A bipoláris világ, a kapitalizmus–szocializmus több évtizedes szembenállása után az akkori időszak a világban és Európában egyaránt az enyhülés, a közeledés, a demokrácia (látszólagos...) kiterjedésének és kiteljesedésének ideje volt, ami egybekapcsolódott az európai egység kibővülésével, a leszakadt kelet-közép-európai államok társadalmi-gazdasági fejlődésének reményével (a térség sajátos térszerkezete azonban Egri és Tánczos [2015] szerint komoly demográfiai problémákat vetít előre).

Lukács szerint 1989-90-ben nemcsak a huszadik század zárult le, hanem immáron (és ez 2023-ban már valóban napi realitássá lett) végéhez közeledik az 1500 táján kezdődött, úgynevezett újkor is, amelynek fő vonásai – Európa terjeszkedése, a fehér ember térhódítása, a gyarmatbirodalmak, az atlanti térség főszerpe a világtörténelem színpadán (ezzel párhuzamosan egy európai belső fejlődési törésvonal kialakulása/megerősödése az Elba mentén), a liberalizmus, a humanizmus, a polgári kultúra, a városi és városias létforma eluralkodása, a magánélet tiszteletben tartása, a világegyetem és a fizikai valóság newtoni felfogása, a tudományos objektivitás eszménye, a könyv kora és így tovább – közül nagyon sok már eljutott vagy közel jár a végéhez. (S hogy vajon mi következik ezután?...)

A globalizáció áldásos(nak vélt) hatásai mellett az elmúlt évtizedekben egyre inkább jelentkeztek annak súlyos árnyoldalai, mellékhatásai is: legtragikusabb a klímaváltozás, a környezetszennyezés (mindezek az amerikai típusú fogyasztási „kultúra” világméretű térhódításának következményeiként), a demográfiai katasztrófa, az urbanizáció két arcának felerősödése (városrobbanás vs. -zsugorodás), a kultúra homogenizációja/amerikanizációja, a felejtés iparosítása, a politikai (ál)korrektség (melynek következtében ma már a tudományban is lehetetlen nyíltan beszélni a legsúlyosabb társadalmi problémákról, nemhogy a közéletben), végső soron a világ társadalmi-gazdasági újrendezése. A világgazdaság komplexitásának (és mivel minden rendszer annál sérülékenyebb, minél bonyolultabb, összetettebb), ezzel párhuzamosan a helyi társadalmi-gazdasági-környezeti problémák felerősödésének eredményeként kijelenthető, hogy a válságok kora következik. A 2020-as válság rendszerválság, ezért újra kellene definiálni a piacgazdaságot és azokat a tényezőket, amelyek keretei között az működik (Zsibók et al., 2022).

A fentebb említett válságtünetek elleni küzdelem már korábban is óriási erőfeszítéseket igényelt (ha volt egyáltalán tényleges akarat és cselekvés...), ám jelen évszázadunk harmadik évtizede új, eddig – a ma élő európai és hazai generációk előtt legalábbis – ismeretlen (és sokkoló) kihívásokat támasztott a Covid-19 világválság, majd a 2022 februárjában kitört orosz–ukrán háború képében. Mindezek fényében kiemelkedő jelentőséggel bír az, hogy az egyes emberek, a közösségek, a népek-nemzetek, térségek, régiók és városok/települések hogyan tudnak megküzdeni az előttük álló nehézségekkel

(ismertekkel és ismeretlenekkel), milyen válaszokat tudnak adni a kor kihívásaira. Ezek a válaszok természetesen függenek helytől és időtől, az egyes társadalmak fejlettségétől, tanulási hajlandóságától, rugalmasságától, innovációs képességeitől, kreativitásától, rezilienciaképességétől.

A világ fejlett társadalmi ezekre a kihívásokra (melyek egyébként – nem mellékesen – jórészt az ő társadalmi-gazdasági-politikai ténykedéseiknek, életformájuknak köszönhetőek...) folyamatosan keresik a válaszokat; kelet-közép-európai térségünk azonban – mint mindenben – ebben is a megkésettség jeleit mutatja.

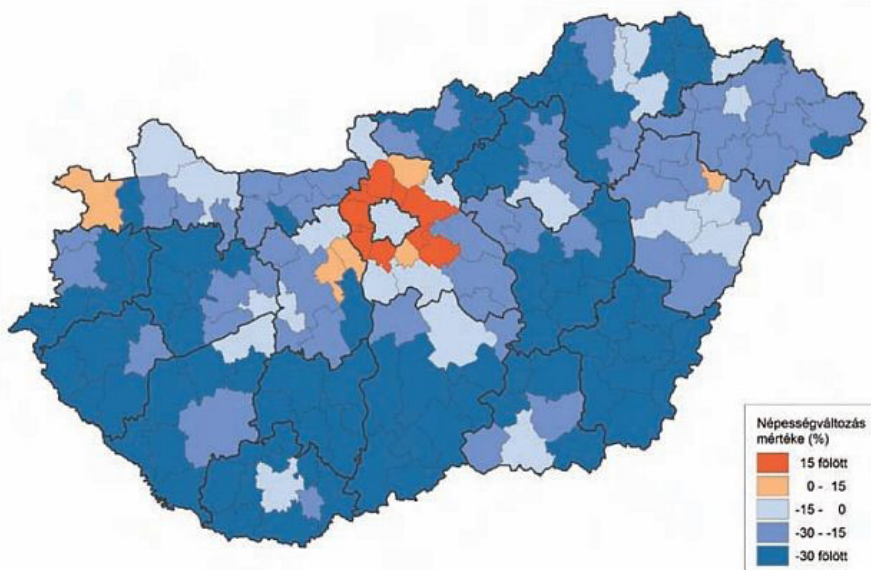
Elemezni, tervezni, a felmerülő problémákra megoldási javaslatokat felvázolni tehát mindig kell – és ez kiemelten igaz átalakuló városainkra, mivel velük kapcsolatban is állandóan szembesülünk megoldandó problémákkal. Ennek kapcsán is csak egyvalami állandó: a változás.

Hazai kutatók szerint a recentralizáció, a társadalmi tőke jelentőségének előtérbe kerülése, a depopulizáció, a vidék elnéptelenedése, rurális településeink hanyatlása, a területi különbségek stabilizálódása, a háttérbe szoruló területi politika stb. nemcsak Magyarországon érhetőek tetten, hanem számos más (európai) országban is (*Zsibók et al.*, 2022).

2. Demográfiai átalakulás közel s távol – és ennek urbanisztikai hatásai

Földünk globálisan tekintve évtizedek óta a demográfiai robbanás korszakát éli (azaz ebből a szempontból pozitív locus), ezzel szemben vannak olyan országok, térségek és települések, melyek ellentétes népesedési folyamatokat konstataálhatnak (több évtizedes trendek alapján), így a főáramlatba tartozó terekkel ellentétes, azaz negatív locusokként aposztrofálhatóak (*Tóth*, 2007; *Smith*, 2007; *Li et al.*, 2019). Európa egy jelentős része (benne hazánk is) általánosságban ez utóbbi áramlatba illeszkedik, s immáron több mint négy évtizede demográfiai hanyatlásnak lehetünk tanúi (*I. ábra*) (hozzátéve azt, hogy vannak ugyanakkor ezen területeken is olyan városi-városkörnyéki – jórészt inkább pontszerű – térségek, melyek a főáramlattal szemben népességyarapodást könyvelhetnek el, azaz illeszkedve a globális trendekhez, pozitív locusokként jellemezhetőek).

Hazánkban is érvényes tehát az a folyamat, mely demográfiai zsugorodásként írható le: 1981 óta folyamatosan csökken Magyarország lélekszáma (1981: 10 709 000 fő; 2022: 9 689 010 fő) (*KSH*, 2022). Ennek összetett politikai-társadalmi-gazdasági okai vannak, melyek részben „ösi” történelmi gyökerűek, továbbá a szocializmus örökségei, illetve a globalizáció okozta, 1990 óta nálunk is erősen ható, a területi egyenlőtlenségeket fokozó nagytérségi folyamatok következményei, részben pedig belső, települési mikrotársadalmi történések eredményei, következményei, melyek egy ilyen kis területű ország, mint Magyarország esetében is jelentős térségi-települési különbségeket tudnak eredményezni.

Forrás: www.origo.hu

1. ábra: A hazai járásek népességszám-változása 2051-ig

A világnépesség ugrásszerű növekedésével párhuzamosan a városkutatók érdeklődésének homlokterében is régóta a nagy (óriás-, giga-, mega-) városok kutatása áll. Ugyanakkor a nagy elemzéseket és nagy eredményeket váró globális trendfigyelések és -elemzések árnyékában méltatlanul kevesebb figyelmet kapnak a közepes és kisvárosok: azaz az urbanizáció kutatása „fejnehéz” – bár tapasztalható némi elmozdulás a kisebb városokhoz kapcsolódó kutatásokban, valamint a városrész szintű térbeli mélyelemzések tekintetében is (Fejérdy–Z. Karvalics, 2015). A kutatások viszonylagos „aránytalanságára” jó példa, hogy bár – az előzőek szerint – az érdeklődés homlokterében általában a nagyvárosok állnak, mégis pl. Európa népességének mintegy 60%-a, míg Magyarország lakosságának kb. 2/3-a él közepes és kisvárosokban (Fejérdy–Z. Karvalics, 2015; Kresl–Ietri, 2016).

Európában tehát már évtizedek óta a centrum és a (fél)periféria egyik alapvető problémájaként jelentkezik a demográfiai átalakulásként/válságként definiált folyamat: évtizedek óta csökken a gyermekvállalási kedv, a népesség elöregedik, a társadalom fogy, illetve etnikailag átalakul (Bernt, 2018). Mindehhez társul még, hogy bizonyos térségek/régiók és településeik – természetesen nem kizárólag, de részben legalábbis a dezindustrializáció, sőt deökonómizáció (Hannemann, 2003) következményeként – gyengülő gazdasági teljesítőképességgel, csökkenő vonzerővel és szűkülő társadalmi-gazdasági lehetőségekkel rendelkeznek (miközben ráadásul a zsugorodó települések egy főre jutó fenntartási költségei biztosan emelkednek [Frei–Rösel, 2018]), azaz összességében feltételezhető/megfigyelhető egy „csökkenő népesség – csökkenő képesség” városfejlődési modell.

Ezen folyamatok (többek között és veszélyes tovagyrűző hatásokkal) gyakorlati megfigyelések, empirikus tapasztalatok alapján is a helyi társadalom átfogó gyengüléséhez vezet(het)nek, tovább növelve a régiós és ezen belül a települési társadalmi-gazdasági-kulturális és környezeti problémákat, egy valószínűleg lefelé tartó városi-térségi visszafejlődési spirált generálva (Peters et al., 2018).

3. Urbanizáció – kérdőjelekkel

1984 nem csak a világirodalomban szimbólum: a Föld urbanizációs (és ennek kapcsán közvetve térségi) folyamatai változásának érzékelésében és értékelésében is fordulópontot jelentett ez az év – a Rotterdamban összegyűlt városfejlesztő szakembereknek ugyanis az addigi, a XX. század második felétől a leginkább a fejlődő világra jellemző robbanásszerű *városnövekedés* mellett immár egy *ellentétes irányú urbanisztikai folyamatot* is regisztrálniuk kellett (Development Forum, 1985). Ez pedig nem más, mint a centrumtérségek (Európa fejlett térségei, az USA egyes városrégiói) bizonyos városainak *demográfiai zsugorodása* (*shrinkage, Schrumpfung*), vagyis a *népességszám csökkenése*, annak összetett társadalmi, gazdasági, infrastrukturális, környezeti és térségi következményeivel (és természetesen ezt megelőzően: okaival) együtt.

Alig egy fél évtizeddel később, az 1989/1990-es kelet-közép-európai rendszerváltások térben még tovább terjesztették ezt a folyamatot, azaz az európai (fél)periféria jelentős része is „csatlakozott” a demográfiai zsugorodás által érintett térségekhez, tovább halmozva az amúgy is súlyos társadalmi-gazdasági következményekkel járó itteni transzformációs folyamatokat.

A fejlett világban *békeidőben* sem az elméleti kutatók, sem a gyakorlati terület- és településfejlesztő szakemberek, sem a politikusok addig még nem találkoztak ezzel a jelenséggel, onnantól kezdve azonban (elvileg) rákényszerültek egy markáns gondolati váltásra: azaz az urbanizációt, ezzel párhuzamosan az érintett térségek (bennük a városok mint központi helyek) fejlesztését/fejlődését immár egy új paradigma mentén kellett – volna – szemlélni, tervezni és irányítani.

Ennek kapcsán elvileg be kellett látniuk: át kellene térni az „irányított növekedés” hajszolásáról az „ellenőrzött átépítés” folyamatára, de ez a valóságban még a fejlett Nyugaton is nehezen ment/megy, különösen a kizárólag a „növekedés” fétisében hívő politikumnak – a félperiférikus Kelet pedig ebben a kérdésben is a szokásos töredezettséget és megkésettiséget mutatja.

Sajnos ez előrejelzések azt mutatják, hogy közép- és hosszú távon ez a városi (valamint rurális térségi) zsugorodás a jelzett térségekben tovább fog tartani, s ezek közül is a leggyorsabban az alábbi tíz országban zajlik (1. táblázat).

Ország	Népesség (ezer fő) 2015	Népesség (ezer fő) 2050	Változás (%)
Bulgária	7 177	5 424	-24,4
Lettország	1 993	1 517	-23,9
Moldova	4 066	3 293	-19,0
Ukrajna	44 658	36 416	-18,5
Horvátország	4 236	3 461	-18,3
Litvánia	2 932	2 407	-17,9
Románia	19 877	16 397	-17,5
Szerbia	8 851	7 447	-15,9
Magyarország	9 784	8 279	-15,4
Lengyelország	38 265	32 390	-15,4

Forrás: ENSZ, Portfolio (2018) alapján saját szerkesztés

1. táblázat: A világ tíz leggyorsabban fogyó népessége – az ENSZ medián-előrejelzése szerint 2015 és 2050 között

4. A városzsugorodás problematikája, jellemzői, okai és következményei

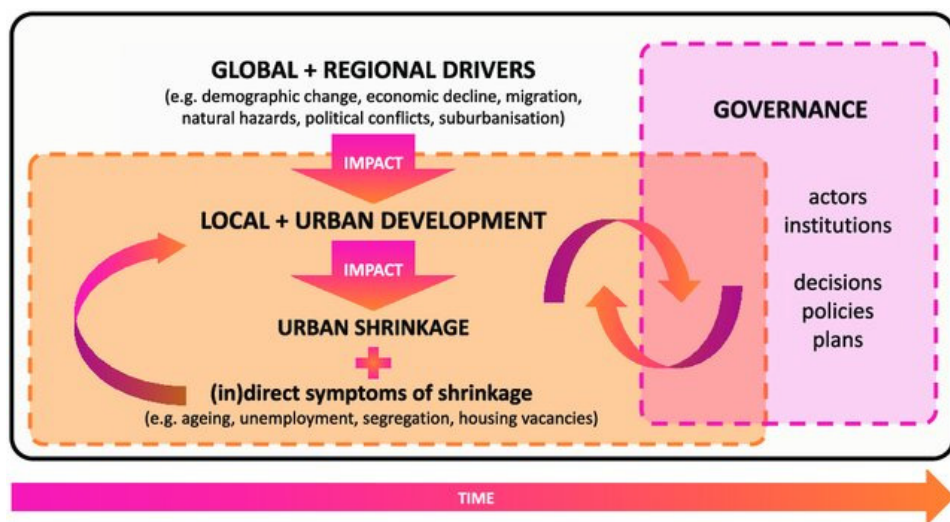
Európában tehát, ahogy fentebb is jeleztük, a centrum és a (fél)periféria egyik alapvető problémájaként jelentkezik a *demográfiai válság*ként definiált folyamat.

Mindehhez társul még, hogy bizonyos térségek/régiók és városaik – természetesen nem kizárólag, de részben legalábbis a dezindusztrializáció, sőt deökonómizáció (Hannemann, 2003) következményeként – gyengülő gazdasági teljesítőképességgel, csökkenő vonzerővel és szűkülő társadalmi-gazdasági lehetőségekkel rendelkeznek, azaz összességében regisztrálható a „*csökkenő népesség – csökkenő képesség*” „új”, fentebb már említett városfejlődési modellje. Ezen folyamatok (többek között és veszélyes tovagyrűző hatásokkal) a helyi társadalom átfogó gyengüléséhez vezet(het)nek, tovább növelve a régiós és ezen belül a települési társadalmi-gazdasági-kulturális és környezeti problémákat, egy *valószínűleg* lefelé tartó városi-térségi visszafejlődési spirált generálva.

A fentieket konkretizálva a városzsugorodás láncolata részletezve az alábbi:

- a helyi gazdaság strukturális gyengeségei, hiányzó munka- és képzési helyek;
- a fiatal kvalifikált munkaerő elköltözése (távándorlás);
- magas(abb) jövedelműek el-, kiköltözése (közeli elvándorlás/ szuburbanizáció);
- a városi lakásállomány tartós üresedése, leértékelődése;
- hiányzó bérleti bevételek (lakástulajdonosok);

- infrastrukturális létesítmények tartósan alacsony kihasználtsága (pl. iskola, óvoda);
- növekvő szegénység;
- elöregedés;
- csökkenő vásárlóerő (kereskedelem, vállalkozások);
- csökkenő adóbevételek;
- növekvő szociális kiadások (pl. segélyek);
- negatív városimázs;
- alacsony vagy hiányzó befektetési hajlandóság;
- vállalkozói attitűd alacsony volta vagy hiánya;
- a gazdaság strukturális gyengeségeinek további erősödése (*Hannemann, 2003, Beer, 2001* alapján) (2. ábra).

Forrás: Huntington (2023), 5. o.

2. ábra: A települési zsugorodás elvi folyamatábrája

5. A zsugorodás problémakörére adott reakciók a centrumban és a (fél)periférián

Az eltelt évtizedekben – öröndetes tény – a problémára reagálva a centrumtérsegekben (USA, Nyugat-Európa) és újabban a közepesen fejlett térségekben (pl. hazánk) egyre gyarapodott a téma kutatóinak, tudományos szakirodalmának, valamint gyakorlati kezelési kísérleteinek a száma. Ugyanakkor a megkésett (fél)periférián még ma sem kap a súlyának megfelelő gyakorlati figyelmet a téma (és így adekvát kezelési módja sem), holott már a tudomány, a politika, a média és a társadalom is határozottan érzékeli a demográfiai zsugorodás és következményei komplex problémakörét.

Különbségként érzékelhető, hogy Nyugaton már a 2000-es évek eleje óta egyre szélesebb és alaposabb tudományos szakirodalma, illetve gyakorlati kezelési-végrehajtási tapasztalatai vannak a jelenségnek (különösen Németországban), míg hazánkban a *kifejezetten a demográfiai zsugorodás* szemszögéből történő térségi-települési elemzéseknek (pl. Kovács 2009, 2014, 2016, Pirisi–Máté 2014, Jelinek–Virág, 2020), de leginkább a gyakorlati fejlesztési tevékenységeknek kissé hiányos még a kultúrája.

Az érzékelés utáni elfogadás, majd a kezelési módok kidolgozásának nehézsége meglátásunk szerint a következő okokra vezethető vissza: a kizárólagosan a „növekedés” büvökörében élő társadalmak ezt a zsugorodást egyelőre mentálisan nagyon nehezen fogadják el és dolgozzák fel, nem képesek a gondolati irányváltásra, azaz áttérni a növekedés hajszolásáról a „tervszerű visszafejlesztésre”, a „rendezett visszavonulásra”, hiszen ezeket – egyelőre – csak mint veszteséget és vereséget képesek interpretálni.

A megoldási kísérletek a fentiek alapján ugyanakkor valószínűleg nagyon összetettek, és *nem alkotható meg egy nagy, mindenkire és mindenhol egyaránt „üdvözítő” fejlesztési séma, modell*, de talán az általános megállapítások, az azokból levezetett modellek a zsugorodással küzdő városok fejlesztésében (és így idővel a közvetlen térségekre kihatóan) gyakorlatilag mindenhol megfontolandóak lehetnek, a konkrét lépésektől az általános stratégiai teendőkig (tudván és elfogadván azt, hogy immár *a zsugorodás az új város- és térségfejlődési út!*).

A konkrét fizikai beavatkozások mellett alapvető fontosságú a *„városok szimbolikus újragondolása”* (hiszen a város nemcsak épületek felnagyított halmaza, hanem lelke van!), azaz a *városfejlesztés és -tervezés kihívásai immáron új gondolati megközelítést* igényelnek.

A fentiek alapvetően szükséges és fontos feltételei a zsugorodó városok és térségeik problémakezelésének, ahol kiemelt figyelmet kell szentelni az *endogén erőforrásoknak, a lokális társadalmakban rejlő belső fejlesztési potenciáloknak*.

Markánsan megmutatkozik ez a kívánalom Magyarország esetében is, ahová 2004, de különösen 2007 után óriási EU-s pénzügyi támogatások áramlottak különböző térségi és települési fejlesztésekre (abszolút értékben hazánk nettó pozíciója a 2014–2020-as időszakban kb. 25 milliárd euró volt; a fejlettségi szint [GNI] arányában ez +3,6%-os nettó pozíciót jelentett, amellyel Bulgáriát követve szintén másodikak voltunk a rangsorban – Hetényi, 2013), igazi áttörés azonban *mindezek ellenére sem* regisztrálható sem társadalmi, sem gazdasági, sem településfejlődési téren (a fenntarthatóságról, a környezetvédelemről pedig már szót sem merünk ejteni).

Hogy miért ez a kételkedés? Hazai elméleti kutatási és gyakorlati terület- és településfejlesztési tapasztalatok alapján ugyanis ki lehet jelenteni, hogy a legalapvetőbb fejlesztési bázis, kiindulópont, azaz a fentebb hangsúlyozott *emberi erőforrások fejlesztése* alapvetően mindig csak másodlagos szempont hazánkban. Értelemszerűen vannak kezdeményezések, projektek a humánerőforrás-fejlesztésre és annak kutatására; ezek a kezdeményezések azonban még jócskán elmaradnak a kívánatos szinttől, holott

fontosságuk talán nem kívánna különösebb magyarázatot. Meglátásunk szerint tehát egyre inkább *a belső, helyi-térségi erőforrások mozgósítására lenne szükség* a térség- és településfejlesztésben – különösen annak tudatában, hogy az EU fentebb jelzett bőkezű támogatásai mára átalakultak (átmenetileg, de csökkenhetnek, esetleg meg sem érkeznek hazánkba), s onnantól *az endogén (értve ezalatt humán és anyagi) erőforrásokon alapuló fejlesztéseknek kell(ene) előtérbe lépniük.*

6. Reziliencia: egy divatos fogalom megjelenése a fejlesztéspolitikában

Oly korban élünk a Földön, amikor gyökeres társadalmi, politikai, gazdasági, természeti-környezeti átalakulások zajlanak. Komoly a veszély, hogy az emberiség nem fogja tudni irányítani ezeket a változásokat, sőt amennyire *tettekben, cselekvésekben nem készül* ezekre a változásokra, sajnos az is megeshet, hogy még csak lépést sem tud tartani velük. De hogyan lehet felkészülni valamiféle „váratlan” változásokra? És hogyan lehet egy egész társadalmat felkészíteni ilyesmire? Vajon a természet kínál valamiféle receptet erre? (Czúcz, 2010) Mi kell ahhoz, hogy egy komplex rendszer viszonylag stabil tudjon maradni jelentős külső változások közepette is?

Minden érának, korszaknak és szakterületnek megvannak a maga divatos fogalmai, s ez alól nem kivétel a tudomány sem: mindig felbukkannak új vagy újra előtérbe kerülnek rég elfeledett kifejezések, esetleg addig csak más tudományterületen alkalmazott fogalmak hatolnak be s nyernek polgárjogot olyan területeken, ahol addig az adott fogalom használata ismeretlen volt. Ilyen kifejezés a társadalomtudományokban is létjogosultságra szert tett „*reziliencia*” fogalma. A reziliencia fogalmát a legkülönbözőbb háttérű kutatók meglehetősen eltérő problémákra és módokon alkalmazták, élénk és igen tartalmas vitákat váltva ki, amelyek hozzájárulhatnak a területi folyamatok megértéséhez is (Pirisi, 2019).

Az ökológusok elvileg tudják a választ: ez a tulajdonság a már fentebb említett *reziliencia* (Czúcz, 2010). Anélkül, hogy itt és most további részletekbe menően kifejtenénk ezt a fogalmat és mögöttes tartalmát (ezt megteszik, olykor egymással is vitázva pl. Holling, 1973, Bourbeau, 2013, Chandler, 2013, Joseph, 2015, Neocleous, 2013, illetve őket is idézve Fejérdy–Z. Karvalics, 2015, Kuslits, 2015, Székely, 2015), mindenképpen helyt kell adnunk egy rövid elemzésnek, hogy mit is jelent ez a szó, és milyen helyet foglalhat el ez az elképzelés a településfejlesztés témakörében.

A „reziliencia” eredeti jelentésének megalkotását és használatát az orvostudomány-nak köszönhetjük: azt a jelenséget-képességet írja le, amely *a betegség utáni regenerációt, az eredeti vagy ahhoz hasonló állapotba hozó gyógyulást eredményezi.* Már ebben a vonatkozásban is érdemes felfigyelni a rezilienciának azokra a jellegzetességeire, amelyeket a későbbiekben más területeken kibontakozó kutatások és elemzések is feltártak és bemutattak (Fejérdy–Z. Karvalics, 2015, 114):

- kettős természetére (arra, hogy a képesség és a folyamat együttesen, elválaszthatatlanul jelenik meg benne – a képesség történeti, a folyamat pedig ciklikus módon);
- a komplexitásra (vagyis a holisztikus megközelítés szükségszerű voltára);
- a kontextualitásra (vagyis arra, hogy minden egyes rezilienciaszituáció a külső hatások és a belső képességek teljesen egyedi kombinációjában létezik csak) és
- ciklusosságára (*Fejérdy–Z. Karvalics*, 2015, 115).

Más megközelítésben egy rendszert akkor nevezhetünk reziliensnek, ha a főbb „funkciók” sérülése nélkül képes a külső „sokkok” elviselésére. Rendszer, mint pl. az ökoszisztémák vagy társadalmi rendszerek, illetve funkciók, mint pl. az anyagáramlások fenntartása, struktúrák és az információ megőrzése (*Czúcz*, 2010).

Az elmúlt évtizedekben a modern nyugati társadalmak szinte maradéktalanul feláldozták rezilienciájukat a (vélt vagy valós) hatékonyság, versenyképesség, méretgazdaságosság, a készletmentes „just in time” megoldások, valamint a globalizáció oltárán. Társadalmunk és ezáltal mindannyiunk élete, életben maradása alapvető függőségbe került több nagy (globális) ellátórendszerrel. A rossz hír azonban az, hogy ezek az ellátórendszerek fenntarthatatlanok, az elvonási tünetek pedig kegyetlenek lesznek (*Czúcz*, 2010).

7. A kultúra mint a XXI. századi városfejlesztés eszköze

Mint fentebb is láthattuk, a posztmodern korszak már (legalább részben) más erőforrások meglétét és alkalmazását követeli meg, mint az előző, fordí típusú időszak gazdasága – egy-egy térség, település fejlődésénél, fejlesztésénél a „kemény” tényezők (nyersanyag, ipar stb.) helyett/mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a „puha” (az emberi erőforrásokra, azok tudásbázisára, kreativitására alapuló) telepítőtényezők is (*olyan világban élünk, ahol a városban – is – egyre több szimbólumot termelünk és adunk el, optimális esetben a helyi, speciális kultúrára, tudásra és kreativitásra alapozva*).

A városfejlesztés, -fejlődés szempontjából központi kérdés és tény már ma is, és még inkább az lesz a jövőben, hogy *a kulturális gazdaság a posztmodern városi gazdaság egyik legdinamikusabban erősödő, jellegzetes eleme* (Süli-Zakar et al., 2006). Fel kell végre ismerni, hogy *„a kultúra nagy üzlet. Egyik vezető szektora a posztfordista gazdasági forradalomnak és alapja számtalan város-megújulási programnak”* (Scott, A., idézi Süli-Zakar et al., 2006).

A kultúra megnövekedett és egyre erősödő szerepe a városok gazdaságában azért is látványos folyamat, mert egyszerre két síkon jelentkezik:

- egyrészt egy mennyiségileg, hagyományos gazdasági mutatókkal mérhető folyamatról van szó (munkahelyek száma, adóbevételek növekedése, vendégéjszakák számának változása stb.),

- másrészt beszélünk egy számszerűen nem mérhető jelenségről, amely a kultúra szimbolikus, mítosz-, imázs- és egyéb teremtő erejéből születik, így generálva egy markáns járulékos vonzerőt a település számára (Süli-Zakar et al., 2006).

A városi kultúra tervszerű, átgondolt előállítás és eredményes piacosítása egy meghatározó alap lehet az adott – sok esetben zsugorodó – település élhetősége, fenntarthatósága/rezilienciája, jövőjének biztosítása szempontjából, hiszen a kulturális gazdaság több részből áll, így komplexen kiaknázható:

- hagyományos kulturális szolgáltatások (oktatás, közművelődés, művészeti szolgáltatások, turizmus): ezen szolgáltatások jelentősége a fejlett országokban folyamatosan növekszik, hiszen sok embert foglalkoztatnak, tőkebefektetéseket vonzhatnak, városrehabilitációs akciók indítói és haszonélvezői lehetnek, s hozzájárulhatnak egy pozitív városimázs kialakításához és fenntartásához egyaránt;
- kulturális termékipar: ez az ipar olyan termékeket állít elő, amelyeknek szimbolikus, kulturális értéke nagyobb, mint hasznosságuk (Süli-Zakar et al., 2006).

A városi kulturális gazdasági tevékenységek erősítése mellett szól, hogy jelentős a kis- és középvállalkozások szerepe, és kimagasló a hagyományok jelentősége is (Süli-Zakar et al., 2006). Az uniformizált, globalizált konzumkultúra ellenáramlataként kitermelődött már az a fogyasztói réteg is, amely egyre inkább az egyediséget, a jellegzetest, a különlegeset keresi – és azt meg is fizeti. A hagyományosat a modernnel ötvöző, kiváló minőségű, egyedi termékeket előállító, korszerű piacszervezésű kézműipar így sikerrel beépülhet a (globális) kulturális gazdaságba. A helyi hagyományos termékek felélesztése, modernizálása s egy nagyobb közönség számára fogyaszthatóvá tétele nemzeti és nemzetközi szinten is sikerrel kecsegtethet. A lokális tradíciók, ünnepek, néprajzi látványosságok a turizmus élénkítését jelenthetik, s újjáéledhetnek az ipari tömegtermelés korában lecsúszott kézműipari tevékenységek is (Süli-Zakar et al., 2006).

Mindezek miatt érdemes megjegyezni, hogy *a városi kulturális gazdaság különösen érzékeny a helyi társadalom milyenségére, azaz a lokális humán erőforrás-bázis minőségére.*

A kulturális gazdaság fejlesztésének fontos sarokpontja még a helyi közösség képviselőjének, az önkormányzatnak e területen folytatott aktív politikája, amely pl. a kulturális kiadások emelése, a városi kulturális intézmények átszervezése, hatékonyságának növelése, a rendezvények számának és színvonalának emelése s az épített örökség funkcióbővítő revitalizációja terén jelentkezhethet (Süli-Zakar et al., 2006), így járulva hozzá a város életminőségének javulásához. A kulturális gazdaság szimbolikus, imázssteremtő és -erősítő jellege miatt olyan vonzerőt képes generálni, hogy az a város társadalmára és gazdaságára, összességében a városi élet egészére kihatást gyakorol.

8. Konklúzió, javaslatok

Egyes nyugat-európai (kiemelten a keletnémet) példák azt mutatták, hogy azon város-„fejlődési” folyamatoknál, melyeket kritikusként és krízisközelnek találunk (nagyarányú lakosságcsökkenés, az ingatlanok üresen állása, a kommunális célra fordítható pénzek folyamatos csökkenése), a problémák jól láthatóan színre léptek, és egyre erősebbé vált az új megoldási módok keresésének az igénye.

Amennyiben tehát ezek a problémák egy bizonyos kritikus tömeget és szintet, mértéket elértek, és nem volt arra kilátás, hogy ezeket a tradicionális, a politika által hajtogatott növekedés-orientált módszerekkel megoldják, akkor (végre!) civil személyek, csoportok, szervezetek is kezdeményezővé váltak. A kríziseket és problémás szituációkat arra használták fel, hogy elhagyják a hagyományos és régen bevált (de az új helyzetben már nem használható) rutinokat, és a konvencionális gondolkodási és megoldási példákkal szemben új, innovatív utakat keressenek. Ezen a ponton a civil társadalom számára segítséget jelent, ha a közös projektek megvalósítása kapcsán új, addig nem vagy alig alkalmazott munkamódszereket próbálhatnak ki, hálózatokat építhetnek ki a szereplők között, és egy együttműködő, pozitív alaphangulatot teremthetnek (*Liebmann–Robischon*, 2003) (azaz az új évezredben immár főként a megvalósíthatóság, ezen belül a társadalmi részvétel mértéke és jellege nyom[hat]ják rá bélyegüket a városfejlesztésre [Meggyesi, 2001]).

A vizsgált városok fejlesztési küzdelme igencsak tanulságos, és megmutatta, hogy elsősorban az endogén erőforrásokat szükséges mozgósítani – mindemellett persze igénybe kell venni a külső forrásokat is mindaddig, amíg azok rendelkezésre állnak.

A térségi gazdaságok megújításában kulcsszerepet kellene hogy háruljon a (*nagyobb városokra*). A globalizációs trendek, a külső befektetők preferenciái, a modern közlekedés és telekommunikációs hálózati összeköttetések e városok pozícióját erősít(het)ik, s növelik felelősségüket a kistérségek gazdasági pozícióinak alakításában, továbbá a komplex vidékfejlesztés kapcsán is szükség lenne a városok térségi gazdasági szerepével kapcsolatos közös gondolkodásra (*Liebmann–Robischon*, 2003).

A városok fejlesztése alapvetően múlik az állampolgári részvételen: ha lélektanilag is közelítünk a városfejlesztéshez (hiszen ez szimbólum is), a lakosság általában nagyon jelentősnek értékeli a városépítészeti és a gazdasági problémákat, a saját perspektíváikat, társadalmi-gazdasági kilátásaikat pedig (relatív) rossznak (a zsugorodó városokban mindenképpen); vagyis az észlelésnek ezt a szubjektív módját mint „a fejekben való periferalizációt” interpretálhatjuk. És mint ahogy azt más vizsgálatok is egyértelműen mutatják, a zsugorodó települések lakosainak ilyen negatív önértékelése fékezheti a saját alkotó településfejlesztési részvételüket, aktivitásukat, ami hozzájárul ahhoz, hogy a lokális aktorok a sorsukba beletörődve a változási folyamatok passzív elszenvedőivé váljanak – annak aktív alakítása helyett (*Liebmann–Robischon*, 2003).

Általánosságban – véleményünk szerint – kijelenthető, hogy egy város számára a fejlődés lehetősége minden esetben azon múlhat, őszintén szembeszáll-e a kihívásokkal. A több település közötti *együtműködés* is nagyon fontos, de egymagában még nem elég, hogy legyőzzék a zsugorodás következményeit. Továbbvivő, *az eddigiektől eltérő megoldások* kellene: például új szervezeti formákat és kezelési módszereket kell kipróbálni a helyi (megüresedő) ingatlanállomány kapcsán, új, a zsugorodáshoz megalkotott üzemeltetési modelleket kell alkalmazni a város technikai-infrastrukturális ellátásában, illetve endogén forrásokra épülő, fenntartható alternatívákat kell megvizsgálni a helyi energiaellátásban.

A város célzott, tervezett visszaépítése elkerülhetetlennek látszik, s ennek kivitelezésében rugalmas, belátó, kreatív, jól kommunikáló és *együtműködő települési kormányzás* kell. A városi önkormányzat egyik fő feladata, hogy a terveket egyeztesse, vagyis koordinálni kell a köz- és privát befektetési-szolgáltatási ajánlatokat. Mindezeket túl a városi közösségek céljait egyeztetni kell az állami intézmények fejlesztési irányvonalával úgy, hogy a város mindig markáns profilt találjon ki magának, megkülönböztetve magát a többiekől – virágozzék száz virág (*Liebmann–Robischon, 2003*).

A döntő pont tehát az, hogy *a lokális fejlesztési kulcsszereplők* aktívan hajlandóak-e kezelni a zsugorodás problémáját, és kifejlesztik-e azokat a „személyre szabott”, végrehajtható, saját erőforrásokat mozgósító stratégiákat, amelyekkel ellene hathatnak a térség és benne saját településük „kivérzésének”.

Nincs tehát egységes recept, nincs mindenkire egyformán ráhúzható „zsugorodás elleni fejlesztési sablon”: figyelni kell a működőképes jó gyakorlatokat, de az egységben is meg kell találni az adott településre szabott egyedi kiutat. Ehhez alapvető várostervezési bázisként a lakosságot – ha lehet – egyre erősebben be kell vonni a demográfiai változások és következményeik körüli vitákba s a települést érintő új szemléletű, innovatív és fenntartható megoldási módozatok kidolgozásába.

Hivatkozások

- BERNT, M. (2018): Schrumpfung. In: ARL – Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.): *Handwörterbuch der Stadt- und Raumentwicklung, Hannover 2018*, ISBN 978-3-88838-559-9 (PDF-Version), URN: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0156-55993> (letöltve: 2022. 07. 27.)
- CSUGÁNY JULIANNA (2013): Miért lassult le Európában a technológiai fejlődés? In: Bajmócy Zoltán – Elekes Zoltán (szerk): *Innováció: a vállalati stratégiától a társadalmi stratégiáig*. JATEPress, Szeged, 85–98.
- CZÚCZ BÁLINT (2010): Reziliencia. <http://atermeszetorvenye.blogspot.hu/2010/03/reziliencia.html> (letöltve: 2018. 05. 17.)

- DEVELOPMENT FORUM (1985): A várostervezés nemzetközi problémái (1984). In: *Valóság*, 1, 120–122.
- EGRI ZOLTÁN – TÁNCZOS TAMÁS (2015): Spatial Layers and Spatial Structure in Central and Eastern Europe. *Regional Statistics*, Vol 5, No 2. pp. 34–61; DOI: 10.15196/RS05203
- EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE (ENSZ) – PORTFOLIO (2018): A világ tíz leggyorsabban fogyó népessége – az ENSZ medián előrejelzése szerint 2015 és 2050 között.
- FEJÉRDY TAMÁS – Z. KARVALICS LÁSZLÓ (2015): Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika*, 94 (2015/5. szám), pp. 113–127.
- FREI, X. – RÖSEL, F. (2018): Bürger gehen, Ausgaben bleiben: Schrumpfende Städte leiden doppelt. *ifo Dresden berichtet*, 2018, 25, Nr. 02, pp. 03–06. file:///C:/Users/User/Downloads/ifoDD_18-02_03-06_Frei.pdf (letöltve: 2022. 07. 27.)
- HANNEMANN, CH. (2003): Schrumpfende Städte in Ostdeutschland – Ursache und Folgen einer Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum. In: *Städtepolitik*. Aus Politik und Zeitgeschichte (B 28/2003).
- HETÉNYI GÉZA (2013): A többéves pénzügyi keretről szóló tárgyalások eredményei magyar szempontból. *Európai Tükör*, XVIII. évf. 1. szám, 46–55. o. <http://eu.kormany.hu/download/9/6d/60000/EU%20Tukor%2013-01.pdf> (letöltve: 2016. március 26.)
- HUNTINGTON, D. (2023): Revisiting the impact of urban shrinkage on residential segregation in European cities. *Vienna Yearbook of Population Research*, Vol. 21, pp. 1–28. https://www.researchgate.net/publication/369131352_Revisiting_the_impact_of_urban_shrinkage_on_residential_segregation_in_European_cities/figures?lo=1 (letöltve: 2023. március 30.)
- JELINEK CSABA – VIRÁG TÜNDE (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 4–26.
- KOVÁCS ANDRÁS (2016.02.15): Demográfiai katasztrófa vár Magyarországra. [HTTPS://www.origo.hu/itthon/20160210-nepessegcsokkenes-jarasok-magyarorszag.html](https://www.origo.hu/itthon/20160210-nepessegcsokkenes-jarasok-magyarorszag.html) (letöltve: 2023. március 30.)
- KOVÁCS TIBOR (2009): A városzsugorodás jelensége Magdeburg példáján. *Debreceni Szemle*, 17, pp. 170–186.
- KOVÁCS TIBOR (2014): A városfejlődés „új” iránya közép-európai nézőpontból. *Magyar Tudomány*, 175. évf. – 2014/8. szám, Budapest, pp. 966–973.
- KOVÁCS TIBOR (2016): Demographic Changes and Their Spatial-Settlement Consequences: Lessons from East Germany and Hungary. *Deturope*, 8, 3: pp. 108–123.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (KSH) (2023): Népesség korév és nem szerint, január 1. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html (letöltve: 2023. május 15.)
- KRESL, P. – IETRI, D. (2016): Smaller Cities in a World of Competitiveness. *London: Routledge*, <https://doi.org/10.4324/9781315727387>, p. 188

- KUSLITS, B. (2015): Reziliencia társadalmi és ökológiai rendszerekben. *Alkalmazott Pszichológia*, 2015, 15(1):27-41. DOI: 10.17627/ALKPSZICH.2015.1.27
- LANG, TH. – TENZ, E. (2003): Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Prozesse und Auswirkungen der Stadtschrumpfung in Ostdeutschland und deren Bewältigung. *Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur*. Dortmund ISBN 3-929797-77-1; 245 S.
- LI, Y. – WESTLUND, H. – LIU, Y. (2019): Why some rural areas decline while some others not: An overview of rural evolution in the world, *Journal of Rural Studies*, Volume 68, 2019, Pages 135-143, ISSN 0743-0167, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.03.003>.
- LIEBMANN, H. – ROBISCHON, T. (2003): Städtische Kreativität: Ein Potenzial für den Umgang mit Schrumpfungprozessen. In: Liebmann, Heike – Robischon, Tobias (Hrsg.): *Städtische Kreativität – Potenzial für den Stadtumbau*. Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung. Schader-Stiftung, Erkner, Darmstadt, 6–13.
- LUKÁCS, J. (1994): *A XX. század és az újkor vége*. Európa Kiadó, Budapest.
- MEGGYESI TAMÁS (2001): Előszó az első kiadáshoz. In: Lukovich Tamás (2001): *A poszt-modern kor városépítészetének kihívásai*. Pallas Stúdió, Budapest, pp. 9–11.
- PETERS, J. D. – HAMIDEH, S. – ELMAN ZARECOR, K. – GHANDOUR, M. (2018): Using entrepreneurial social infrastructure to understand smart shrinkage in small towns, *Journal of Rural Studies*, Volume 64, 2018, Pages 39–49, ISSN 0743-0167, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.10.001>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0743016718306089>)
- PIRISI GÁBOR – MÁTÉ ÉVA (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus. In: László M. (főszerk.): *Térfelújítás és Innováció*, 8. évf. 2. szám, Pécs, ISSN 1789 – 0578, pp. 28–39. http://www.terinno.hu/szamok/teruletfejlesztes_es_innovacio_2014_2.pdf
- PIRISI GÁBOR (2019): A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér és Társadalom* 33. évf., 2. szám, 2019. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3080>.
- SMITH, D. (2007): The changing faces of rural populations: “(re) fixing” the gaze’ or ‘eyes wide shut’?, *Journal of Rural Studies*, Volume 23, Issue 3, 2007, pages 275–282, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.03.001>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0743016707000253>)
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – EKÉNÉ ZAMÁRDI ILONA – KOZMA GÁBOR – TEPERICs KÁROLY (2006): Debrecen kulturális gazdagsága és gazdasága. In: Kókai Sándor (szerk.): *Földrajz és turizmus*. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, ISBN 963 7336 31 1, pp. 313–334.
- SZÉKELY IVÁN (2015): Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika* (94), 2015/5. szám, pp. 7–23.

- TÓTH JÓZSEF (2007): A lokalitás és a globalitás kérdéséről. In: Pap Norbert (szerk.): *A területfejlesztés földrajzi alapjai*. Lomart Kiadó, Pécs, ISBN 978-963-9632-07-3, p. 184.
- ZSIBÓK ZSUZSANNA – RÁCZ SZILÁRD – HORECZKI RÉKA (2022): „Fejlődés és fejlesztés 2020 előtt és után: Beszámoló a III. Területfejlesztők Napjáról”, *Tér és Társadalom*, 36(1), o. 164–168. doi: 10.17649/TET.36.1.3396.

Teljesítményorientáltság az önkormányzatok döntéshozatalában

DOBÓ MARIANNA

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomismereti Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
dobo.mariann@uni-eszterhazy.hu

A települési önkormányzatok hozzák azokat a döntéseket, amelyek a közszolgáltatásokat biztosítják, ezek mentén nyílik lehetőség a társadalmi haszon, a hatékonyság és a méltányosság valamilyen mértékű egyensúlyának létrehozatalára. A helyi társadalmak az egyénekhez hasonlóan viszonyítási (vonatkoztatási) csoportokban gondolkodnak, saját önkormányzatuk teljesítményét más települések önkormányzataihoz mérik, vagy az előző ciklus eredményeihez, érdekeikhez, vágyaikhoz, elvárásaikhoz, esetleg (kampány)ígéretkekhöz. A teljesítmény-központúság végigkíséri a mindennapokat éppúgy, mint a tervezési folyamatokat – normál időszakban és válságok idején is.

Tanulmányom fókuszában a teljesítmény önkormányzati „meghatározása” több szabályozási struktúra mentén, a társadalmi haszon értelmezése, az azokhoz kapcsolódó döntéshozatali szemléletek, valamint a teljesítményképzészek állnak.

Kulcsszavak: társadalmi haszon, döntéshozatali szemléletek és megközelítések, a teljesítmény mérőszámai

1. Társadalmi haszon a teljesítmény értékelésében

A **társadalmi haszon** fogalma szorosan kötődik a *társadalmi költséghez*. A közgazdasági elemzésekben visszatérő megközelítés, hogy a befektetés költségei ne haladják meg annak eredményeit, azaz a nyereség legyen egyértelmű. Ez a társadalmi befektetések esetén nehezebben mérhető, mivel az önkormányzati működés eredménye sokféle lehet, amelyek a szervezetten kívül, a település társadalma felé hasznosulnak. Ezért az objektív mérése akadályokba ütközhet: (a) a javak közé a közösség által elvárt szolgáltatások tartoznak

(érték- és érdekezvérelten is); (b) a piac, a kereslet és a kínálat helyszíne az önkormányzatok esetében maga a település vagy a választópolgár; (c) a helyi kormányzás eredményei ugyan pénzben mérhetők, ezt a költségvetés szakaszról szakaszra bemutatja, itt azt veszik figyelembe, hogy mennyibe került egy szolgáltatás, de a szubjektíven értékelhető haszon nem mérhető egzakt módon, pl. a lakoságnak mekkora részét érték el (*Hajnal*, 2007).

Leggyakoribb kérdés a döntéshozatali folyamatban, hogy *megéri-e a „befektetés”, megtérül-e mindez*. Az eredményt és ebből kiindulva a teljesítményt is leginkább a befektetett energia (input) és a megtérülés (output) alapján számolják, így a hatékonyság olyan irányítívá válik, amellyel támogatást kívánnak biztosítani. A hatékonyságot mindenki igényli, azzal a feltétellel, hogy a jogok ne sérüljenek, az igazságosság megmaradjon. A javak elosztásánál azonban konfliktus léphet fel, hiszen nem mindenki részesedhet egyenlően azokból. Általános az a vélekedés, miszerint a versengés inkább kapcsolódik a hatékonyság eszméjéhez, mint a méltányossághoz, viszont ez az ellentmondás feloldható azzal, hogy akkor lehet a méltánytalanságot felróni a döntéshozóknak, ha a pozíciók elérését különböző feltételekhez kötik (*Jenei–Gulyás*, 2002). A hatékonyság biztosításánál kiindulópont, hogy a rendelkezésre álló erőforrások korlátozottak, és a döntéshozók ezekből állítják elő a lehető legjobb választ (*Stone*, 2002).

Deborah Stone a *Közpolitika paradoxona* című könyvében azonban azt írja, hogy a „hatékonyság mint közpolitikai cél önmagában nem értelmezhető”, mindig viszonyításra és értékek rendszerére van szükség az igazi eredmény felismeréséhez (*Stone*, 1998: 55).

A hatékonyságot mindenki igényli azzal a feltétellel, hogy a jogok ne sérüljenek, és az igazságosság megmaradjon. A javak elosztásánál azonban konfliktus léphet fel, hiszen nem mindenki részesedhet egyenlően azokból. A választópolgár és a politikus számára is prioritást élvez az *eredményesség*, ezt kéri számon a döntéshozókon: „A hatékony választással a legtöbb hasznossághoz jutunk.” (*Stone*, 1998: 35) Az egyén részt vehet a döntési folyamatban szakértőként, valamilyen érdekcsoport képviselőjeként is. Az egyén szerepe meghatározza azt, hogy milyen értékítéleteket jeleníthet meg. A neoklasszikus közgazdasági elméletben használt értékfogalom a helyi szintű politika értékelésében nehezen alkalmazható, mivel az értékben nem az adott javaknak az egységes működésében betöltött szerepét (funkcionális értékét) tükrözi, hanem az embereknek az irányukban kinyilvánított preferenciáin alapul, azon az elven, hogy a lakosok a saját érdekeinek megfelelően dönthetnek a helyi társadalom felől.

2. Közösségi döntések szemlélete – hatása a teljesítmények megítélésében

A szervezeti döntéshozatalnak több modellje ismert. Ezek abban térnek el egymástól, hogy más előfeltevésekkel élnek a döntéshozókra, valamint a döntéshozók szervezeti kapcsolataira vonatkozóan (*Allison*, 1987). A szervezeti modellben több döntéshozó

is szerepet játszik, akik egy közös célért tevékenykednek, de azért vannak saját céljaik is. Olyan kognitív korlátokkal rendelkeznek, amelyek miatt korlátozottan racionális döntéshozóként nyilvánulnak meg, ez feltételezi azt, hogy nem lehet minden szükséges információt beszerezni. A problémák általában túl komplexek, magas a bizonytalansági szintjük, a szervezet céljainak a kielégítő megoldások is megfelelnek. A kielégítő közelítőmóddal észszerű ráfordítás mellett általában jó eredményt lehet elérni (Allison, 1987).

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy *a különböző szemléletek milyen módszereket indukálnak, és vajon alapvetően meghatározza-e ez a végeredményt.*

A modellek eltérő szemléleten alapulnak: filozófiai, közgazdaságtanin, szervezeti vagy korlátozott racionalitáson, de azt explicit módon el kell fogadni, hogy már a szemlélet kiválasztása is értékrendet tükröz. A **közgazdasági szemlélet** az egyik leggyakoribb megközelítésmód az önkormányzatok döntéseinél, mert a hasznosságot, az eredményességet nemcsak a döntéshozók, hanem a polgárok is igénylik. A klasszikus közgazdasági modell a gazdálkodó ember igaznak tételezett döntéshozói magatartására épül. Taylor szerint a korai klasszikus döntésemélet alapjai azok, amelyek elmaradhatatlanok a folyamatból: egy adott változat választása esetében valamennyi eredmény bizonyosan bekövetkezik, valamint a döntéshozó rendelkezik a szükséges információkkal (Taylor, 1965). Ezek az eredmények egy értékskálán rendezhetők, és a döntéshozó azt a változatot választja, amelyik a számára fontos értéket maximalizálja. Ennek a megközelítésnek a használata a leggyakoribb az önkormányzatoknál. Ahogy azt majd a költségvetési döntéshozatalnál is látni fogjuk, a település működtetésében a befektetés-megtérülés vizsgálata a legjellemzőbb vizsgálati szempont. Alapja a közgazdasági szemléletnek, hogy létezik egy, az emberi értékek alapján mérhető halmaz a „piacon” megjelenő termékekből és szolgáltatásokból, amelyek között a felhasználó képes prioritást felállítani. Az emberek készek áldozatot hozni megszerzésükért, ami mutatja, hogy ezek értékkel bírnak, ezeket az értékeket számszerűsíthetjük pénzbeli kifejezés formájában. A döntéshozó több cselekvési változat (alternatíva) között választhat. Mindegyik változat, ha megvalósítják, bizonyos eredményekhez vezet, és mindegyik eredménynek valamilyen értéke van a döntéshozó számára. Ezt a közgazdászok *hasznosságnak* nevezik, a szociálpszichológusok *valenciának* (Zoltayné, 2002). A hasznosság a hatékonyságot és az eredményességet is tartalmazza. Az eredményesség azt mutatja, hogy a szervezet mennyire érte el a kitűzött célját, a hatékonyság fogalmába az tartozik, hogy ráfordítással mekkora eredményt lehet elérni. Az értékelésen kívül mindegyik eredményt még annak a valószínűsége is jellemzi, hogy a szóban forgó eredmény bekövetkezik egy bizonyos változat választásakor és megvalósításakor. Egy bizonyos cselekvési változat teljes értéke az egyes eredmények értékének és ezek valószínűségének valamilyen függvénye.

Az önkormányzati döntéshozatalban a hasznosság elve egyértelmű, a döntéshozó a több cselekvési változó között az egyes összetevőkből az összesített érték alapján választja a számára leginkább értékeset. Ez a módszer valóban hatásosnak bizonyult,

hiszen előrejelzéseket is igényelt és adott. Azonban a vizsgálatok azt bizonyították be, hogy a gyakorlatban nem csupán a ráfordítás-megtérülés elv dominál, hiszen óriási befolyásoló hatásuk van a döntésekre a társadalmi intézményeknek, a szokásoknak, a hagyományoknak, az emberek eltérnek a hasznosságmaximalizálás elvének következetes érvényesítésétől. Az eredményességben az eredmény és az elvárt eredmény közötti különbség mutatkozik meg. A klasszikus közgazdasági döntéelméleti felfogás gyakran nem célravezető, hiszen a cselekvési alternatívák nem mindig állnak rendelkezésre, hanem azokat meg kell alkotni. Az eredményekre vonatkozó információk erősen hiányosak, és az információkat keresni kell (információszerzés), azonban az információszerzés költséges. Tovább nehezíti, hogy az információk nem egységes egészként vannak jelen, nem egyértelműek, és ez az eredmények várható értékének (hasznosságának) bizonytalanságához vezet.

Filozófiai közelítésmódban központi kérdés, hogy egy adott cselekvés vagy döntés *helyes-e*, ezt a kérdést gyakran dilemma formájában fogalmazták meg. Lényeges jellemzője volt a közelítésmódnak, hogy a döntések ismertnek tételezett helyzetek alapján születnek. A döntéshozók többnyire az egyén problémájával foglalkoznak, amikor azt vizsgálják, hogy hogyan kell cselekedni a „jó élet” megvalósításához, de nem kizáró az sem, ha egy közösségi döntés esetén fordulnak ehhez a módszerhez. Alapvető volt, hogy a szabad, nem akadályozott döntéshozó egyént tételezték fel, aki szabadon választja meg az elérni kívánt értékeket, s aki racionális döntéseket hoz céljai elérése érdekében. Kialakult a döntések operatív filozófiája, melynek keretében a döntés „jó” voltának mértéke az lett, hogy a döntés eredménye milyen mértékig képes kielégíteni a döntéshozó céljait. Ebben a megközelítésmódban a célcsoportnak a helyi társadalmat nevezik meg, de valójában a döntéshozó lép előre, az ő céljai valósulnak meg, amiben a helyi társadalom ugyan benne található, de terepként és eszközként. (Zoltayné, 2002)

Az **adminisztratív modell** két tudományterület szintéziseként született meg. Az egyik gyökere a vezetéselméletben található meg, a másik pedig a pszichológiából származik. A pszichológiai vonások az eredmények bekövetkezési valószínűségének és az eredmények értékének kérdéseivel foglalkoznak. Ezeknek nem a tényleges, hanem az észlelt nagysága a fontos. Nem az a lényeges, hogy egy eredménynek mekkora a bekövetkezési valószínűsége vagy az értéke, hanem az, hogy a döntéshozó mekkorának észleli ezeket az értékeket. Mindezeket a valóságban megfigyelhető tényleges döntések vizsgálatából származó feltevésekkel ötvözték (March és Simon, 1965).

Az adminisztratív modell szerint a döntéshozó sajátos módon kezeli az információk bizonytalanságával és költségével kapcsolatos problémát: a bizonytalanság csökkentése érdekében azokra az eredményekre fordítja figyelmét, amelyek várható értéke kvantitatív vagy félig kvantitatív formában kifejezhető. Inkább nem foglalkozik azokkal az eredményekkel, amelyek nem számszerűsíthetők valamilyen ismert skálán. A bizonytalanság csökkentése érdekében a rövid időn belül bekövetkező eredményeket veszi figyelembe,

és az információszerzés és -értékelés költségeit a döntéshozó folyamatosan igyekszik csökkenteni. Az egyszerű információkkal és számításokkal dolgozik, a bonyolult kutatási programokat és nagyon komplex információrendszereket lehetőleg kerüli. Nem maximalizálásra, hanem kielégítésre törekszik, addig alkot változatokat és addig gyűjt információt, amíg egy kielégítő változatot nem talál, vagyis nem az optimális, hanem a már megfelelő változatot keresi. A döntéshozónak van egy sztereotip elgondolása arról, hogy milyen a kielégítő változat, s amint ezt meglelte, kiválasztja, és a további kereséstől már eltekint, viszont ha újabb nehézséggel találja magát szembe, akkor újabb megoldást keres az akkor rendelkezésre álló információk alapján.

A **Skinner-féle modell** vagy más néven a szigorú megerősítés modellje nem tagadja, hogy az emberek gondolkodnak és vannak elvárásaik, de azzal érvel, hogy nem mindig térül meg, ha ennek alapján próbáljuk megmagyarázni az emberek viselkedését és döntését (Skinner, 1965; Bolles, 1971). A megerősítés modellje szerint fel kell tárnunk azokat a pozitív eredményeket, amelyek a múltban bizonyos döntések megerősítéséhez vezettek. A döntések megerősítést nyernek, ha olyan eredményekkel járnak, amelyeket a döntéshozó nagyra értékel: „azt a viselkedést vagy magatartást, amely jutalomhoz vezet, az emberek megismétlik, míg azt, amely nem vezet jutalomhoz, sőt büntetést vonhat maga után, nem ismétlik meg” (Zoltayné, 2002).

A Skinner-féle döntéseméleti modellel bebizonyítható, hogy a leghatékonyabb és legeredményesebb döntéstámogatók azok, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a döntéssel, mind a döntés és az erősítés között eltelt időtartam vonatkozásában (minél rövidebb ez az időtartam, annál jobb), mind pedig a döntéshozó legintenzívebb szükségletei tekintetében. Szociológusok és a politikatudomány szakértői dolgozták ki a **fokozatos hozadék** modelljét, melyet a szabályozott anarchia modelljének is neveznek (Lindblom, 1993). Ez a modell azt állítja, hogy a gyakorlatban olyan nagyszámú és komplex eredmény fordul elő, s a cselekvési változatok és eredmények kapcsolatáról olyan keveset tudunk, hogy nem lehetséges a cselekvési változatok összehasonlítása egymáshoz viszonyított hasznosságuk alapján, még akkor sem, ha csak kielégítő döntésekre törekszünk. Az egyedüli reális lehetőség a cselekvési változatok egyenkénti összehasonlítása azokkal a tényleges eredményekkel, amelyek a múltban az adott változathoz nagyon hasonló cselekvési változatok megvalósításából származtak. Amennyiben korábban már született egy, a megoldáshoz vezető döntés, akkor azt a módszert gyakran felhasználják az újabb döntéseknél. Ezek szerint a cselekvési változatok csak csekély mértékben különböznek a múltban tapasztaltaktól. Nagy pozitívumának a lépések közötti újabb döntési lehetőséget tartják, azaz ebben az esetben az ún. nagy hiba kiküszöbölhető, és a döntést nem eleve elrendeltnek tekintik. Az önkormányzatok gyakran élnek ezzel olyan döntéseknél, amelynek az összes információját az adott időpontban nem ismerik, vagy a döntéshozók érdekei heterogének. Lehetőséget kell adni arra, hogy a különböző érdekcsoportok szóhoz jussanak a döntés során, a döntéshozó nemcsak az egyén lehet,

hanem a csoport is. A fokozatos hozadék modellje a hagyományos cél-eszköz sémát kritizálja mint előfeltevést. Az „először tűzzük ki a célokat, majd keressük meg az elérésükre szolgáló eszközöket” séma ugyanis bonyolult döntési helyzetekben nem használható. Ezekben az esetekben a célok és eszközök szétválaszthatatlanul összefonódnak.

A szemeteskosár döntési modellben a problémák a megoldások, a résztvevők (döntéshozók) és a választási lehetőségek gyűjtőhelyeként értelmezhetőek, ahol a résztvevőknek az a dolguk, hogy a problémákat és a megoldásokat összekapcsolják, vagyis döntéseket kell hozniuk (Cohen, 2000). Azt állítja, hogy a döntéshozók figyelme megoszlik, és a döntések nem egy lineáris folyamat eredményeképpen születnek. Központi szerep jut az időnek mint fontos befolyásoló tényezőnek, ami szinte automatikusan szervezi rendszerbe a döntési folyamatokat. Ugyanazon időben kell rendelkezésre állnia a döntéshozatal összes elemének ahhoz, hogy egy döntés megszülethessen, a szereplők, a megoldások, a problémák és a döntési lehetőségek találkozásából alakulnak ki a döntések. Gyakran a tévedéstől való félelem mozgatja a döntéshozókat, azaz a döntési helyzetben nem kapcsolódnak választási lehetőségek a problémához, többnyire rossz megoldást választanak, lényegében nem oldják meg a problémát. A választási lehetőséggel egy időben merül fel a probléma, rendelkezésre állnak lehetséges megoldások, a döntés megtörténik, és a probléma megoldódik. Abban az esetben, ha a választás meghaladja a döntéshozók energiáját, a meg nem oldott problémák elérhetnek egy olyan kritikus tömeget, amely a szervezet összeomlását vonja maga után.

A szemeteskosár döntési modell hatékonyságának mérésére három indikátort lehet alkalmazni: a probléma aktivitását, a probléma lappangását, a döntési időt (March, 2000). *A probléma aktivitása az az idő, amennyit a probléma megoldatlanul a szervezetben tölt, ez utal a szervezeti konfliktus nagyságrendjére. A probléma lappangása az az idő, amennyit a problémák inaktív állapotban töltenek a szervezetben anélkül, hogy felismernék őket, ez azt jelzi, hogy a szervezet mennyire fogékony a probléma felismerésére. A döntési idő az az idő, ami a választás, a döntés megszületéséig terjed, ez a szervezet hatékonyságát méri.*

Az **optimális döntések elmélete** feltevésekre épül: ha a döntéshozó ismeri az összes lehetséges cselekvésváltozatot, és biztosan tudja, hogy az egyes cselekvési változatoknak mi lesz az eredményük, továbbá ha biztosan meg tudja állapítani az eredmények preferencia-sorrendjét, akkor az optimális döntés kiválasztása elvileg könnyű feladat. *A klasszikus racionális modell arra az elgondolásra épült, hogy a döntéshozók hasznosságmaximalizáló döntéseket hoznak, bizonyos korlátok létezése mellett, ismertek a döntéshozó célja, a hasznosságok és a preferenciafüggvények (Simon, 1957). Ezek lehetővé teszik, hogy a döntéshozó rangsorolja az összes lehetséges alternatívát. Három kritikai észrevétel fogalmazható meg a racionális modellel szemben: az emberek nem képesek minden lehetséges alternatíva azonosítására, az egyéneknek nincsenek pontosan kitűzött céljai, és nem képesek az alternatívák rangsorolására, ráadásul a valóságban a véges számú alternatíva és következmény fogalma nem értelmezhető (Zoltayné, 2002).*

Herbert Simon az *objektív racionalitás* elnevezést használta arra az esetre, ha a döntéshozó valóban kielégítette az optimális előfeltevéseket – kimutatta azonban, hogy az előfeltevések csak igen ritkán teljesülnek. Mivel az objektív racionalitás feltételei nem teljesülnek, ezért Simon egy másik elvet vezetett be, és ezt a *korlátozott racionalitás* elvének nevezte el. A kielégítő döntések elméletében az objektív racionalitás harmadik feltételének (egyetlen cél létezésének) valós tényét vonja kétségbe. A korlátozott racionalitás és a többcélúság folytán a legtöbb komplex döntési helyzetben a döntéshozó egyszerűsíti a döntési folyamatot azzal, hogy a maximalizálás helyett a kielégítő megoldásra törekszik. A kielégítő megoldás elfogadása révén csökkenti az alternatívák felkutatására fordított erőfeszítéseket. Az emberek megkísérlik elkerülni az új, ismeretlen, bizonytalan alternatívákat, és inkább a korábban már megfelelőnek bizonyult megoldásokat választják.

A kis lépések politikája néven ismertté vált modell explicit módon figyelembe veszi, hogy bizonyos célok egymással nyílt konfliktusba kerülhetnek egy-egy döntési helyzet megoldása közben (Lidblom, 1959). Olyan stratégiák közül kell választani az önkormányzati döntéshozónak, amelyek a konfliktusban álló célok különböző keverékeit tartalmazzák, ilyenkor az értékek csak az adott helyzet kontextusában kapnak konkrét értelmet. Mivel nem végezhető el egy cél-eszköz vizsgálat, és mivel az értékekben az emberek általában nem tudnak egyetérteni, a jó választás egyetlen ismerve az, ha az érintettek magával a választással egyetértenek. A változó célok, a környezet, a preferenciák figyelembevételéről van szó, ez a korábbi döntéstől csak kismértékben eltérő választást eredményez.

Normatív és a leíró döntésemelések azzal foglalkoznak, hogy miként lehet a döntéseket jobbra tenni abban az értelemben, hogy segítséget nyújtsanak a döntéshozónak az előzetesen felállított követelményekhez vagy szabályokhoz való igazodásban. Itt a „hogyan kell dönteni” kérdésen van a hangsúly, a leíró azzal foglalkozik, hogy hogyan döntenek az emberek a valóságban. Ezt az irányzatot deskriptív döntéseméleti irányzatnak is nevezik. Mindkét irányzat foglalkozik a felismert érték mérésének kérdéseivel, az értéket olyan fogalmakkal hozzák kapcsolatba, mint a motiváció, a jutalom és büntetés, a preferencia, az attitűd, a cél. Az értéknek a döntésekben játszott központi szerepe különösen a normatív döntési modellekben tűnik ki. A normatív modellek megmondják a döntéshozónak, hogyan kell döntenie abban a döntési osztályban, amelyikre a modell vonatkozik, feltéve, hogy a döntéshozó ismeri az általa elérni kívánt értéket.

A normatív modell jól használható megközelítésmód az önkormányzati döntéseknél: a települések ezekben a helyzetekben más települések gyakorlatát és szemléletét nézhetik, és az alapján akarják azt eldönteni, hogy a megoldási mód adaptálható-e rájuk – számos esetben így más önkormányzatok szemlélete best practise-ként hatott rájuk. Megállapíthatjuk, hogy az optimális döntésekre vonatkozó elmélet a normatív döntésemelésekhez tartozik, a kielégítő döntések elmélete a leíró döntésekhez. A normatív döntések elmélete

objektíven racionális (akárcsak az optimális döntések elmélete), de a teljes információ tekintetében kevésbé szigorú, a következetesség feltételeit azonban szigorúan fogalmazza meg. A normatív döntésemélet olyan modelleket szolgáltat, amelyek segítik a döntéshozókat a következetlenség elkerülésében vagy legalábbis csökkentésében.

3. A teljesítés folyamata és kényszere

Miközben az önkormányzati vezető és a helyi önkormányzat új kezdeményezéseket tervez vagy végrehajt, nem szabad megfeledkezni azokról, akiknek a szolgáltatásokat szánják. Általánosan elfogadott nézetté vált, hogy a közösség részvétele javíthatja az új kezdeményezések tervezési és fejlesztési folyamatát, valamint későbbi legitimitációját. James Cohen célja egy olyan teória felállítása, amelyben a helyi önkormányzatok döntéseinek elindulását, funkcióit magyarázza. Cohen – bár azokat az alapelveket is sorra veszi, amelyben az állami feladatok átadásának hogyanját és miértjét magyarázza, mégis – a szereplőfüggőségben látja a folyamat kiindulópontját: a helyi vezetőkben megfogalmazódó gondolat indíthatja el (Coleman, 2004). A végrehajtáshoz biztosítani kell a megfelelő anyagi háttérrel, ami azonban gyakran hiányzik. *Ki végezze a szolgáltatást? Maga az önkormányzat, vagy kiszervezhető?* (Megjegyzés: amennyiben a felettes jogszabály nem rendelkezik másként.) Mi adja a nagyobb társadalmi hasznot és eredményt?

Azzal, hogy a szolgáltatások biztosítása hogyan lehet hatékony, számos szakértő foglalkozott. George Hamilton amellet érvelt, hogy jelenleg a magánszektor lehet a válasz a közszektorban megjelenő problémákra (Hamilton, 2004). Mások a hálózatok létrehozatalát javasolták, Gilmour, Saarelaein mindemellet felhívja arra a figyelmet, hogy az ún. teljes hálózatok működtetése kevésbé rugalmas, helyette a tematikus vagy specifikus kapcsolatrendszer a helyi jó kormányzás alapfeltétele (Provan & Milward, 2001; Ostrom 2001; Gilmour & Saarelaein, 2003).

Az összes szolgáltatás kiszervezését ugyanakkor Cohen veszélyesnek ítélte (Coleman, 2001). A szolgáltatások kiszervezésének vagy működtetésének sikerét befolyásolja a település, illetve a hálózat nagysága. Kutatások hangsúlyozzák, hogy a hálózatokban működtetett szolgáltatás méretgazdaságossága a mennyiségi és minőségi szempontoknak is képes megfelelni a tranzakciós költségek féken tartásával (Provan és Milward, 2001). Azonban Linna és Pikhala felmérései alapján, amennyiben az egy hálózathoz tartozó települések száma növekszik, és egyre inkább a pályázatokhoz fordulnak, akkor az bizonytalanságot jelenthet a településeknek a közszolgáltatások biztosíthatósága terén (Linna és Pikhala, 2007).

Több önkormányzati döntéshozatalban manifesztálódott az a félelem, hogy ebben az esetben már nem a testületek vannak tulajdonosi és meghatározói szerepkörben, sőt több esetben érzékelhetővé vált az ellenőrzési jog megtartása érdekében a szolgáltatás

kiszervezésének önkormányzati akadályozása vagy lassítása. A Józsa Zoltán által is hivatkozott OECD-dokumentum ajánlásokat fogalmaz meg a kiszervezés eredményessé tétele érdekében. (OECD PUMA Policy Brief No. 2. February 1997. hivatkozva Józsa 2006) Célszerű a szolgáltatást végző szervezet képességéről, belső erőforrásairól pontos képet kapni, és a döntéshozatali folyamat során pontos tájékoztatást adni a lakosságnak és az érintett munkavállalóknak. A konfliktusmentes működést biztosítani lehet a végrehajtás során azzal, hogy a szerződésben az ellenőrzési jogköröket megtartják az önkormányzatok. A gyakorlatban ez az ellenőrzés redukálódott a beszámolási és a tájékoztatási kötelezettségre évente egyszer. Ezeken a beszámolókon a képviselőtestület tagjai minden esetben elfogadták ugyan a tájékoztatást, de a helyzettől és a szolgáltatás súlyától függően több kérdés is elhangzott, és többször megfogalmazódott az az igény, hogy célszerű lett volna korábban alaposabban vizsgálni ezt a lehetőséget.

4. Konklúzió – és útkeresések

A települési önkormányzatoknál a társadalmi haszon szubjektivitása összekapcsolódik a gazdaságfejlesztési politika erősítésével. A költségvetési nehézségek hatásainak elkerülése érdekében a helyi önkormányzatoknak kezdeményezni kell a fejlesztési stratégiák alkalmazását, és ezen túlmenve mindent meg kell tennie, hogy a lakosok számára nyújtott szolgáltatások hosszú távon stabilak legyenek (*Peterson, 1981*). A tervezés kiindulópontját leggyakrabban a *lakossági elvárások* adják, és ezek jelentős mértékben befolyásolták a célok és ebből következően a feladatok meghatározását. Föl kell tenni a kérdést a tervezés során, hogy olyan-e az elvárás, amely reálisan megvalósítható: a fenntartást és a finanszírozást egyszerre vizsgálva.

A viták ebből következően arról zajlanak, hogy az egyenlőtlenséget és a hatékonyságot hogyan lehet a leoptimalisabban vegyíteni, illetve melyikből kell áldozni a különböző dimenziókban. A konfliktus feloldása az, hogy az egyenlőtlenség és a hatékonyság viszonyát nem zéró összegű játéknak kezeljük, és Robert Kuttner nézete alapján (*Kuttner, 1984*) azt mondhatjuk, hogy az egyenlőséget és a gazdasági teljesítményre irányuló törekvéseket össze lehet békíteni, sőt meg kell találni azokat a helyzeteket, ahol az egyenlőség–hatékonyság–méltányosság triumvirátusa sajátos komplexitásként létezhet és szolgálhatja a közös érdekét.

Nagyon fontos alapelv és követelmény, hogy az önkormányzatok tegyék lehetővé a kötelezően előírt feladatok finanszírozhatóságát, és ezzel teremtsenek kiszámítható feltételeket a helyi közösségek által önként vállalt és saját erőből finanszírozott programok megvalósítására, mert ezek objektív és szubjektív teljesítményként is értékelhetők.

Továbblépés ebből az elméleti alapvetésből egyrészt a teljesítmények fogyasztói–vállalkozói–küldetésorientált hármasságának vizsgálata a probléma és a megoldási szemléletek

kontextusában (Stone, 2002). A másik lehetőség a válságok idején történő önkormányzati működés teljesítményérdekeltségének vizsgálata, az, hogy ez mennyiben hozhat instabilitást, választópolgári elégedetlenséget és szervezeten belüli konfliktust. Harmadik nagy területe lehet az elemzéseknek a nem szokásos vagy nem rutinszerű társadalmi mozgások sorozata, amelyeknél a reakciók azonnalivá kell hogy váljanak, illetve az, hogy milyen egyéb erőforrások mozgósítását indikálja a szervezeten belül és a helyi társadalmak irányában is.

Hivatkozások

- BARAKONYI KÁROLY (1999): *Stratégiai tervezés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BERNSTEIN, H. (ed.) (1978): *Underdevelopment and development: the third world today*. New York, Penguin Books.
- BOHMAN, J. – REHG, W. (1992): *Deliberative democracy: essays on reason and politics*. Massachusetts Institute of Technology.
- BUTLER, G. (2006): *Sustainable communities: the important role of local governments in building social capital*. Political Studies Association Annual Conference Papers.
- COLEMAN, J. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap.
- COLEMAN, J. (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó. pp. 99–129.
- DAHL, R. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FARAGÓ LÁSZLÓ (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- GULYÁS GYULA – JENEI GYÖRGY (2002): *Összehasonlító közpolitika*. Budapest: Aula Kiadó.
- HAJNAL GYÖRGY (2008): *Adalékok a magyarországi közpolitika kudarcaihoz* (“Advancing available knowledge on Hungarian policy failures”). Budapest, KSZK
- HORVÁTH M. TAMÁS (2005): *Közmenedzsment*. Dialóg Campus tankönyvek. Institutiones juris. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- HUELSBERG, N. – LINCOLN, W. (1985): *Successful Negotiating in Local Government*. ICMA International City/County Management Association.
- JENEI GYÖRGY (2008): *Közintézményi menedzsment*. Századvég Kiadó.
- JONES, G. and STEWART, J. (1983): *The Case for Local Government*. London, George Allen and Unwin.
- KING, D. – PIERRE, J. (ed) (1990): *Challenges to Local Government*. SAGE Modern Politics Series Volume 28.
- LIDBLOM, C. (1959): *The science of mudding trough* „Public Administration Review”.
- NAISBITT, J. (1982): *Megatrends: The New Directions Transforming Our Lives*. New York.

- OSBORNE, D. – GAEBLER, T (1994): *Új utak a közigazgatásban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- PAGE, E. (1992): *Political Authority and Bureaucratic Power*. A Comparative Analysis. Harvester Wheatsheaf.
- PERRY, J. – KRAEMER, K (1986): *Research Methodology in the "Public Administration Review," 1975-1984*. Public Administration Review. Vol. 46. No. 3. pp. 215–226.
- ROGERS, S. (1990): *Performance Management in Local Government*. LONGMAN. LGTB.
- STEWART, J. (1986): *The New Management of Local Government*. Institute of Local Government Studies. University of Birmingham.
- STONE, D. – KUTTNER, R: (2002) *The Economic Illusion: False Choices Between Prosperity and Justice* (Boston: Houghton Mifflin, 1984.) 267.p.
- STONE, D.: *A közpolitika paradoxona*. Köszolgálati Tanulmányi Központ. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
- ZOLTAYNÉ PAPRIKA ZITA (2000): *Döntéelmélet*. Budapest: Alinea Kiadó.

A 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány hatásai Magyarország és az Európai Unió idegenforgalmának teljesítőképességére

GYURKÓ ÁDÁM

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Turizmus Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
gyurko.adam@uni-eszterhazy.hu

Magyarország és az Európai Unió turisztikai mutatói jelentős változásokon mentek keresztül 2004 és 2022 között, mely változások egymástól eltérő jellegűek voltak. Amennyiben a turisztikai mutatókat pusztán a bázisév (2004) és a tárgyév (2022) szerint vizsgáljuk, akkor dinamikus növekedésről beszélhetünk, de a köztes időszakokban a növekedés dinamikája nem volt egyenletes, sőt stagnáló vagy erősen csökkenő időszakok is azonosíthatók voltak. Ezek a negatív folyamatok főként a 2008-as pénzügyi világválság és a 2020-as koronavírus-járvány hatására kibontakozó gazdasági visszaesés időszakaiban voltak megfigyelhetők. Az Európai Unió gyakorlatilag egészében és így Magyarországon is 2004 és 2008 között még növekedés volt tapasztalható a forgalmi mutatókban, ami hazánk esetében általános gazdasági növekedésének és az integrációhoz való csatlakozásának köszönhető. Ezt a növekedést a 2008-ban kibontakozó pénzügyi válság törte meg, amely végül gazdasági világválsággá duzzadt, mely több éven át negatív hatással volt a turizmus teljesítőképességére. A recesszióból való kilábalás egyértelmű jelei az általános és a turisztikai GDP-ben egyaránt 2011-től voltak tapasztalhatók az EU egészében, bár hazánk esetében az idegenforgalom dinamikus felfutása inkább 2012-re datálható. A válságból való kilábalás után a turizmus szektor soha nem tapasztalt bővülésen esett át hazai és nemzetközi szinten egyaránt. A bővülés mértéke már olyan ütemű volt, hogy a kutatók törvényszerű bezuhanást vizionáltak, ami végül be is következett. Azonban a bezuhanás nem törvényszerű mechanizmusok hatására bontakozott ki, hanem a 2020-ban világviszonylatban is megjelenő koronavírus-járvány következtében

bevezetett jogi korlátozások hatására. A válságos időszakok ellenére a turizmus szektor a XXI. században már nemzetgazdasági szinten is meghatározó iparágként definiálható még olyan országokban is, mint Magyarország, amelyet nemzetközi hatású vonzerők, tengerpartok és magashegységek híján nem nevezhetünk egy turisztikai nagyhatalomnak. Jelen tanulmány rávilágított arra, hogy a legnagyobb válságok idején a jogi és egzisztenciális keretek csökkenésének ellenére sem törik meg az utazások iránti hajlandóság, sőt a válságos időszakok elmúlásával kijelenthető, hogy törvényszerű a turizmus teljesítőképességének dinamikus felfutása. Ezért szükséges a válságos, a köztes és a poszt időszakok teljesítményértékelésének modellezése és elemzése, melyet jelen értekezés szerzője Magyarország és az Európai Unió vonatkozásában vizsgált. Napjainkban – többek között – a koronavírus hatásként jelentkező nagymértékű infláció komoly ágazati, strukturális problémákat vethet fel a turizmus területén is, melynek eredményeképpen bizonyos társadalmi rétegek kiszorulhatnak egyes szolgáltatások igénybevételéből.

Kulcsszavak: turizmus, teljesítőképesség, versenyképesség, gazdasági válság, koronavírus

1. Bevezetés

A kutatás célja a 2008-ban kezdődött gazdasági világválság és a 2020-ban világjárvánnyá súlyosodó SARS-CoV-2 vírus hatásainak bemutatása Magyarország és az Európai Unió tagállamainak idegenforgalmi teljesítőképességére. A tanulmány többek közt választ ad arra, hogy milyen hasonlóságok és kardinális különbségek azonosíthatók a két válságos időszak között.

Általánosítható, hogy a turizmus-vendéglátás szektort mindkét válság negatívan érintette, viszont eltérő mértékben és módon. A kutatás alaptézise, hogy a legmeghatározóbb különbség az, hogy a 2008-as gazdasági válság hatásai időben később jelentkeztek és tovább is elhúzódtak, mint a koronavírus-járvány okozta forgalmi visszaesések. Ugyanakkor a pandémia hatására a fizetőképes kereslet nem tört meg olyan mértékben, mint 2008-at követően, ennek ellenére a forgalmi mutatók mégis drasztikusabb visszaesést mutattak, melynek hátterében a szigorú jogi korlátozások húzódnak.

A két válságos időszak összehasonlításában kutatási alapkérdésként tekint a szerző arra, hogy melyik válság okozott nagyobb mértékű visszaesést a válságot megelőző év és az abból való kilábalást mutató év statisztikai alapján. Ennek értelmében a vizsgált bázisévek 2007 és 2019, a tárgyévek pedig 2011 és 2022. A koronavírus-járvány esetében a 2022-es évet egyértelműen a válságos helyzetből kimozdító évként definiálhatjuk, hiszen Magyarországon és Európa-szerte is megszűntek a legsúlyosabb jogi korlátozások,

melyek a turizmus-vendéglátás szektor piaci forgalmát korlátozták. A 2008-as gazdasági válság esetében ilyen egyértelmű fordulópont nem azonosítható, viszont a hazai és nemzetközi szakirodalmak és statisztikai mutatók áttekintése alapján kijelenthető, hogy a 2011-es évtől kezdődően már a válság mélypontján a legtöbb állam és köztük Magyarország is túl volt. Ezt erősíti meg az a tény, hogy 2011-től stagnálás, sőt leginkább mérsékelt növekedés volt tapasztalható a legtöbb társadalmi-gazdasági jóléti mutatóban.

2. Szakirodalmi áttekintés

A 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány okozta gazdasági visszaesés időbeli eltérésük és alapvető jellegük miatt egymástól elkülönülve és eltérő mélységben kerül bemutatásra. Ugyanakkor mindkét válságos időszak kapcsán elsősorban a turizmus szektorra gyakorolt közvetett és közvetlen hatások kerülnek górcső alá. A 2008-as gazdasági válság alapvetően egy pénzügyi krízis okozta recesszió volt, míg a 2020-as pandémia okozta gazdasági visszaesést egy világválság hatására bevezetett korlátozó intézkedések idézték elő.

2008-ban a válság kiindulópontja az Amerikai Egyesült Államok volt, ahol az ottani nagymúltú pénzintézmények – elhibázott közgazdasági lépések hatására – hitelpiaci krízisbe kerültek, majd ez először pénzügyi, végül gazdasági világválsággá bontakozott ki (Earle, 2009; Ozili, 2020). Sokakban merült fel a kérdés, hogy egy pénzügyi krízis az Egyesült Államokban hogyan válhatott gazdasági világválsággá. A válasz alapvetően a globalizáció okozta gazdasági összefonódásokban keresendő, melyek hatására időben eltérő módon, de mindenhol érezte hatását az USA-ban elhibázott közgazdasági intézkedések mechanizmusa (Király–Nagy–Szabó, 2008). Az eskalálódáson felül a másik gyakori kérdés volt, hogy mi vezetett pénzügyi összeomláshoz – a monetáris értelemben – a világ legstabilabbnak gondolt országában. A válaszok keresésénél számos indok felsorakoztatható, melyek közül – nemzetközi tekintetben is – négy álláspont emelhető ki, melyeknek tényleges valóságtartalma megkérdőjelezhetetlen. Sokak szerint a nem megalapozott pénzügyi spekulációk emelhetők ki elsősorban (Losoncz, 2008; Akerlof–Shiller, 2009), ezen felül az USA kormánya nem gyakorolt kielégítő állami kontrollt a bankszektor felett (Authers, 2010; Posner, 2010). A bankrendszer állami felügyeletének csökkenése törvényszerű, hogy negatív szelekcióhoz vezet a piacon, aminek a lényege – a gazdasági válság kontextusában –, hogy az átgondolatlan hiteleket nyújtó bankok visszaéltek erőfölényükkel a kisebb, felelősegteljesebb bankok hátrányára, akik érdekérvényesítő képességük hiányában kiszolgáltatottá váltak (Csorba, 2019). Amennyiben tágabb kontextusban szemléljük az okokat, akkor megállapítható, hogy a XXI. században a két gazdasági centrum közötti – USA és Kína – monetáris kiegyensúlyozottság egyre fokozódó eltéréseinek törvényszerű következménye volt a gazdasági válság

kibontakozása, ami egyensúlyi állapotba konvergálta a globális pénzügyi piacot (Rajan, 2010). A negyedik nézet szerint pedig a gazdasági válság alapvetően a nemzeti és kulturális érdekek tőzsdespekulációs megnyilvánulására vezethető vissza (Stuttaford, 2010). A globális gazdasági fejlődésre is egyértelműen negatív hatása van, ha egyes pénzügyi piacok, termékek kulturális okokból indokolatlanul háttérbe szorulnak (Csorba, 2020).

A bankszektor elhibázott lépéseinek következménye volt, hogy az USA ingatlanpiacán egy egyre növekvő „buborék” alakult ki. A bankok egyre inkább átgondolatlan hitelkonstrukciói az ügyfelek számára aránytalanul egyre erősebb alkupozíciót generáltak a piacon, aminek általános közgazdasági hatása hosszabb távon negatívnak mondható, hiszen fokozza a fenntarthatatlan rendszer további működtetését (Csorba, 2022). A banki hitelkonstrukciók sok esetben átgondolatlanok, kockázatosak voltak, és az így létrejövő „buborékot” a laza hitelezési előírások és az egyre inkább elszálló ingatlanárak fújták egyre nagyobbra. Amint a rendszer fenntarthatatlanná vált, a buborék kipukkant, és a lakástulajdonosok olyan jelzálogcsapdába kerültek, melynek következményeképpen fizetőképtelenné váltak. Ezen folyamat láncreakciót indított el az egész pénzügyi rendszerben, mivel a jelzáloggal fedezett értékpapírokba nagymértékben befektető bankok és más pénzintézetek hatalmas veszteségeket szenvedtek el (Farmer, 2012; Harnos, 2017; Csizmady–Hegedüs–Vonnák 2019). A válság gyorsan áterjedt a lakáspiacon túl a gazdaság más ágazataira is, mivel a fogyasztói kiadások csökkentek, a vállalkozások pedig visszafogták a beruházásokat és a munkaerő-felvételt. A kormányok és a központi bankok világszerte különféle intézkedésekkel reagáltak, amelyek célja a pénzügyi rendszer stabilizálása és a gazdasági növekedés ösztönzése volt. Ezek közé tartoztak a bajba jutott pénzügyi intézmények masszív mentőcsomagjai, a kamatsökkentések és a fiskális ösztönző csomagok (Bjørnar, 2013).

A 2008-as gazdasági válság jelentős hatással volt a turizmusra is, hiszen a recesszió miatt jelentősen csökkent a fogyasztói bizalom és a reáljövedelmek, sok magánszemély és család csökkentette utazási költségvetését, és elhalasztotta vagy lemondta utazási terveit. Fokozta a problémát, hogy a növekvő munkanélküliségi ráta okán a családok első körben a szabadidős utazásaikon próbáltak spórolni. Ezen hatásmechanizmusok a turisztikai kereslet erőteljes visszaeséséhez vezettek, különösen a luxusutazások és a magas színvonalú úti célok esetében (Raffay, 2020; Fekete–Fábián–Jánosi, 2022). A válságnak az idegenforgalmi ágazatra gyakorolt hatásai régióként eltérők voltak, ahogy azt más szektorok esetében is tapasztalni lehetett. Például a pénzügyi iparágtól és a luxusturizmustól nagymértékben függő országokat, például a Karibi-térséget és a Földközi-tenger térségét különösen súlyosan érintette a válság. Ezeken a területeken jelentősen visszaesett a turisták száma, mivel sokan visszafogták a diszkrecionális kiadásait. A válság az üzleti utazásokra is hatással volt, mivel sok vállalat csökkentette utazási költségvetését, és lemondta a konferenciákat és találkozókat. Ez jelentős hatással volt a szállodaiparra, különösen a városi területeken és a főbb üzleti központokban (Ritchie–Amaya–Frechtling, 2010).

A 2008-as gazdasági válság jelentős negatív hatással volt az idegenforgalmi ágazatra, ami az ágazat számos vállalkozásának kereslet- és bevételcsökkenéséhez vezetett. Az ágazat azonban végül talpra állt, ahogy a világgazdaság stabilizálódott, és számos ország és vállalkozás lépéseket tett a látogatók vonzására és az utazás népszerűsítésére a válság utáni korszakban. A kilábalás első jele holisztikus megközelítésből szemlélve a 2010-es évek elején már tapasztalható volt, ami 2012-2013-ra globálisan is dinamikus felfutásba csapott át.

A válság tehát mélyreható és tartós hatással volt a világgazdaságra. A munkanélküliség jelentős növekedéséhez, a gazdasági teljesítmény erőteljes visszaeséséhez és a pénzügyi rendszerbe vetett bizalom elvesztéséhez vezetett. Rávilágított a pénzügyi piacok és intézmények nagyobb mértékű szabályozásának szükségességére is, és számos országban jelentős reformokat sürgetett. Összességében a 2008-as gazdasági válság a XXI. század elejének meghatározó eseménye volt, melynek hatásai világszerte is érezhetőek voltak.

A Covid-19 globális gazdasági hatása is szintén igen jelentős volt, mivel a világjárvány világszerte széles körű zavarokat okozott a kereskedelemben, a pénzügyi piacon és a legtöbb iparágban egyaránt. A legnagyobb zavart és kihívást az egészségügy számára jelentette, mely rendszer fenntarthatóságának garantálása nemzetgazdasági érdek is volt minden állam számára. Az egészségügyi ellátás összeomlása ugyanis gazdasági és pénzügyi összeomláshoz vezethet. A vírus terjedésének megfékezésére hozott intézkedések, mint például a zárlatok és utazási korlátozások, a gazdasági tevékenység és a fogyasztói kiadások erőteljes visszaeséséhez vezettek, különösen az olyan ágazatokban, mint a vendéglátás, a turizmus és a kiskereskedelem (*Fekete-Fábián–Jánosi, 2022*). A járvány az ellátási láncok megszakadását, munkaerőhiányt és a nemzetközi kereskedelem visszaesését is okozta. A kormányok és a központi bankok világszerte számos fiskális és monetáris politikával reagáltak, beleértve az ösztönző intézkedéseket, adócsökkentéseket és alacsony kamatlábakat, hogy megpróbálják enyhíteni a világjárvány gazdasági hatásait. A fellendülés útja azonban továbbra is bizonytalan, és a világjárvány továbbra is jelentős kihívások elé állítja a világgazdaságot.

A gazdasági fejlődés Shumpeter-féle alaptézisét, hogy a rövid távú célokért nem áldozzuk fel a hosszú távú érdekeket (*Csorba, 2019*), szükségzerű volt háttérbe szorítani a pandémia alatt, ugyanis az epidemiológiai kockázatok minimalizálása volt az elsődleges globális törekvés. Egy turisztikai desztináció csak akkor számíthat turistaforgalom kialakulására vagy versenyképes működésére, ha 4 általános feltétel széles körben elfogadható minőségben teljesül, ezen tényezők a biztonságfaktor, az életszínvonal-küszöb, az intézményesült fenyegetettségűtől való mentesség és a közegészségügyi állapotok megfelelő szintje (*Michalkó, 2016; Michalkó, 2020*). Utóbbi tényező meglétét jelentős mértékben „felértékelte” a 2020-ban világjárvánnyá duzzadó SARS-CoV-2. A közegészségügyi állapot mindig is egy turisztikai desztináció működésének alapfeltétele volt. Az utazók a világtörténelem folyamán mindig is hozzájárultak a járványok kialakulásához

és terjedéséhez. A napjainkban népszerű család-, barátlátogatások pedig kifejezetten nagymértékben képesek hozzájárulni az epidemiológiai kockázatok fokozásához.

2019-ben már igen erős volt a világgazdaságot érintő recesszió kibontakozásától való félelem, melynek tényleges megvalósulását a koronavírus-járvány rendkívüli módon felgyorsította (Árpási–Gödör–Nyári, 2021). A valós okokra alapozható félelem ellenére is váratlanul érte a világot a gazdasági visszaesés, mely sosem tapasztalt fejlődési dinamikát szakított meg a turizmus szektorban.

A 2020-ban vilávjárvánnyá alakult koronavírus 2019 decemberében ütötte fel a fejét a kínai Vuhan városában. A turizmus szektor ágazati szinten az elsők között volt, mely tragikus összeomlással esett át, a nemzetközi turizmus 2020-ban 74%-os csökkenést szenvedett el az előző évhez képest (Gössling–Scott–Hall, 2020; Nod–Mókusné Pálfi–Aubert, 2021; Michalkó 2022; Palkovics 2022). A csökkenés igen jól mutatja az idegenforgalom sérülékenységét, ugyanakkor a 2020-2021-es év abban a tekintetben is tanulságos volt, hogy a turisták utazási hajlandósága nem csökkent jelentős mértékben (Fotiadis–Polyzos–Huan, 2021; Kovács et al., 2021). Ugyanis a korlátozásokkal szerényebben sújtott nyári hónapokban szép eredményeket volt képes felmutatni a szektor, tény azonban, hogy ez a forgalom a belföldi desztinációkra korlátozódott. A szektor tehát soha nem tapasztalt mélységeket élt át 2020-2021-ben, de ugyanakkor egy esélyt is kínál ez a változás, ugyanis az újratervezés során a fenntarthatóság elvei markánsabban érvényesülhetnek (Kupi–Szemerédi, 2022).

A négy általános feltétel teljesülésén túl a sikeres idegenforgalom feltétele a versenyképesség kialakítása egy desztináció számára. A versenyképesség fogalma magában foglalja a legfőbb elemet, a jólétet, annak biztosítását és növekedését. A jólét szolgáltatásához azonban elengedhetetlen, hogy a fenntarthatóság elve érvényesüljön. (Sziva, 2010) Egy turisztikai desztináció akkor mondható versenyképesnek, ha sikeresen képes a versenyben helytállni, ami a gyakorlatban annyit jelent, hogy meg tud felelni a piaci elvárásoknak, a jelentkező igényeket, szükségleteket képes kielégíteni.

Ritchie és Crouch (2003) több olyan folyamatot határozott meg, amelyből egyértelműen kitűnnek a versenyképes turisztikai desztináció tulajdonságai, úgymint a turisztikai bevételek növelése, a látogatók vonzása egyre nagyobb számban, az élménynyújtás, profittermelés a jólét megőrzése mellett, valamint a legfontosabb, a fenntarthatóság biztosítása. Papp (2012) alapján elmondható, hogy kiemelten fontos a desztináció teljesítőképességét teljeskörűen felmérni, hiszen az egyes desztinációk között igen erős a verseny a turistákért. A felmérésnek ugyanakkor az elsődleges célja, hogy segítségével a desztináció szereplői képesek legyenek hatékony fejlesztési irányok, stratégiák megfogalmazására.

A turizmusban is azonosíthatók centrumok és perifériák, melyek részben a keresletet is kiváltó turisztikai vonzerők eltérő előfordulásával magyarázhatók (Végi, 2021). Sikeres és versenyképes turisztikai desztinációról akkor beszélhetünk, ha a célterület

fogadókészségének szereplői tisztában vannak az aktuális idegenforgalmi trendekkel, a fogyasztási szokásokkal, és a termékkínálatot ehhez mérten alakítják ki. Az igények és a trendek folyamatos monitoringozása azért kiemelt jelentőségű, mert a desztinációk között egyre élesebb verseny figyelhető meg (Horváth–Magyar–Papp–Mókusné Pálfi, 2016; Gyurkó–Bujdosó 2019). A turizmus szektor jellegéből, komplexitásából adódóan a versenyképesség és a fenntarthatóság okán igényli a köz- és magánszféra együttműködését (Aubert et al., 2017). Napjainkban az idegenforgalom gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatása a fejlett és fejletlen gazdaságokban is egyértelmű (Paramati–Alam–Chen, 2017). Érdemes kihangsúlyozni, hogy optimális keretek között a turizmus stabil növekedést mutató ágazatként definiálható, ugyanakkor rendkívül sérülékeny is, teljesítőképességét lokális és globális természeti, társadalmi, gazdasági események rendkívüli módon befolyásolhatják (Nagy–Csapó–Végi, 2021).

A siker mértéke a turizmus területén több mutatószámmal is mérhető, a leggyakrabban használt mutatók a turistaérkezések száma, a vendégéjszakák száma és a piaci részesedést prezentáló számadatok. Ezek mellett a vendégek átlagos tartózkodási ideje, a szálláshelyek kapacitásadatai és kihasználtságuk szintén fontos mérőszám egy-egy desztináció versenyképességének elemzése során. Tehát a turisztikai potenciált a forgalmi mutatók, azon belül is a vendégéjszakaszám jelöli a legjobban (Aubert–Szabó 2011; Papp 2012). Egy turisztikai desztináció versenyképességének értékelése tehát komplex elemzést kíván, melynek során fontos meghatározni a meglévő infra- és szuprastrukturális elemek mennyiségét és minőségét, továbbá azonosítani kell a még kihasználatlan erőforrásokat. Ugyanakkor az összehasonlíthatóság szem előtt tartása okán a forgalmi mutatószámok – azon belül is a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám – mutatják egy desztináció tényleges teljesítőképességét, melynek révén rangsorolhatók az egyes turisztikai célterületek.

3. Kutatási módszerek

Jelen tanulmány átfogó célkitűzése, hogy rávilágítson arra, hogy a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-ban a koronavírus-világjárvány hatására kibontakozó gazdasági visszaesés milyen mértékben érintette Magyarország és az Európai Unió turisztikai teljesítőképességét. Az idegenforgalmi produktivitást – főként nemzetközi összehasonlításban – a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám teszi leginkább mérhetővé, kifejezhetővé. Ennek okán a vendégforgalmi meghatározottság elsősorban a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszámmal kerül elemzésre. Az elemzések leíró statisztikai módszerekkel valósultak meg, melyek révén átfogó képet és összehasonlítási alapot kapunk a turisztikai teljesítőképesség területi aspektusairól Magyarországon és az Európai Unióban egyaránt.

A vendégéjszaka szám mutatón felül a kereskedelmi szálláshelyekre jutó bruttó szállásdíjbevételek legfontosabb mutatói, úgymint az összesített, az egy vendégre jutó, az egy vendégéjszakára jutó és az egy működési napjára jutó (*REVPAR*) bruttó szállásdíjbevételek, valamint az egy szobára jutó átlagárak idősoros változásainak bemutatására került sor. Ezekon felül még a szobakapacitás-kihasználtság változásai modellezésének vizsgálata történt meg. Minden mutatószám esetében az idősoros megjelenítés és elemzés 2004-től a legfrissebb elérhető adatokig – jelen tanulmány leadásáig – történt. Az adatelemzések 2004-es kezdődátumának indoka, hogy a 2008-as gazdasági válság hatásai a megelőző időszak statisztikai eredményeinek révén válnak bemutatathatóvá. Továbbá Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának kezdődátuma révén a hosszú idősoros elemzés jól kifejezi hazánk turisztikai teljesítőképességét.

4. Kutatási eredmények

Magyarország és az Európai Unió vendégforgalmi mutatói 2004 és 2022 között jelentős változásokat mutattak, melyek eltérő jellegűek. Amennyiben a bázisév és a tárgyév vonatkozásában szemléljük a turisztikai mutatókat, akkor dinamikus felfutásról beszélhetünk, a köztes időszakban azonban a felfutás dinamikája nem egyenes vonalú, sőt stagnáló és erősen csökkenő időszakok is azonosíthatók. Ezen negatív folyamatok főként a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-ban a koronavírus hatására kibontakozó gazdasági visszaesés időszakában voltak jelen.

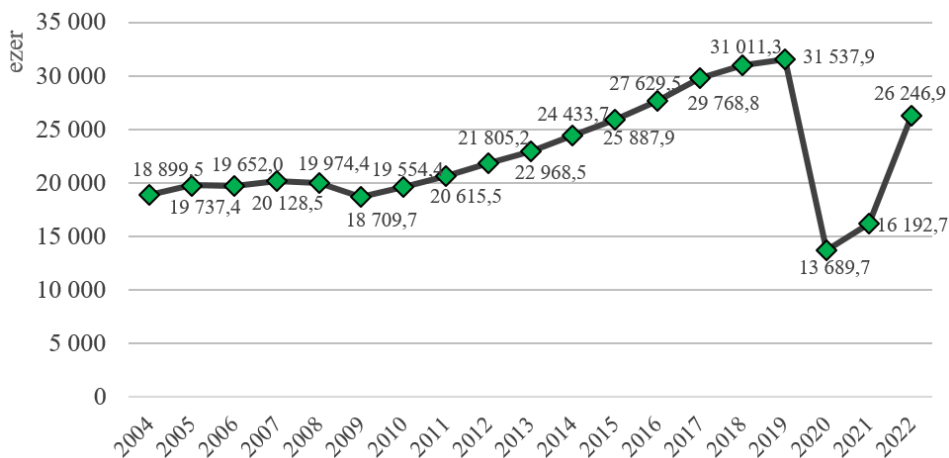
Az Európai Unió, de Magyarország esetében még inkább egy dinamikus felfutás figyelhető meg 2004 és 2008 között, ennek háttérében az ország általános gazdasági növekedése és az EU-s integrációhoz való csatlakozás áll. Ezt a felfutást törte meg a 2008-ban kibontakozó pénzügyi krízis, ami végül gazdasági világválsággá duzzadt, ami több éven át hatással volt az idegenforgalomra is. Egyértelmű növekedés az általános és turisztikai GDP-ben 2011-től azonosítható hazánkban és az EU egészében is. A válságból kilábalva a turizmus szektor soha nem tapasztalt bővülésen esett át hazai és nemzetközi tekintetben egyaránt. A bővülés mértéke már olyan ütemű volt, hogy egyes kutatók törvényszerű bezuhanást vizionáltak, mely végső soron be is következett. Ugyanakkor senki nem számított rá, hogy a nagymértékű visszaesést egy világjárvány hatására szenvedje el a szektor.

A turizmus a XXI. században már nemzetgazdasági szinten is meghatározó iparágként definiálható még egy olyan turisztikai nagyhatalomnak nem nevezhető országban is, mint Magyarország, így ennek értelmében szükségszerű a válságos és a köztes időszakok teljesítményértékelésének modellezése és a modellek elemzése, mely jelen tanulmány elsődleges céljaként értelmezhető.

Magyarország turisztikai teljesítőképessége 2004 és 2022 között

Magyarországról turisztikai értelemben elmondható, hogy magashegységek, tengerpartok és globális szintű vonzerők hiányában nem nevezhető turisztikai nagyhatalomnak. Ezen jellegzetesség mentén az ország turizmusa sokkal inkább az épített és természeti kulturális örökség, az ételek és italok, valamint a gyógyfürdők és wellness-szolgáltatások iránti keresletre épít. A magyar történelem és kultúra iránti érdeklődés, valamint a számos gyógy- és termálvízforrás, melyek gyógyító hatásukról híresek, szintén fontos vonzerők. Nemzetközi turisták tekintetében főként a szomszédos tagállamokból érkeznek ide vendégek, de növekszik azon vendégek száma is, akik Ázsiából és az USA-ból látogatnak el az országba. A magyarországi turizmus jelentős része a főváros, Budapest és a balatoni régió köré épül, de a vidéki régiókban is található keresleti és kínálati oldalról egyaránt dinamikusan fejlődő célpontok.

Az elmúlt évtizedekben a magyarországi turizmus folyamatosan növekedett, kivéve a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány időszakait, amelyek jelentős visszaesést okoztak a turizmusban. A 2004 és 2022 közötti időszakban azonban az összes vendégéjszakák száma jelentős növekedést mutatott, 2004-ben még csak 18,9 millió vendégéjszakát regisztráltak az országban, míg 2022-ben már több mint 26,2 milliót. A belföldi turizmus is jelentős növekedést mutatott az utóbbi években, és 2020-ban, a pandémia időszakában is a belföldi vendégéjszakák száma volt az, ami az ágazatban megtartotta a forgalmat.

Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

1. ábra: Magyarország kereskedelmi szálláshelyein eltöltött vendégéjszakák száma 2004–2022 között (éjszaka)

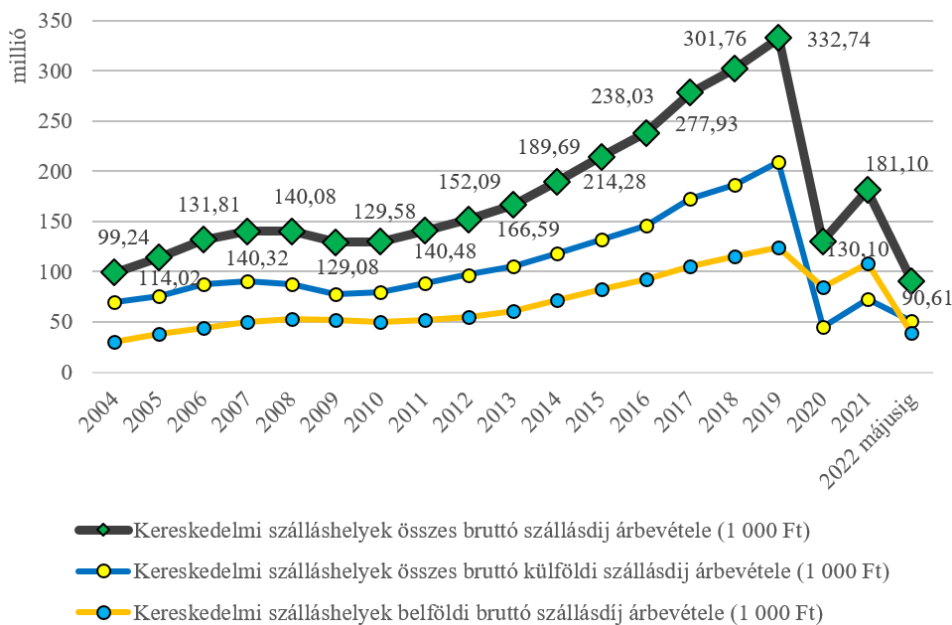
Az 1. ábrán megfigyelhető a Magyarország kereskedelmi szálláshelyein eltöltött vendégéjszakaszám változása az elmúlt 18 évben, 2004 és 2022 között. A hosszabb távú idősoros adatok révén lehetőség nyílik az „uralkodó” trendek vizsgálatára. Ebben a tekintetben a diagramot 4 részre lehet osztani, az első a 2008 előtti konszolidált növekedés időszaka, melyet a 2008 és 2011 közötti csökkenés, majd kisebb stagnálás időszaka követett. A harmadik szakaszban egy szignifikáns növekedés volt tapasztalható egészen a 2020-ban kibontakozó és vilá járvánnyá duzzadó koronavírus-járvány megjelenéséig. Végül az utolsó, negyedik szakasz 2020 és 2022 között azonosítható, mely jól prezentálja a turizmus szektor történelmi mélypontját, továbbá az ebből történő dinamikus elmozdulást is jól szemlélteti a 2022-es statisztika.

A két válságos időszak tehát egyaránt negatívan érintette a turizmus szektort, viszont a 2008-at követő visszaesés szinte nem is mérhető a 2020-as évhez képest, pedig a gazdasági világválság is jelentősen megingatta a szektor stabil működését. Arányokban kifejezve a gazdasági világválság 6,3%-kal vetette vissza a vendégforgalmat 2008-ról 2009-re, a koronavírus járvány pedig 56,7%-kal csökkentette a turizmus teljesítőképességét hazánkban. Önmagában mindkét számérték jelentős csökkenésként értelmezhető. A különbség a két válság között, hogy a keresőképes keresletet a koronavírus-járvány nem törte meg olyan mértékben, mint a világválság, 2020-2021-ben ugyanis inkább a jogi korlátozások lehetetlenítették el a szektor működését. Ezzel szemben 2008-at követően egy egzisztenciális krízis hatására csökkent az utazások száma és aránya. 2020-ban egyértelmű volt, hogy a turizmus szektor számára a válságból való kilábalás az epidemiológiai kockázatok csökkenésével meg fog történni, 2008-ban viszont a bankszektor által generált recesszióból való kimozdulás nem volt egyértelműen definiálható, így az utóbbi időszak ebben a tekintetben kiszámíthatatlanabb jövőképpel szolgált a turizmus szektor számára is.

A 2. ábra kapcsán először is érdemes a kereskedelmi szálláshelyek összes bruttó szállásdíj-árbevételét megvizsgálni. A diagram jól szemlélteti, hogy 2008-at és 2019-et követően egyértelmű árbevétel-csökkenés azonosítható, mely jól szemlélteti, hogy a két válságos időszakban milyen mélységeket élt meg a turizmus szektor. A szállásdíjbevételek a vendégéjszakákhoz hasonló módon változtak, 2019-ről 2020-ra a forgalmi mutató 60,9%-os csökkenést mutatott.

A 2. ábra alapján ugyanakkor érdekesebb lehet a szálláshelyek belföldi és külföldi vendégek által generált bevételeit mélyebben megvizsgálni. Mindkét időszak esetében elmondható, hogy a külföldi vendégektől származó szállásdíjbevételek csökkentek nagyobb mértékben. A 2008-as válságot – a turizmus szektorra értendően – még némileg mérsékelte, hogy a belföldi összesített bevételek stagnálást mutattak, bár az inflációt is beleszámolva a befolyt összeg a vásárlóerő vonatkozásában inkább csökkenésként könyvelhető el. 2008 és 2010 között tehát a külföldiektől származó bevételek csökkenése révén szűkült a különbség a két mutató között, ezt követően viszont a dinamikus felfutás időszakában a külföldi bevételek abszolút összege és arányosított értéke is egyaránt

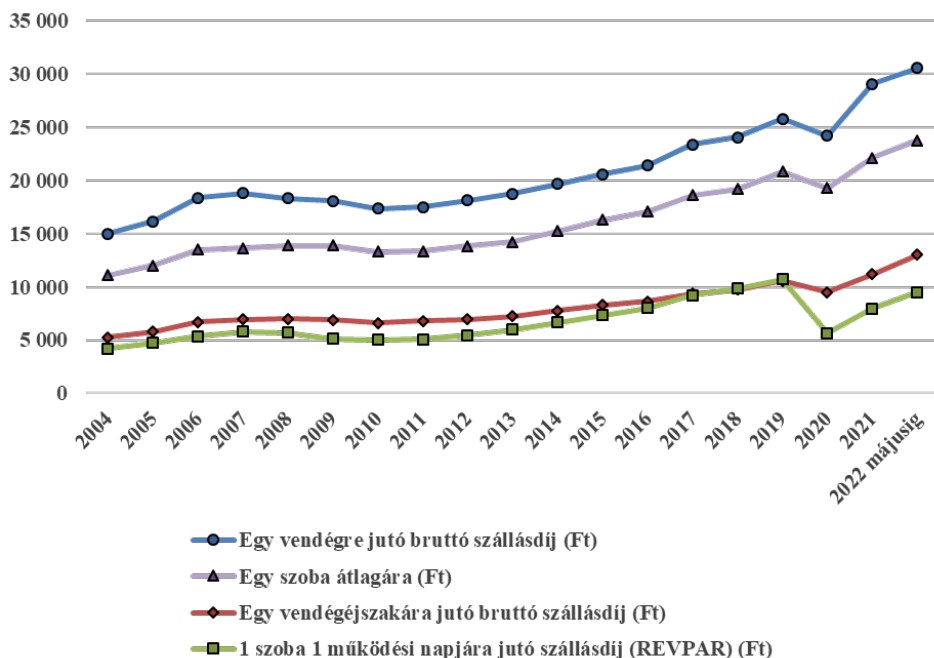
növekedésnek indult. 2019-ben tetőzött majdnem 210 millió Ft-os bevételen, mely 62,7%-ot tett ki az összes bevételekből. A koronavírus-járvány ezt a növekedési folyamatot törvényszerűen megtörte, sőt az 1990-es évek eleje óta először ekkor haladta meg a belföldi turistáktól származó bevételek mennyisége a külföldiekét. Ez a páfördulás teljesen új piaci környezetet alakított ki a turizmus-vendéglátás területén. Jogszabályi korlátozások miatt felértékelődtek a belföldi desztinációk, aminek hatása a 2022 májusáig elérhető adatok alapján már ismét megfordulni látszik, de várhatóan a nemzetközi turizmus 2019-es tendenciái – a szerző jóslatai alapján – még 2025-ig nem rendeződnek. Ennek hátterében nem pusztán az epidemiológiai kockázatok felértékelődése vagy az egzisztenciális racionalitás húzódik, hanem jelentős mértékben pszichológiai hatások is, ami alatt elsődlegesen az értendő, hogy a koronavírus időszakában a turisták – lehetőségeikhez mérten – felfedezték saját országuk turisztikai vonzerejét, melynek hatására a belföldi desztinációk középtávon a turisták körében népszerűségnek örvendhetnek.

Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

2. ábra: A kereskedelmi szálláshelyek összes bruttó szállásdíj-árbevétele (ezer Ft) 2004-től 2022. májusig Magyarországon

Tehát már várhatóan 2022-ben a külföldiek által generált bevételek meghaladták a belföldiekét, viszont arányait tekintve a 2019-es év statisztikáit várhatóan még nem közelíti meg a megoszlás, ugyanis a belföldi desztinációk 2020-2021-es felértékelődésének hatása rövid távon még biztosan jelen lesz.

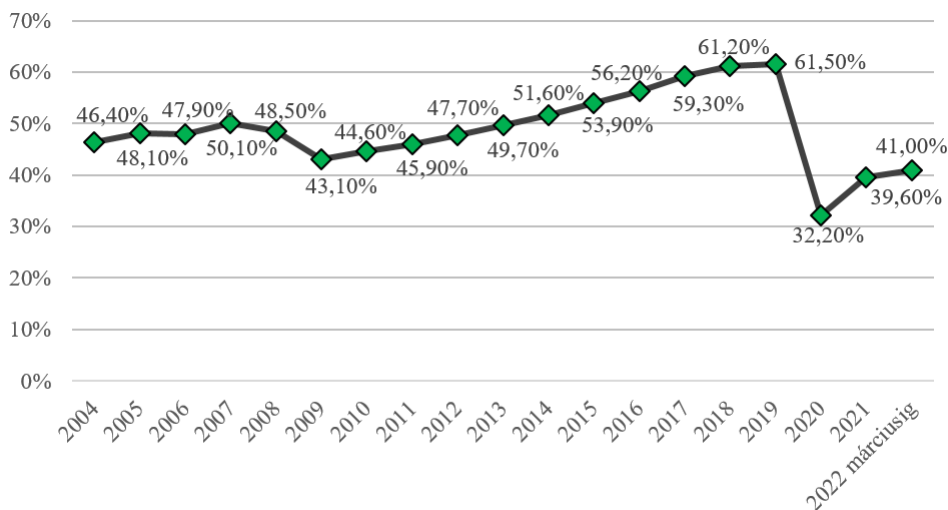
Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

3. ábra: A kereskedelmi szálláshelyekre jutó bruttó szállásdíjbevételek legfontosabb mutatóinak változása (Ft) 2004-től 2022. májusig Magyarországon

A 3. ábra adatai Magyarország vendégforgalmát mutatják be 2004 és 2022 májusa között. Az adatsorban a kereskedelmi szálláshelyeken az egy vendégre jutó bruttó szállásdíj, az egy vendégéjszakára jutó bruttó szállásdíj, az 1 szoba 1 működési napjára jutó szállásdíj (REVPAR), valamint az egy szoba átlagárának adatai találhatóak. Ezen mutatószámok tekintetében is tetten érhetők a két válságos időszak negatív hatásai, melyek első ránézésre nem mutatnak jelentős csökkenést. Ennek hátterében a 2008-as és a 2020-as események kapcsán is az említhető meg, hogy a válságos időszakok eredményeképpen jelentős mértékben növekedett az infláció. Így az egy vendégre, egy szobára vagy vendégéjszakára vetített bevételek 2008-at követően stagnáltak, 2020 után pedig viszonylag enyhén csökkenő tendenciát mutattak, mely jól jelzi a turizmus-vendéglátás szolgáltatásainak jelentős drágulását. Az árak növelését a gazdaságos üzemeltetés okán szükségszerű volt meglépnie a szolgáltatóknak.

A 2020-as viszonyok turisztikai értelemben vett történelmi mélypontját jól jelzi, hogy a szintén példátlan inflációs hatás ellenére is csökkenés volt azonosítható a mutatókban. 2021-re viszont a még inkább elszálló infláció eredményeképpen az egy vendégre jutó szállásdíjbevételek és az egy szoba átlagára már meghaladta az ebben a tekintetben is rekordév (2019) adatait. A szektorban középtávon a szállásdíjak és

vendéglátási szolgáltatások árainak egyaránt a további növekedése várható az inflációs hatás következtében. Az idegenforgalmi szolgáltatások ilyen mértékű inflálódása igen komoly ágazati, strukturális problémákat vethet fel, melynek eredményeképpen bizonyos társadalmi rétegek kiszorulhatnak egyes szolgáltatások igénybevételéből, ami paradox módon végül deflációs piaci környezetet teremthet a szektorban.

Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

4. ábra: Szobakapacitás-kihasználtság (%) Magyarország szállodáiban 2004-től 2022. márciusig

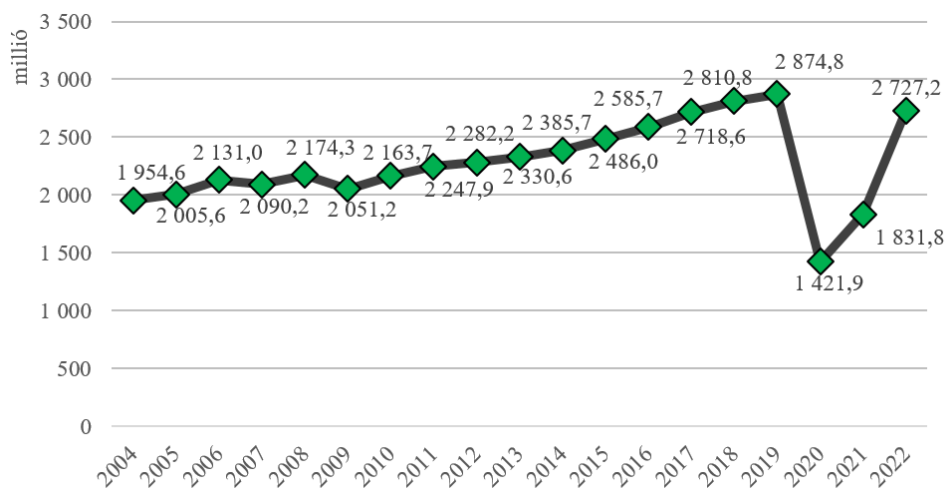
A 4. ábra kapcsán a szobakapacitás-kihasználtság (%) mutató alapján is jól látható, hogy Magyarország szállodáiban 2008-at megelőzően egy mérsékelt növekedés, 2011 után pedig dinamikus felfutás azonosítható. A válságos időszakok pedig mélypontokat jelölnek ezen mutató kapcsán is. A szobakapacitás-kihasználtság mutató minden szállásegység számára más értéken nevezhető optimálisnak.

Alapérvényű igazság, hogy a mutató kapcsán arra kell törekedni, hogy a szálláshely nyereségesen üzemeljen, de még ne rontsa a vendéglélmény minőségét. Ez a szint a szálloda helyétől, típusától és sok más egyéb tényezőtől függ. Az optimális szobakapacitás-kihasználtság kiszámításához figyelembe kell venni a szálloda költségeit, az árakat, a piaci keresletet és az adott időszakban elérhető szobakapacitást. Az értékek országos szintű, idősoros értékeléséről elmondható, hogy 2008-at és 2020-at követő években is a szobakapacitás-kihasználtság alapján a hazai szállodák többsége veszteséget könyvelt el a válságos időszakokban. Jelen tanulmány leadásáig a 2022. márciusi adatok a legfrissebbek, melyek alapján következtethetünk arra, hogy a nyári szezonnal már a 2016-2017 körüli kihasználtságok működtek a hazai szállodák a tavalyi évben.

Az Európai Unió turisztikai teljesítőképessége 2004 és 2022 között

A turizmus szektor az Európai Unió minden tagállama számára nemzetgazdasági szinten is meghatározó iparággá nőtte ki magát, melynek révén így a teljes integráció gazdasági teljesítőképességében jelentős szerepet játszik. Az EU GDP-jének nagyjából 10%-át teszi ki, és körülbelül 27 millió embernek biztosít munkát. A vendégforgalmi mutatók alapján az európai kontinens a leglátogatottabb turisztikai desztináció, mely minden turisztikai termék kategóriában magas színvonalú utazásokat is kínál. Az EU turisztikai teljesítőképességéről 2004 és 2022 között a hazai tendenciákkal azonos megállapítások mondhatók el. Az integráció turisztikai teljesítménye 2008-ban jelentős csökkenést mutatott a gazdasági világválság miatt, majd 2010-től újra folyamatosan növekedett. Azonban a Covid-19 járvány 2020-ban drasztikusan csökkentette az idegenforgalmat az EU-ban, aminek hatása továbbra is érezhető.

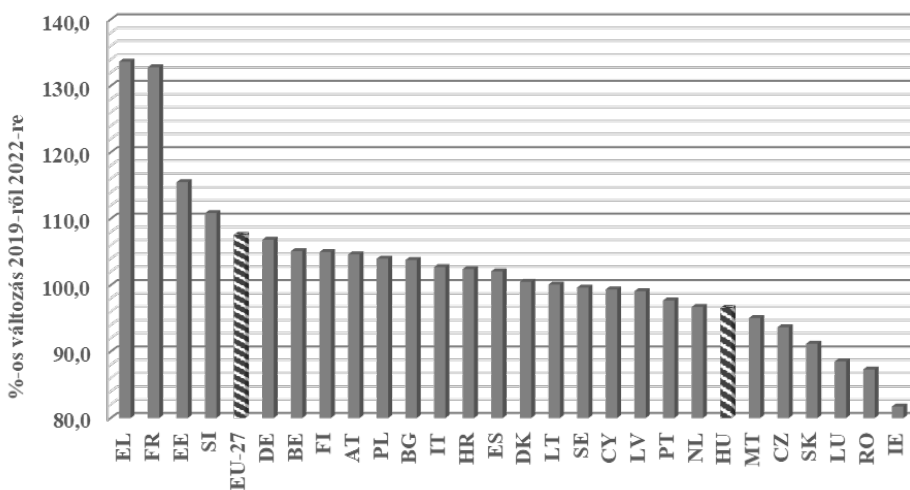
Az Európai Unió turizmusának jövője több tényezőtől függ, többek között a globális gazdasági és politikai stabilitástól, a turizmus technológiai fejlődésétől, az éghajlatváltozás hatásaitól és a turisztikai desztinációk fenntarthatóságától. A térség számára bizakodásra ad okot, hogy Európa számos vonzerővel rendelkezik, a történelmi és kulturális örökségektől kezdve az éghajlatilag kedvező helyeken át a modern turisztikai létesítményekig. Ugyanakkor számos kihívással és kihívóval kell szembenéznie a kontinensnek, legnagyobb vetélytársaként például Észak-Amerika és a távol-keleti desztinációkban Kína azonosítható.

Forrás: Eurostat Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

5. ábra: Az Európai Unió (EU-27) kereskedelmi szálláshelyein eltöltött vendégéjszakák száma 2004–2022 között (millió éjszaka)

Az Európai Unió vendégforgalmának alakulása 2004 és 2022 között igen változatos volt, amit leginkább a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány tett azzá (5. ábra). Pusztán a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám mutató alapján a 2008-as gazdasági világválság arányait tekintve nem eredményezett jelentős visszaesést. 2004 és 2010 között stagnálás, mérsékelt növekedés volt tapasztalható a forgalmi mutatókban. A konszolidált időszak háttérében az állhat, hogy a válság ugyan jelentős egzisztenciális krízist eredményezett, ugyanakkor a turisták az utazásokról csekély mértékben mondtak le, a belföldi, rövidebb olcsóbb utakat keresték elsődlegesen.

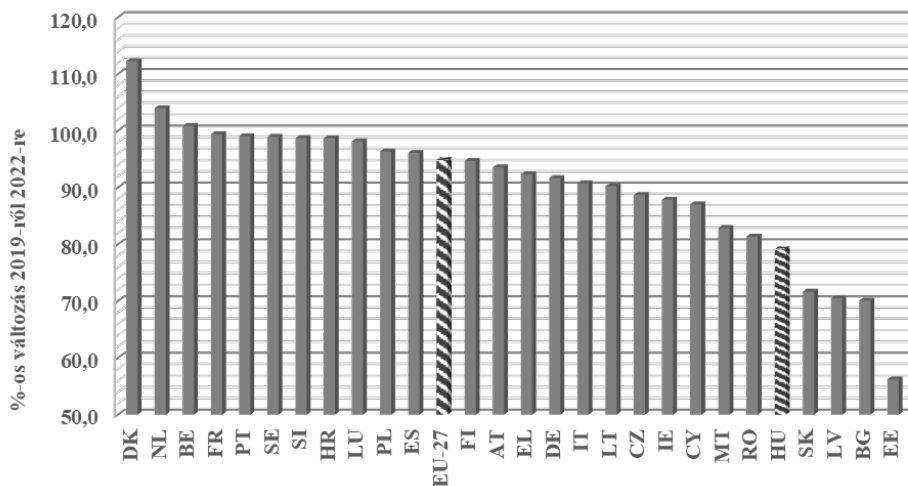

Forrás: Eurostat Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

6. ábra: A kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változása (%) 2007-ről 2011-re az EU-27 országokban

A válságok esetében ugyan fontos kérdés, hogy az adott szektor milyen mélységeket él át, de ettől sokkal lényegesebb arra választ találni, hogy mikor és milyen mértékben lép/léphet ismételten fejlődő pályára az adott iparág. A 2008-as gazdasági válságot követő recesszióból való kilábalás globális szinten a 2011-es évben a legtöbb szektorban megtörtént. A 2011-es év a turizmus szektorban is már a mérsékelt növekedés éve volt. Ezen alaptézis alapján érdemes megvizsgálni, hogy a válság előtti évhez képest milyen arányú változás azonosítható. A 6. ábra mutatja a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változását 2007-ről 2011-re az EU-27 országokban. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a 2011-es forgalmi mutatók a tagállamok döntő többségében – 15 ország esetében – már elérik és sok esetben meg is haladják a 2007-es forgalmi mutatók értékét. Magyarország

a turizmus versenyképességének helyreállításában kezdetben nem tűnt ki, ugyanis a 2011-es év 96,6%-os teljesítménnyel zárt, ami az EU-27 tagállamainak sorában a 23. legrosszabb eredmény. Hazánk turizmusának dinamikus felfutása inkább a 2012-es évtől kezdődött meg, ami ezt követően 2019-ig folyamatosan rekordéveket jelentett. A bővülés 2012-től hazánkban már olyan mértékű volt, hogy a 2007-es forgalmi adatokhoz képest Magyarország a legdinamikusabb fejlődést mutató tagállamok sorába került az EU-27 tagállamaiban.

Forrás: Eurostat Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

7. ábra: A kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változása (%) 2019-ről 2022-re az EU-27 országaiban

A 7. ábrán a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változása figyelhető meg 2019-ről 2022-re az EU-27 tagállamaiban. Az ábra alapján megállapítható, hogy az országok és az integráció egésze 2022-ben a 2019-es rekordév forgalmi mutatóinak szintjét még nem volt képes újra felülmúlni, megközelíteni. Az EU-27 tagállamai 94,9%-os teljesítményt voltak képesek felmutatni a 2019-es év forgalmi mutatóihoz képest, mely teljesítmény a 2017-es viszonyoknak feleltethető meg. A turizmus szektorban a koronavírus-járvány okozta válságos helyzet a jogszabályi korlátozások eltörlésével egyértelműen megszűnt, de az epidemiológiai krízishelyzet hatásai nem tűntek el nyomtalanul. Elsősorban a nemzetközi turizmus került igazán mélypontra, melynek 2019-es statisztikákat meghaladó szintre jutása valószínűleg még pár évet várhat magára. Ennek háttérében nem pusztán az epidemiológiai kockázatok felértékelődése húzódik, hanem a vírus okozta gazdasági visszaesés, a kínálat csökkenése és az ezen folyamatok hatására törvényszerűen megjelenő nagymértékű infláció.

Magyarország ebben a kontextusban is érdekes képet mutat, ugyanis a 7. ábra esetében is a 23. legrosszabb mutatóval bír. A 2008-as viszonyok esetében a negatív szereplés viszont 2012-től európai szinten is kiemelkedő dinamizmusba csapott át, ami korábban már említésre került. Jelen esetben viszont a dinamikus felfutáshoz a szerző meggyőződése szerint két tényező esetében kellene erősséget képviselni. Az egyik, hogy a jövőben a fizetőképes belföldi turisták elsősorban a hazai piacot részesítsék előnyben. Ennek jelentős korlátozó tényezője, hogy a magyar turisták árérzékenyek, és a 4S-t keresik. A magyarországi szabadidős utazások ár-érték aránya vetekszik a külföldi, akár tengerparti nyaralás ígéretét hordozó desztinációkkal, melynek eredményeképpen mára már a jogszabályi korlátok híján sokak inkább az utóbbi mellett döntenek. A másik tényező pedig, hogy a külföldi turisták számára értéket képviseljen a hazai desztináció, viszont a már említett árnövekedés miatt kétséges, hogy a külföldi turisták Magyarországot választják-e utazásaik célállomásaként. Tehát ennek értelmében európai viszonylatban a hazai turizmus teljesítőképessége dinamikus felfutásának jövőképe – a 2019-es statisztikákhoz képest – erősen megkérdőjelezhető.

5. Konklúzió

Jelen tanulmány az Európai Unió és Magyarország turizmusát érintő folyamatokat és változásokat tárgyalta az elmúlt évtizedekben. A kutatási eredmények azt mutatják Magyarország esetében, hogy a 2004 és 2008 közötti időszakban az EU-s integrációhoz való csatlakozás és az ország általános gazdasági növekedése dinamikus felfutást eredményezett a turizmusban. Ugyanakkor a 2008-as gazdasági világválság jelentős visszaesést okozott a szektor egészében, melyet egyértelműen 2012-től sikerült felülmúlni, amikor a turizmus szektor soha nem látott bővülésen ment keresztül hazai és nemzetközi szinten. Ezt a lendületet törte meg a 2020-as koronavírus-járvány, mely a turizmus szektor drasztikus, történelmi mélypontra való visszaesését hozta magával. Az eredmények azt mutatják, hogy mind a gazdasági világválság, mind a koronavírus-járvány negatív hatással voltak a turizmus teljesítőképességére. A kutatási eredmények szerint a koronavírus-járvány azonban nem törte meg a keresletet olyan mértékben, mint a gazdasági világválság. Ugyan arányait tekintve 2020-ban és 2021-ben nagyobb mélységeket élt át a turizmus szektor, mint 2008-at követően, viszont a két válságos időszak közötti kardinális különbség, hogy a koronavírus-járvány a fizetőképes keresletet nem törte meg, csupán a jogi korlátozások miatt lehetetlenítette el a vendéglátást. Tehát 2022-től a turizmus szektor a korlátozások eltörlésével már növekedési pályára állt. A 2019-es rekordév forgalmi mutatóinak újbóli felmutatása azonban még várat magára, aminek oka, hogy a nemzetközi turizmus számára az epidemiológiai kockázatok felértékelődtek, és a gazdasági kiszámíthatatlanság révén inkább a rövidebb, közelebbi utazások

váltak preferátábbá. A jelenlegi viszonyok tekintetében további aggályokat vet fel, hogy az idegenforgalmi szolgáltatások nagymértékű inflálódása igen komoly ágazati, strukturális problémákat okozhat, melynek eredményeképpen bizonyos társadalmi rétegek kiszorulhatnak egyes szolgáltatások igénybevételéből, ami paradox módon végül deflációs piaci környezetet teremthet a szektorban.

Hivatkozások

- AKERLOF, G. – SHILLER, R. (2009): *Animal spirits: How human psychology drives the economy and why it matters for global capitalism*. Princeton University Press, Princeton, pp. 13–25.
- AUBERT ANTAL – BARCZA ATTILA – GONDA TIBOR – HORVÁTH ZOLTÁN – PÁLFI ANDREA (2017): Paradigmaváltás(ok) a magyarországi turisztikai desztinációk fejlesztésében és menedzselésében. *Turizmus Bulletin*, 17(1-2): pp. 15–25. DOI: <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2017v17n1-2.2>
- AUBERT ANTAL – SZABÓ GÉZA (2011): *Magterületek* pp. 1–20. In: DÁVID, L. (szerk.): Magyarország turisztikai régiói: „Komplex megközelítésű digitális tananyagfejlesztés a közgazdaságtudományi képzési terület turizmus alap- és mesterszakjaihoz” TÁMOP-4.1.2-08/1/A-2009-0051. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 41–53.
- AUTHERS JOHN (2010): *The fearful rise of markets: Global bubbles, synchronized meltdowns, and how to prevent them in the future*. FTPress, Upper Saddle River, pp. 13–85.
- ÁRPÁSI ZOLTÁN – GÖDÖR ZSUZSANNA – NYÁRI CSABA (2021): Gondolatok a COVID járvány uniós és hazai gazdasági hatásairól. *Deliberationes tudományos folyóirat*, 14(1): pp. 59–70. DOI: <https://doi.org/10.54230/Delib.2021.1.59>
- BJØRNAR KARLSEN KIVEDAL (2013): Testing for rational bubbles in the US housing market. *Journal of Macroeconomics*, 38(2): pp. 369–381. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2013.08.021>
- CSIZMADY ADRIENNE – HEGEDÜS JÓZSEF – VONNÁK DIÁNA (2019) Lakásrezsims és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle*, 29(1): pp. 4–32. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.1.1>
- CSORBA LÁSZLÓ (2019a): A kontraszelekció és a negatív szelekció problematikája és típusai. *Hitelintézet Szemle*, 18(2): pp. 88–116. DOI: <https://doi.org/10.25201/HSZ.18.2.88116>
- CSORBA LÁSZLÓ (2019b): A turizmusra is kiterjedő átalakuló fogyasztói hatalom a fejlett piacgazdaságokban – szakirodalmi áttekintés. In: GYURKÓ ÁDÁM – SOMODI-TÓTH ORSOLYA (szerk.) *#Turizmus #szálloda #vendéglátás: Jubileumi kiadvány az Eszterházy Károly Egyetem Turizmus Tanszék alapításának 10. évfordulója alkalmából*. Líceum Kiadó, Eger, pp. 41–53. <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/id/eprint/4739>

- CSORBA LÁSZLÓ (2020): Pénzügyi kultúra és pénzügyi műveltség, a pénzügyi magatartás meghatározó tényezői. *Pénzügyi Szemle*, 65(1): pp. 67–82. https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_1_6
- CSORBA LÁSZLÓ (2022): Az erősebb alkupozíció hatása a szerződés tökéletességére, illetve teljességére. *Hitelintézeti Szemle*, 21(3): pp. 101–121. <https://doi.org/10.25201/HSZ.21.3.101>
- EARLE TIMOTHY C. (2009): *Trust, Confidence, and the 2008 Global Financial Crisis. Risk Analysis*, John Wiley & Sons, 29(6): 785–792. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1047486>
- FARMER ROGER E. A. (2012): The stock market crash of 2008 caused the Great Recession: Theory and evidence. *Journal of Economic Dynamics and Control* 36(5): pp. 693–707. DOI: 10.3386/w17479
- FEKETE-FÁBIÁN ZSÓFIA – JÁNOSI DÁNIEL (2022): A 2008. és a 2020. évi válság hatása a hazai munkaerőpiacra és turizmusra. *Területi Statisztika*, 62(2): pp. 135–165. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS620201>
- FOTIADIS ANESTIS – POLYZOS STATHIS – HUAN TZUNG-CHENG (2021): The good, the bad and the ugly on COVID-19 tourism recovery. *Annals of Tourism Research*, 87(3): pp. 103–117. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103117>
- GÖSSLING STEFAN – SCOTT DANIEL – HALL MICHAEL (2020): Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1): pp. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- GYURKÓ ÁDÁM – BUJDOSÓ ZOLTÁN (2019): Turisztikai versenyképesség és potenciál kapcsolata az Észak-Magyarország régióban. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 4(3): pp. 4–20. DOI: 10.15170/TVT.2019.04.03.01
- HARNOS LÁSZLÓ (2017): A magyar lakáspiaci trendek alakulása a 2008-ban kirobbant gazdasági válság után. *Gazdaság és Társadalom*, 9(3-4): pp. 99–121. DOI: <https://doi.org/10.21637%2FGT.2017.3-4.06>
- HORVÁTH ZOLTÁN – MAGYAR-PAPP JÚLIA – MÓKUSNÉ PÁLFI ANDREA (2016): A turisztikai térhasználat és a desztináció menedzsment összefüggései. *Modern Geográfia*, 11(4), pp. 1–14. DOI: <http://real.mtak.hu/id/eprint/136361>
- KIRÁLY JÚLIA – NAGY MÁRTON – SZABÓ E. VIKTOR (2008): Egy különleges esemény-sorozat elemzése – a másodrendű jelzőloghitel-piaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, 55(4): pp. 573–621.
- KOVÁCS LÁSZLÓ – KELLER KRISZTINA – TÓTH-KASZÁS NIKOLETTA – SZŐKE VIKTÓRIA (2021): A Covid19-járvány hatása egyes turisztikai szolgáltatók működésére: azonnali válaszok és megoldások. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 6(2): pp. 6–24. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2021.06.02>

- KUPI MARCELL – SZEMERÉDI ESZTER (2022): A magyarok környezettudatos utazással kapcsolatos attitűdjének és egyes magatartásformáinak vizsgálata a Covid-19 járvány tükrében. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 7(2): pp. 49–71. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2022.07.02.04>.
- LOSONCZ MIKLÓS (2008): Az amerikai hitelválság és világgazdasági következményei. *Pénzügyi Szemle*, 53(2): 248–254.
- MICHALKÓ GÁBOR (2016): *Turizmológia – Elméleti alapok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 36–95. DOI: <http://doi.org/10.17649/TET.27.1.2504>
- MICHALKÓ GÁBOR (2020): A biztonság szerepe a turizmus rendszerében. In: MICHALKÓ GÁBOR – NÉMETH JÓZSEF – RITECZ GYÖRGY (szerk.): *Turizmusbiztonság*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, pp. 15–28.
- MICHALKÓ GÁBOR (2022). *A turizmus esszenciája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 25–99. DOI: 10.1556/9789634548683
- NAGY DÁVID – CSAPÓ JÁNOS – VÉGI SZABINA (2021): A jövő turizmusa, a turizmus jövője – vállalkozói prognózis kutatás a Dél-dunántúli turisztikai vállalkozók szemszögéből. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 6(2): pp. 72–85. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2021.06.02>.
- NOD GABRIELLA – MÓKUSNÉ PÁLFI ANDREA – AUBERT ANTAL (2021): Kispadra ültetett desztinációmenedzsment a pandémia félidejében(?). *Turizmus Bulletin*, 21(2): pp. 43–54. DOI: <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2021v21n2.5>
- PALKOVICS KRISZTINA (2022): A turizmus és a gazdaság alakulása Magyarországon és az Európai Unióban a Covid-19 árnyékában. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 7(3): pp. 76–89. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2022.07.03.06>
- PAPP ZSÓFIA (2012): A turisztikai desztinációk versenyképessége – hogyan mérjük? Modellek és módszerek áttekintése. In: BAJMÓCZ ZOLTÁN – LENGYEL IMRE – MÁLOVICS GYÖRGY (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged. 225–238. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/30583>
- PARAMATI SUDHARSHAN REDDY – ALAM MD. SAMSUL – CHEN CHING-FU (2017): The Effects of Tourism on Economic Growth and CO2 Emissions: A Comparison between Developed and Developing Economies. *Journal of Travel Research*, 56(6): pp. 712–724. DOI: <https://doi.org/10.1177/0047287516667848>
- OZILI PETERSON K. (2020): *100 Quotes from the Global Financial Crisis: Lessons for the Future*. Central Bank of Nigeria, Abuja, pp. 1–12. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3500921>
- RITCHIE, J. R. B. – CROUCH, G. I. (2003): *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. CABI Publishing, Wallingford. pp. 60–78.
- POSNER V. (2010): *The crisis of capitalist democracy*. Mass Harvard University Press, Cambridge.

- RAFFAY ZOLTÁN (2020): A COVID-19 járvány hatása a turisták fogyasztói magatartásának változására. In: ERCSEY IDA (szerk.): *Marketing a digitalizáció korában: Az Egyesület a Marketing Oktatásért és Kutatásért XXVI. Országos konferenciájának előadásai*. Széchenyi István Egyetem, Győr, pp. 347–356. DOI:
- RITCHIE BRENT J. R. – AMAYA MOLINAR CARLOS MARIO – FRECHTLING C. DOUGLAS (2010): Impacts of the World Recession and Economic Crisis on Tourism: North America. *Journal of Travel Research*, 49(1), pp. 5–15. DOI: <https://doi.org/10.1177/0047287509353192>
- STUTTAFORD ANDREW (2010): *Scapegoating les Anglo-Saxons*. Weekly Standard, p. 38.
- SZIVA IVETT (2010): A turisztikai desztinációk versenyképessége. Egyedül miért nem, együtt mikor és meddig? *Turizmus Bulletin*, 14(3), 40–49.
- VÉGI SZABINA (2021): Magyarország járási szintű turisztikai centrumtérsegeinek lehatárolása és hazánk kiemelt turisztikai térségeivel történő összevetése térökonometriai módszerekkel. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 6(3): pp. 44–58. DOI: 10.15170/TVT.2021.06.03.03.

Egy új turisztikai trend, a pozitív turizmus magyarországi lehetőségeinek vizsgálata

TÓTH-BOROS NIKOLETT^a, DOMJÁNNÉ NYIZSALOVSKZI RITA^b

^{a, b} Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

Gazdaságtudományi Intézet

Egészségház u. 4., Eger 3300

boros.nikolett@uni-eszterhazy.hu

nyizsalovszki.rita@uni-eszterhazy.hu

Napjaink felgyorsult életmódot folytató fogyasztói társadalmának kihívásai a turizmusra is hatással vannak, a Covid-19 járványhelyzet pedig tovább erősítette és differenciálta ezeket a kihívásokat. A válaszlehetőségek között szerepel az egészségturizmus is, amely jelentős bővülést mutatott az elmúlt két évtizedben. A turisztikai fogyasztók vonatkozásában a fizikai egészségmegőrzésen túl előtérbe került a mentális egészség megőrzése is, ezért a turisztikai termékfejlesztésben egyre hangsúlyosabbá válik a prevenció és a holisztikus látásmód. Ebben az összefüggésben a pszichológia is fontosabb szerepet kaphat a turisták vágyainak, elvárásainak felismerésében, az ezen alapuló termékfejlesztésben, valamint a turisztikai fogyasztás során a vendégek jóllétének megteremtésében. Egy új, egészségpszichológián alapuló látásmód kezdett körvonalazódni, amikor 2016-ban Csíkszentmihályi Mihály kollégáival bevezette a pozitív turizmus fogalmát. Tanulmányunkban áttekintjük az új irányzat előzményeit, létjogosultságát, magyarországi vonatkozásait, valamint kísérletet teszünk a fogalom bővítésére, árnyalására.

Kulcsszavak: pozitív turizmus, fenntarthatóság, egészségmegőrzés, pozitív pszichológia

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedek jelentős társadalmi változásokat eredményeztek. A globalizáció, a privatizáció és a liberalizáció gyors változásokat idéztek elő egyrészt a modern munkakörnyezetben, hiszen számos új készség elsajátítására van szükség, egyre nagyobb

időnyomás mellett magas teljesítményelvárásoknak kell megfelelni (*Schaufeli et al.*, 2009), másrészt a felgyorsult életmód a magánéletre is jelentős hatással van. Az egyéneket tehát több oldalról is jelentős stresszhatások érik, aminek eredménye sokszor a kiegészi szindróma (érzelmi kimerültség, elszemélytelenedés, a személyes hatékonyság és a teljesítmény csökkenése) megjelenése. Nemzetközi tudományos vizsgálatok szerint a mai modern társadalmakat leginkább érintő megbetegedések 80 százaléka a stresszben gyökerezik. A krónikus stressz következtében fellépő mentális és kardiális (szíveredetű) megbetegedések pedig a nyugati társadalmak egyre nagyobb hányadát érintik (*Nagy és Nagy*, 2014). A fizikai állapot mellett a mentális egészség is egyre inkább felértékelődött, majd előtérbe került a holisztikus látásmód, amely az ókori gondolkodásig vezethető vissza, és ma reneszánszát éli. Mindezekben túl az elmúlt évtizedekben az egészség helyreállítása mellett a prevenció is komolyabb szerepet kapott.

A szabadidő eltöltésének, a rekreációs folyamatnak az egyik fő eszköze a turisztikai tevékenység. A II. világháborút követően a turizmus ágazat jelentős fejlődésen, bővülésen esett át, ami nemcsak a vendégérkezések számának gyors felfutását jelentette, hanem új turizmusformák megjelenését is a vendégek igényeinek változásával párhuzamosan. Az elmúlt évtizedekben a turizmus ágazat felfutását tapasztalhattuk világszerte. Az UNWTO statisztikáit tekintve elmondható, hogy 1950 óta folyamatos növekedés volt jelen a turistaérkezések és vendégéjszakák számában és a bevételek volumenét illetően (*UNWTO* 2017). 2019-ben pedig már 1,5 milliárd fő volt a nemzetközi turistaérkezések száma (*UNWTO* 2020). A turistaérkezések számának folyamatos emelkedésével egyre nagyobb teret hódított a tömegturizmus, amely a második világháborút követően az utazás létformává válásával és volumenének ugrásszerű megnövelésével alakult ki. A tömegturizmus résztvevői olyan turisztikai szolgáltatásokat vesznek igénybe, amelyeket nagy tételben, legtöbbször standardizálva, közel azonos élményt nyújtva állítanak elő. Az így szerezhető élmények sematikus, hasonló környezetben átélethető volta, az egyéni igények kielégítésének minimális lehetősége fejeződik ki bennük (*Michalkó*, 2012).

A gazdasági-társadalmi változások a turizmus felé is egyre jelentősebb kihívásokat fogalmaztak meg. Az elszemélytelenedéssel és a tömegesedéssel szemben igény jelentkezett az igazi élményekre, a személyre szabott szolgáltatásokra. Előtérbe került az egyén. A fizikai élményszerzés mellé felzárkózott a lelki, spirituális élményszerzés igénye is. Megszületett a transzformációs turizmus, amelyben a fogyasztó részéről az átalakulás keresése, az átváltozás igénye egyetemesen jelenik meg a fizikai, szellemi és lelki dimenziókban (*Jászberényi*, 2014). Napjaink felgyorsult életmódot folytató fogyasztói társadalmában tehát egyre inkább érezzük, mennyire fontos, hogy olykor megálljunk, kicsit megpihenjünk, és a rekreációs folyamatban újra visszanyerjük a testi-lelki egészségünket. Ebben lehet segítségünkre a turizmus és az egészségpszichológia értékeinek, eredményeinek felhasználásával megszülető pozitív turizmus, melynek elképzelésünk szerinti legfőbb célja, hogy olyan gondolkodásmódot és eszköztárat

közvetítsen szakemberek segítségével fogyasztói számára, amelyek elsajátításával életmódunk javulhat, boldogabbá és kiegyensúlyozottabbá válhatnak a természet közelében és az élmények átélésével párhuzamosan. Azáltal pedig, hogy sokan megtapasztalják, hogy a természet segítségükre lehet, hogy ráleljenek a lelki nyugalomra, és egészségi állapotuk is javulhat (*Keniger et al.*, 2013), talán többen megértik, mekkora szükségünk van Földünk egészségének megóvására, és szívesebben cselekednek ezen cél érdekében is.

A megváltozott környezetre és fogyasztói elvárásokra reagálva a pozitív turizmus egy viszonylag új kifejezés, Filep és társai voltak az elsők, akik beemelték ezt a kifejezést a szakirodalomba a 2010-es évek közepén (*Filep et al.*, 2016). A kifejezés pontos meghatározása, jelentősége számos kérdést felvet. Tanulmányunk célja, hogy áttekintsük a pozitív turizmus kialakulásának turisztikai és társadalmi előzményeit, létjogosultságát, és kísérletet tegyünk annak feltárására, hogy ma Magyarországon mennyire lennének érdeklődők az emberek azok iránt az értékek iránt, amelyeket a pozitív turizmus általunk elképzelt formája képviselne.

2. A pozitív turizmus előzményei a turisztikai trendek oldaláról

A tömegturizmus okozta következményekre való reagálásképp a fenntartható turizmus elvének megfogalmazására 2005-ben került sor a World Tourism Organisation által. Eszerint olyan idegenforgalom lebonyolítására van szükség, amely a jelenlegi és a jövőbeli környezeti, gazdasági és társadalmi hatások figyelembevételével igyekszik kielégíteni a turisták, az iparág, a befogadó közösségek és a környezet igényeit (*UNEP–WTO*, 2005). A fenntartható turizmus mellett több olyan, az alternatív turisztikai formába (*Michalkó*, 2016) illeszkedő irányzat is létrejött, melyek a tömegturizmus ellensúlyát képviselik. Ilyen például a szelíd turizmus, az ökoturizmus és a felelősségteljes turizmus (*Happ*, 2014).

A tömegturizmus ellenpólusaként említhető a transzformációs turizmus is, melynek Régi és társai szerinti lényege, hogy az utazás során szerzett élmények, tapasztalatok hatására egyfajta belső változáson megy keresztül az utazó, amelynek következtében szinte más emberként térhet vissza otthoni környezetébe, önmagát és a világot más színben látva, megújult gondolkodásmóddal (*Régi et al.*, 2017). A pozitív turizmus esetében is végbemegy a transzformáció, azonban van egy olyan „lelki vezető”, aki koordinálja a turistát az átváltozás megélésének útján, és vezeti őt a kitűzött cél felé.

Annak ellenére, hogy a pozitív egészség fogalma már a 20. század elején megszületett (*Leete*, 1922), nagyon sokáig a pszichológiában csupán a negatív egészség fogalmáról, a betegségek kialakulásáról, a stressz jellemzőiről beszéltek, de ez nem elegendő ahhoz, hogy az úgynevezett jóllét állapotának eléréséről kellő információt tudjanak szolgáltatni, illetve a pozitív egészség témáját megfelelően körbe tudják járni (*Drew és Kiecolt-Glaser*, 1998). A pozitív egészség aspektusainak kutatása során kapott eredmények azt indukálták,

hogy egy önálló ágazat jöhetett létre a klinikai pszichológiában egészségpszichológia néven, mely az egészség megőrzésével, visszanyerésével és fejlesztésével kapcsolatos pszichológiai tényezőket vizsgálja (*Magyar Pszichológiai Társaság, év nélkül*). Az egészségpszichológia képezi a pozitív turizmus pszichológiai alapját.

Az egészségturizmus egy olyan, folyamatos növekedésnek, bővülésnek örvendő turisztikai ágazat (*Erfurt-Cooper és Cooper, 2009*), amely a kikapcsolódás, regenerálódás iránti igényünket hivatott kiszolgálni. A Rátz-féle elmélet szerint elmondható, hogy az egészségturizmusban a turista utazásának fő motivációja egészségi állapotának javítása vagy megőrzése, tehát a gyógyulás vagy a megelőzés. Az egészségturizmus két alszektorra tagolható, a gyógyturizmusra és a wellnessturizmusra (*Rátz, 2001*).

A wellnessturizmus alszektorait tekintve megállapíthatjuk, hogy számos lelki alapú kurzus létezik már, amelyet a wellness keretei között valósítanak meg (pl. meditáció, jóga, mindfulness, ájurvéda). A pozitív turizmus esetében azonban egy olyan kollaborációról beszélhetünk, amelyben a pszichológiai szakértelem a turisztikai térbe helyeződik ki. Itt olyan szakemberek képzésére lenne szükség, akik pszichológiai végzettséggel rendelkeznek, azonban szívesen ötvöznék szaktudásukat természetszeretetükkel és környezetbarát gondolkodásmódjukkal.

A holisztikus turizmus a wellnessturizmus egyik alfaja, melyben Smith elmélete szerint „a lélek helyeződik a középpontba, a stressz hátrahagyása a cél különféle fizikai, mentális és kreatív tevékenységek végzése során. Felfedezhetünk benne vallási és jogaturisztikai jellemzőket” (*Smith, 2003, 103. o.*). A modern holisztikus egészségfogalom hat egészségelemet határoz meg: fizikai, mentális, érzelmi, spirituális, társas és társadalmi egészséget (*Naidoo és Wills, 1999*). A fizikai egészség mellett a lelki egészségnek jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a holisztikus irányvonal, ami a pozitív turizmus felé mozdítja el. Elmondható a pozitív turizmusról, hogy részben a holisztikus turizmus jegyeit is magán viseli, mivel cél a stressz elhagyása, és a vallás, valamint a jóga is közvetítő szerepet kaphat az egyes kurzusok alkalmával.

A pozitív turizmus és ami mögötte van

Filep és társai (2016) voltak az elsők, akik használták a pozitív turizmus kifejezést, rávetítve a pozitív pszichológia elméletét a turizmusra úgy, hogy a turizmus különböző területeit áttekintve vizsgálták meg azok kapcsolatát a pozitív pszichológiával (könyvükben kitérnek a pozitív turistaélmények, a pozitív fogadó közösségek és a pozitív turisztikai dolgozók jellemzésére, valamint a jövőbeli irányvonalakra is). A pozitív turizmus fő témájaként a fogadó közösségek és a turizmus dolgozóinak hedonikus és eudaimonikus jóllétének tanulmányozását definiálják, valamint az ezen jóllét eléréséhez szükséges körülmények feltérképezését tűzik ki célul.

A pozitív pszichológia szakirodalma megkülönbözteti a hedonikus és az eudaimonikus boldogságot (pl. *Waterman, 1993; Ryan és Deci, 2001; Huta és Ryan,*

2010). Szondy és Martos szerint a hedonikus boldogság a pozitív érzelmek magas és a negatív érzelmek alacsony szintjét feltételezi (Szondy és Martos, 2014). Ezzel szemben az eudaimóniát Arisztotelész a legmagasabb szintű emberi boldogságnak nevezi, amely saját bensőnk, bölcsességünk és erényeink tökéletesítésén alapszik (Arisztotelészt idézi Peters, 1906). A boldogságirányzatokról író *Christopher Peterson* és társai (2005) az élvezet- és értelemkeresés mellett egy harmadik irányvonal, az elköteleződés általi boldogságkeresést is vizsgálták (Peterson et al., 2005). Elképzelésükbe beépítették Csíkszentmihályi Mihály flow-elméletét (1990). A flow, azaz az áramlatélmény valamely kihívást előidéző cselekvés során alakulhat ki, miközben szinte elfeledkezünk önmagunkról és az idő múlásáról, „eggyé válva” a folytatott tevékenységgel (Csíkszentmihályi, 1991).

Míg a hedonikus boldogság a turizmusban gyors és intenzív élményszerzést igényelhet, addig az eudaimonikus boldogság eléréséhez egy lassabb, céltudatosabb és elmélyültebb turisztikai élményszerzésre van szükség, amely esetünkben inkább megfelelhet a pozitív turizmus céljainak. A Pozitív turizmus című könyv szerzői kvantitatív és kvalitatív kutatást egyaránt folytatnak, hogy megtudják, mely tényezők járulnak hozzá a turisták pozitív élményeinek kialakulásához, a fogadó közösségek felvirágoztatásához, és mi teszi lehetővé a turizmus dolgozóinak boldogulását.

Összefoglalva elmondható, hogy a Pozitív turizmus című könyv bevezet egy új fogalmat, de más módon kapcsolja össze a turizmust a pszichológiával, mint ahogyan feltételeztük. Több fontos kérdést is felvet, az érzelmi motivációk-turizmus-egyén témakörében: milyen érzelmek vezetnek az utazáshoz, a tartós élményekhez, hogyan változhat meg az egyén a turisztikai folyamat során érzelmi szinten, hogyan lehet egy negatív töltetű attrakcióból pozitív, építő érzelmi folyamatot kihozni stb. Inkább a már meglévő dolgok elemzése, értékelése a jellemző a műben, mintsem a konkrét irányvonalak megfogalmazása.

A pozitív turizmus általános létjogosultságát a magyar fogyasztók irányából is érdemes megvizsgálni, erre vonatkozóan saját felmérést is végeztünk. Egy magyar lakosságot vizsgáló kutatás során megállapították, hogy általánosságban véve nemcsak az mondható el rólunk, hogy zárkózott nemzet vagyunk, hanem ezenfelül normazavarokkal, erős igazságtalanságérzettel és bizalomhiánnyal is küzdünk (*Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt.*, 2009). Globális szinten is számos lelki gond fizikai lecsapódása okozhat problémát egészségi állapotunkban. A WHO – Global Health Estimates 2018-ban kiállított egy diagramot a 10 legfőbb halálozási okról világviszonylatban a 2016-os évet tekintve. Rengeteg ember halálát okozta például a szívkoszorúér-betegség, a stroke (akut agyi érkatasztrófa), illetve a tüdő megbetegedése, melyet főként a dohányzás válthat ki. Mindezen halálozási okok kialakulásához nem kis mértékben hozzájárulhattak az elraktározott, nem megfelelően kezelt negatív stresszek (*WHO – Global Health Estimates*, 2018).

A pozitív turizmus a stressz kezelése nyomán felmerülő szükségletünkre kíván válaszolni különféle pszichológiai módszerekkel, amelyek elsajátítása során nem csupán tanulhatunk, hanem számos élménnyel is gazdagodhatunk a turisztikai térben, közel a természethez, és több, fizikai feltöltődést elősegítő szolgáltatást is igénybe vehetünk.

3. A primer kutatás módszertana és eredményei

Kutatásunk során a pozitív turizmus potenciális keresleti oldalának véleményét egy kérdőíves felmérés keretében ismertük meg, célunk, hogy megtudjuk, lehet-e létjogosultsága ennek a turisztikai irányzatnak a hazai keresletben. Kvantitatív módszerrel, keresztmetszeti dizájnnal dolgoztunk, hólabda technikát alkalmazva. Kérdőívünk 20 kérdést tartalmazott, amelyeket 4 kategóriába sorolhatunk: a kitöltő életében tapasztalt stresszekre vonatkozó kérdések; a szabadidőre (kikapcsolódásra) vonatkozó kérdések, turisztikai tevékenységhez kapcsolódó kérdések; a pozitív turizmusban való részvételi hajlandóságot mérő kérdések; személyes kérdések. A felmérést 2021 márciusában végeztük, összesen 345 nő és 54 férfi töltötte ki kérdőívét.

A kutatás során az alábbi hipotéziseket vizsgáltuk:

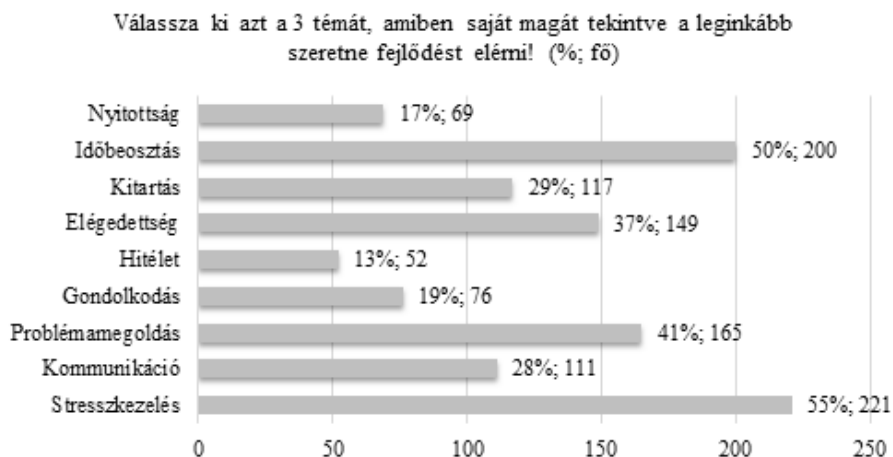
- Az embereknek szüksége lenne olyan stresszkezelési módszerek elsajátítására, amelyekkel megkönnyíthetik mindennapi életüket.
- A potenciális fogyasztók tudnak azonosulni a pozitív turizmus alapjával, miszerint a kikapcsolódás mellett a személyiségfejlesztés is fontos szempont lehet a nyaralás során.
- Fontos szempont a pozitív turizmusban a potenciális fogyasztók számára a természetközelség.
- A pozitív turizmus potenciális fogyasztói szimpatizálnak az irányzat környezetvédelem iránti törekvéseivel.

A kérdőíves felmérés eredményeit a hipotézisek mentén ismertetjük.

Hipotézis 1. Az embereknek szüksége lenne olyan stresszkezelési módszerek elsajátítására, amelyekkel megkönnyíthetik mindennapi életüket.

A hipotézishez kapcsolódó egyik kérdésben egy ötfokozatú Likert-skálán kellett elhelyezni mindenkinek saját magát, mégpedig aszerint, hogy milyen gyakran érzi magát stresszesnek a mindennapokban. Az eredmények alapján 35% általában (3), míg 32% gyakran (4) stresszesnek érzi magát. Továbbá az alább látható diagram azt hivatott szemléltetni, hogy az egyének mely területen szeretnének a leginkább fejlődést elérni saját személyiségüket, életüket illetően. Az ábráról könnyen leolvasható,

hogy az emberek 55%-a szeretne fejlődni a stresszek kezelését illetően, ugyanis a legtöbb szavazatot (221) ez a kategória kapta. Az eredmények alapján a hipotézisünk elfogadhatóvá vált, hiszen hasznos lehet olyan módszereket tanítani az embereknek, amelyekkel könnyebben túl tudnak jutni a napi nehézségeken, és amelyek segítségével szabadabbnak érezhetik magukat, miközben megküzdenek a mindennapok stresszhatásaival.

Forrás: Saját kutatás alapján saját szerkesztés (2021)

1. ábra: Mely területeken vágnak fejlődésre az emberek?

Hipotézis 2: A potenciális fogyasztók tudnak azonosulni a pozitív turizmus alapelveivel, miszerint a kikapcsolódás mellett a személyiségfejlesztés is fontos szempont lehet a nyaralás során.

Meglátásunk szerint elsődleges szempont a pozitív turizmusban a turisztikai tevékenységgel egybekötött tanulás. Egy négyfokozatú Likert-skálán mértük, hogy a kitöltők mennyire szívesen vennének részt egy olyan wellnesshétvégén, ahol a kikapcsolódás mellett a fentebb megjelölt 3 fő témáról is tanulhatnak (lásd 1. ábra). Lényegében ez volt az a kérdés, amely a legfontosabbnak tekinthető a téma szempontjából, hiszen a pozitív turizmus újszerűsége leginkább a pszichológia által nyújtott lelki és mentális, valamint a turizmus által kínált fizikai feltöltődés egybefonódásában rejlik. Elmondhatjuk, hogy az ötlet pozitív fogadtatásban részesült, mivel a kitöltők 53%-a jelölte a maximális (4) értéket, tehát örömmel részt venne ilyesmi, 30% pedig inkább kipróbálná (3). Ez az eredmény a hipotézis elfogadásának kedvez, miszerint a potenciális fogyasztók szimpatizálnak a pozitív turizmus alapelveivel, ami kimondja, hogy a kikapcsolódás mellett a személyiségfejlesztés is fontos szempont lehet a nyaralás során.

Hipotézis 3. Fontos szempont a pozitív turizmusban a potenciális fogyasztók számára a természetközelség.

A harmadik hipotézis szerint a természetközelség fontos szempont lehet a pozitív turizmusban. Szintén egy négyfokozatú Likert-skálán mértük, hogy a válaszadók mennyire szeretnek a természetben időt tölteni. Nagyon nagy arányban képviseltették magukat azok, akik teljes mértékben szeretnek (72%), és azok is, akik inkább szeretnek (24%) a természetben időzni. A szakirodalomból tudjuk azt is, hogy a természetben töltött idő egészségi állapotunkra is pozitívan hathat (Annerstedt et al., 2010; Keniger et al., 2013; Cox et al., 2017). Ennek alapján feltételezhető, hogy lenne relevanciája annak, hogy a pozitív turizmus irányzatát a természetközelség jegyében valósítsuk meg, hiszen az irányzat fontos célnak tekinti a fogyasztók életminőségének javítását és ezáltal egészségi állapotának fenntartását, ami elkezdődhet bennük azáltal, hogy a pozitív turizmus részeseivé válnak. Ez a tény tehát a H3 hipotézis elfogadhatóságának kedvez.

Egy másik kérdésre a válaszadók 44%-a azt jelölte, hogy legszívesebben egy erdő közepén elhelyezkedő, környezettudatos szállodát választana a pozitív turizmusban való részvétele helyszínének. Az erdei szállodát és a túrákat választók aránya összegezve 57%, ami azt jelenti, hogy a válaszadók több mint fele vagy az erdei szállodában töltött idő során, vagy valamely túra alkalmával szeretne a pozitív turizmus résztvevőjévé válni, ami azt támasztja alá, hogy a pozitív turizmus természetközelsége fontos szempont lehet a potenciális fogyasztók számára. Ezen érvek alapján elfogadhatjuk a H3 hipotézist.

Hipotézis 4: A pozitív turizmus potenciális fogyasztói szimpatizálnak az irányzat környezetvédelem iránti törekvéseivel.

Az egyik kérdésben azt szerettük volna megtudni, hogy hányan próbálnának ki egy fiktív, pozitív turisztikai értékeket hordozó, környezettudatos szállodát nyaralásuk alkalmával a megszokott arculatú szállodák helyett. A kitöltők 94%-a igennel válaszolt, és mindössze 6% jelölte, hogy inkább a megszokott arculatú szállodáknál maradna. Ebből arra a következtetésre jutottunk, hogy az emberek alapvetően nyitottak lennének különféle alternatív megoldások befogadására a szálláshely szempontjából is, ha az igényes, jól felszerelt, és olyan különlegességgel bír, amely újszerű élményt tud biztosítani számukra. A pozitív turizmus számunkra pontosan ilyen szálláshelyek megvalósítását tűzi ki célul, amely törekvés a kérdésre kapott válaszok alapján sikeres lehet a potenciális fogyasztók körében.

Az általunk értelmezett pozitív turizmusban a turistákat részvételük során szeretnénk megismertetni különböző környezetvédelmi, fenntarthatóságot elősegítő jó gyakorlatokkal, amelyeket otthonaikban is tudnak alkalmazni. Szerettünk volna választ kapni arra a kérdésre, hogy mennyire lennének nyitottak a fogyasztók arra, hogy a nyaralásuk során lássanak és tapasztaljanak olyan egyszerűen megvalósítható jó gyakorlatokat, amelyeket „hazavihetnek” magukkal. A válaszadók 96%-a azt jelölte meg, hogy szívesen látna ilyen jó gyakorlatokat nyaralása során. A nagyarányú érdeklődés

azt támasztja alá, hogy a pozitív turizmus környezetvédelem iránti törekvéseivel ezen a téren is tudnak azonosulni a fogyasztók. A felsorolt érvek alapján kijelenthetjük, hogy a hipotézis elfogadható.

4. Konklúzió

Mai társadalmunkat számos kihívás éri. A felgyorsult, fogyasztásorientált, elszemélytelenedő világunkban folyamatosan növekszik az egyénre nehezedő lelki nyomás, mind a munka világában, mind a magánéletben, amelyet az elmúlt időszak világméretű folyamatai, történései tovább fokozhatnak (pl. globális klímaváltozás, klímaszorongás, a Covid-19 járvány és hatásai, a III. világháború réme az ukrán háború kapcsán). A fizikai állapot mellett a mentális egészség is egyre inkább felértékelődött. A turizmus, amely a rekreáció egyik fontos eszköze, maga is jelentős formálódáson ment át az elmúlt évtizedekben, és ezáltal igyekszik válaszokat adni a társadalom fizikai-mentális egészsége terén jelentkező kihívásokra. A turizmusban is előtérbe kerültek az egyén igényei, a fizikai sík mellett a lelki oldal is egyre hangsúlyosabbá vált. A fogyasztó lelki vonatkozású turisztikai igényeit próbálja megválaszolni a pozitív turizmus, amely nem konkrét turisztikai ágazat, sokkal inkább szemlélet, irányzat, amelynek irányvonalai számos turisztikai ágazatba beépíthetőek. A mi olvasatunkban pozitív turizmus a lelki fókuszú, a természethez szorosan kapcsolódó és fenntartható turisztikai termékeket jelenti, amelyben a szemléletformálásnak is kiemelkedő szerep jut. Kutatásunk igazolta, hogy a pozitív turizmusnak lehet létjogosultsága, és a megkérdezettek nyitottak a pozitív turizmus általunk elképzelt árnyalataira.

Vissza önmagunkhoz

A tömegturizmussal ellentétben az egyén kerül középpontba a pozitív turizmusban. A kívülről kapott élmények aránya kisebb, több belső élmény megtapasztalása a cél. Ebben a holisztikus egészségfogalom és látásmód központi szerepet kapna. Óriási élményadag helyett a pozitív turizmusban a minőségibb élmények biztosítása a cél, amellyel párhuzamosan különféle személyiségfejlesztő és gondolkodásmód-formáló előadások, feladatok lebonyolítására kerül sor.

Konkrét turisztikai terméként el tudnánk képzelni egy olyan környezettudatos szállodát, amelynek fő különlegessége az lenne, hogy meghatározott időszakonként különböző kurzusokat indítanak, amelyeket minden esetben hozzáértő szakemberek vezetnének. Ezeket az alkalmakat témaheteknek neveznénk, amelyek egy-egy lelki dologra vagy valamely fontos életterületre fókuszálva valósulnának meg. A szakértők segítségével célcsoportonként más-más programot állítanánk össze az egyes témák feldolgozásához (pl. stresszkezelés, problémamegoldás, kommunikáció, időbeosztás), hogy azok a lehető

leghatékonyabban és legélvezetesebb módon kerülhessenek elsajátításra. Így a lelki fejlődés és a turisztikai élményszerzés egyszerre valósulhat meg a szállodában, amely saját pszichológusokat is foglalkoztatna, akiket az érkező vendégek felár ellenében kereshetnek fel.

A pozitív turizmuson belül szeretnénk a fenntarthatóság területére is kiemelt figyelmet fordítani. A szálloda a környezettudatosság követelményeinek is igyekezne a lehető legszéleskörűbben eleget tenni, mindemellett azonban többféle wellness-szolgáltatást is kínálnánk a vendégek számára: élmény- és relaxációs medencék, szaunák, speciális és gyógymasszázsok, meditációs kurzusok, kirándulások, gyalogos és kerékpártúrák, fitneszprogramok állnának az érkezők rendelkezésére.

Vissza a természethez

Lényeges szempont az általunk elképzelt pozitív turizmusban, hogy a turista élményszerzésének, önmagáról és a világról való tanulásának színtere a természet. Konkrét termékötletünk még a pozitív turizmuson belül a lelki túrák bevezetése. Ebben az esetben is az lenne a különlegesség, ami a környezettudatos hotel esetében: minden különböző témájú túrának valamilyen lelki célja lenne, amely során a túrázók az adott témán belül ráléphetnek a fejlődés útjára, és a természetben töltött idő során állóképességük mellett lelki erejüket is fejleszthetik szakképzett túravezető pszichológusok segítségével.

Annak eredményeképpen pedig, hogy a turista több időt töltött el a természetben, ahova kellemes emlékek kötik, várhatóan nagyobb elhivatottságot érez majd aziránt, hogy minél több személetformáló jó gyakorlattal találkozzon aktívan vagy passzívan, amelyek segítségével környezettudatosabb életmódra válthat saját otthonában is.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a pozitív turizmus célja, hogy olyan hasznos praktikákat tanítson a vendégeknek, amelyeket használva egy egészséges és kiegyensúlyozott életet élhetnek, megteremthetik a saját jóllétüket, valamint a Föld egészségéhez is hozzájárulhatnak.

Hivatkozások

- ANERSTEDT, M., NORMAN, J., BOMAN, M., MATTSSON, L., GRAHN, P., WÄHRBORG, P. (2010): Finding Stress Relief in a Forest. *Ecological Bulletins*, (53), 33–42.
- COX, D., SHANAHAN, D., HUDSON, H., PLUMMER, K., SIRIWARDENA, G., FULLER, R., GASTON, K. (2017): Doses of Neighborhood Nature: The Benefits for Mental Health of Living with Nature. *BioScience*, 67(2), 147–155.
- DREW, J., KIECOLT-GLASER, J. (1998): Defining Wellness: Stress, Illness, and the Application of Existing Knowledge. *Psychological Inquiry*, 9(1), 37–40.
- ERFURT-COOPER, P. – COOPER, M. (2009): Health and Wellness Tourism: Spas and Hot Springs. Channel View Publications, Bristol, Buffalo, Toronto.

- FEHÉRVÖLGYI BEÁTA – HAJMÁSY GYÖNGYI – MADARÁSZ ESZTER (2019): Naggyon Balaton... – A túlturizmus jelensége a Balaton térségében. In Turizmus, fogyasztás, generációk. II. Nemzetközi Turizmus Konferencia. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. 335–336.
- FILEP, S., LAING, J., CSÍKSZENTMIHÁLYI, M. (2016): *Positive Tourism*. Routledge, London, New York.
- HAPP ÉVA (2014): Fenntartható turizmus és felelősségvállalás. *Gazdaság & Társadalom (Journal of Economy & Society)*, 2014/1, 90–101. o.
- JÁSZBERÉNYI MELINDA (2014): *A kulturális turizmus sokszínűsége*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KENIGER, L. E., GASTON, K. J., IRVINE, K. N., FULLER, R. A. (2013): What Are the Benefits of Interacting with Nature? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 10: 913–935.
- LEETE, H. (1922): Positive Health. *The American Journal of Nursing*, 22(10), 816.
- LEXIQ (év nélkül): Overtourism. <https://lexiq.hu/overtourism>
- MACCANNELL, D. (1976): *The Tourist. A new Theory of the Leisure Class*. Schocken Books, New York.
- MAGYAR PSZICHOLÓGIAI TÁRSASÁG (év nélkül): *Egészségpszichológia*. <http://mpt.hu/egeszsegpszichologia/>
- MAGYAR TURISZTIKAI ÜGYNÖKSÉG (2017): *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030*. Letöltve: 2021. 01. 31. https://mtu.gov.hu/documents/prod/mtu_strategia_2030.pdf
- MICHALKÓ GÁBOR (2016): *Turizmológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 266.
- NAGY EDIT, NAGY FERENC (2014): A burnout jelenség megnyilvánulása globalizált világunkban. In: Karlovitz János Tibor (szerk.). *Mozgás, környezet, egészség*. Komárno: International Research Institute s.r.o., 127–154. o.
- NAIDOO, J., WILLS, J. (1999): *Egészségmegőrzés*. Medicina Kiadó, Budapest. 312.
- PETERS, F. H. (1906): *The Nicomachean Ethics of Aristotle*. Kegan Paul, Trench, Trübner&CO., Ltd., London.
- RÁTZ TAMARA (2001): Zennis és Lomi Lomi, avagy Új trendek az egészségturizmusban. *Turizmus Bulletin*, 5. évf. 4. szám, 7–16.
- RÉGI TAMÁS, RÁTZ TAMARA, MICHALKÓ GÁBOR (2017): *Turizmus és transzformáció*. Turizmus Akadémia 8. Kodolányi János Főiskola, Orosháza–Budapest.
- RYAN, R. M., DECI, E. L. (2001): On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annual Review of Psychology*, 52: 141–166.
- SCHAUFELI W. B., LEITER M. P., MASLACH C. (2009): Burnout: 35 years of research and practice. *Career Dev Int.* 2009; 14: 204–220.
- SMITH, M. (2003): Holistic Holidays: Tourism And The Reconciliation of Body, Mind and Spirit. *Tourism Recreation Research*, Vol. 28(1), 103–108.

- SZONDY MÁTÉ, MARTOS TAMÁS (2014): *A boldogság három arca: a Boldogság Orientáció Skála magyar változatának validálása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÁRKI TÁRSADALOMKUTATÁSI INTÉZET ZRT. (Tóth István György vezetésével) (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékrendszerében („A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei” című kutatási program zárójelentésének főbb megállapításai). Letöltve: 2020. 12. 20. https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf
- UNEP – WTO (2005): *Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy-makers* Letöltve: 2021. 01. 14. <https://www.sustainableids.org/wp-content/uploads/2016/11/UNEP-WTO-2005-Making-tourism-more-Sustainable-A-guide-for-policy-makers.pdf>
- UNWTO (2017b): *Tourism Highlights – 2017 Edition*. 2-3.
- UNWTO (2020): *International tourism growth continues to outpace the global economy*.
- UNWTO (2020): *International Tourism and Covid-19*. Letöltve: 2021. 01. 10. <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19>
- UNWTO (2017a) *Tourism Highlights*. 2017 Edition. 16. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>
- WATERMAN, A. S. (1993): Two Conceptions of Happiness: Contrasts of Personal Expressiveness (Eudaimonia) and Hedonic Enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(4), 678–691.
- WHO – GLOBAL HEALTH ESTIMATES (2018): *Deaths by Causes, Age, Sex, by Country and by Region, 2000-2016*. Genova

Az ipari forradalmaktól a fenntarthatóságra nevelésig

KOVÁCS MIHÁLY, BÁRÁNY EDIT, DANCSA DÁNIEL, GYŐRÖSSY KRISZTINA,
SIMONYI SÁNDOR RAJMOND, VLASZÁTSNÉ VANCZER DÓRA

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Neveléstudományi Doktori Iskola

Klapka u. 12., Eger 3300

kovacs2.mihaly@uni-eszterhazy.hu

Neveléstudományi területen kutató doktoranduszokként tanulmányunk fő célja megérteni, hogy az ipar 4.0-val bekövetkező változások milyen mértékben jelennek meg már most az iskolarendszerünkben, illetve milyen oktatási-nevelési célokat kell ennek kapcsán hangsúlyosan megjelentetni az iskolákban. Tanulmányunk első fejezetében áttekintjük az ipar 4.0 történetét. A történelem kapcsán nagy hangsúly lesz azon, hogy hogyan jelenik meg az első három ipari forradalom a történelemkönyvekben. A továbbiakban az ipar 4.0 fogalmáról, az épp lezajlóban lévő és a várható technológiai, gazdasági, társadalmi változásokról lesz szó. Ezt szintén a neveléstudomány szemüvegén keresztül igyekszünk nézni. A technológiai változások kapcsán szó lesz arról, hogy hogyan jelennek meg az új technológiák a fizika és a digitális kultúra tantárgyakhoz készített tankönyvekben. A konklúzióban azonban azt is átgondoltuk, hogy milyen – a neveléstudományban egyébként is fontos – készségek, attitűdök fejlesztésének szükségességére következtethetünk a várható változások kapcsán. Ilyenek az élethosszig tartó tanulás vagy a pozitív környezeti attitűdök.

Kulcsszavak: Ipar 4.0, nevelési célok, fenntarthatóság, tankönyv

1. Az ipari forradalmak történeti áttekintése az iskolai keretek között

Az első ipari forradalom Angliában (1780-as évek) alakult ki. Nevét onnan kapta, hogy ez egy korszakalkotó gazdasági átalakulás volt, mintha forradalom lett volna, de a történészek a „forradalom” szó helyett a „gépesített nagyipar kialakulása” megnevezést preferálják (Szárny, 2015). Azért Angliából indult ki, mert itt voltak a legkedvezőbb feltételek. Az alkotmányos monarchia a feudális kötöttség felszámolásával járt, továbbá kialakult

a kapitalizmus, gazdag vasérc- és szénlelőhelyekkel rendelkezett az ország (Száray, 2015). Az ipari forradalom előfeltétele a mezőgazdaság fejlődése volt, majd ez az ipar fejlődését vonta maga után, pl.: olcsó munkaerő, juhtenyésztés (nyersanyag – angol textilipar), megjelent az istállózó állattartás, talajjavítás, trágyázás stb. (Száray, 2015)

A „forradalom” során felhasználták a gőzenergiát, és James Watt alkalmassá tette arra, hogy forgó mozgást végezzen, így már több gépet is megtudtak vele hajtani, pl.: fonó- és szövőgépeket, gőzmozdonyokat (Száray, 2015). A közlekedésben megjelent Stephenson felszíni vasútvonala, ami lehetővé tette a nagy tömegű áru gyors szállítását szárazföldön. Amíg az ipari forradalom első szakaszában a textilipar, addig a második szakaszában a vasútépítés lett a gazdaság húzóágazata. A gazdasági fejlődés következménye a demográfiai robbanás lett, eltűntek az éhínségek, javultak a higiéniai viszonyok, pl.: szappangyártás, védőoltások (Száray, 2015). További következményeihez tartozik az urbanizáció, a környezetszennyezés. A vasútépítéssel elkezdték kiirtani az erdőket, mivel a vasúti sínekhez talpfákra volt szükség.

A XIX. század során a fejlődés motorja a nehézipar volt. Második ipari forradalomnak nevezzük a gazdaság eme újabb, jelentős társadalmi és életmódbeli változásokat is hozó nekilendülését. Alapvető forrása a szén, de alapanyagént elsősorban a vasat, majd az acélt alkalmazták. Új energiaforrása a kőolaj, új erőgép a belső égésű motor (Otto, Daimler, Benz) (Baranyai, 2016). A kőolajnak köszönhetően tudott fejlődni a vegyipar (kőolaj-finomítás) és a közlekedés. Kifejlesztették a repülőgépet az amerikai Wright testvérek, majd az autóiparban a T-modell jelent meg, amelyet Henry Ford cége gyártott, de jórészt Galamb József tervezte. A Ford cég valósította meg a tömegtermelést és a szalagrendszert, amelyet elsőként a kohászatban és az autógyártásban használtak (Baranyai, 2016). A XX. században az elektromosságnak köszönhetően megjelent Edison szénszálas izzólámpája, a transzformátor. A hírközlés is gyors ütemű fejlődésen ment keresztül, pl.: Bell – telefon, Puskás Tivadar – telefonközpont stb.

A harmadik ipari forradalom (XX. század) már a második világháború idején kibontakozóban volt. Ekkor bizonyították be, hogy az uránatom magja kettéhasad, ezzel hatalmas energiát termelve. Feltalálták az atombombát, megjelent a mobiltelefon, a digitális, programozható számítógép, a hologram. Megépült az első atomerőmű, pályára állították az első mesterséges holdat (Szputnyik-1), ezzel elkezdve az űrkorszakot (Kis-Timer, 2021). A harmadik ipari forradalom azt az ipari kifejezést jelöli, amely az információs technológiák és az automatizálás területén zajló újításokat foglalja magában. Elhozta a digitalizáció és az automatizáció korát, amely hatására az internet, a mesterséges intelligencia, a mobiltelefonok fejlődtek, ezáltal hatékonyabb, kényelmesebb munkavégzésre képesek az emberek (Kis-Timer, 2021).

Jelenleg az emberiség a negyedik ipari forradalomba lépett át. Ez egy olyan korszak, amelyben az automatizálás és digitalizáció olyan szintjeit érjük el, ahol az ipari folyamatokban az internetre kapcsolódó eszközök, gépek és adatok megosztása, illetve

az érzékelők és az eszközök közötti kommunikáció hálózata nagyon hatékony és nagy pontosságú termelést biztosít, pl.: okos gyártás. Az új technológiák és a digitalizáció-automatizáció gyorsabbá, valamint hatékonyabbá teszi a gazdaságot, aminek a hátránya a munkanélküliek számának növekedése lesz. (*Desoutter Tools*, 2021)

2. Lépések a sikeres környezetierőforrás-gazdálkodás felé

Az ipar 4.0 nemcsak a gazdasági hatékonyságra lehet pozitív hatással, és nemcsak kockázatokat hordoz magában a társadalom számára, hanem lehetőségeket is, például egy fenntarthatóbb világot. *Szlávik* (2014) hat lépésben vizsgálta azt, hogy a gazdaság-természet viszonyba való gazdasági beavatkozások mennyiben szolgálják a fenntarthatóságot. A következőkben ezeket a lépéseket fejtjük ki részletesen, néhány példával is szemléltetve.

1. lépés: anyag, energia, élő munka, az inputok

Az első szakaszban, az anyag- és energiabefektetés fázisában egy gondosan elkészített költségvetés (minimalizált anyag- és energiaköltségekkel) segíthet a megújuló erőforrások használatának támogatásában. A foglalkoztatási költségeket csökkenteni kellene, és arra kellene ösztönözni a vállalatokat, hogy több munkavállalót vegyenek fel. Az emberi erőforrások ugyanis megújuló erőforrások. A munkaképesség hasznosítása az első és talán legfontosabb lépés a fenntartható társadalom kialakításában. (*Szlávik–Szép*, 2022)

A környezeti kérdések elemzéséhez a legfontosabb az életciklus-hatásvizsgálat elkészítése és a környezeti erőforrások és kibocsátások ökológiai lábnyomának kiszámítása. Erre azért van szükség, mert egy megújuló energiaforrás elsődleges hatásai lehetnek pozitívak, de az általános hatás növelheti az entrópiát vagy az ökológiai lábnyomot, és ezáltal nem támogatja a fenntarthatósági törekvéseket. Az ENSZ-ben az elmúlt években tudományos viták folytak többek között a bioüzemanyagok környezetre gyakorolt hatásáról, ugyanis a bioüzemanyag-gyártó egységek környezeti hatásai eltérhetnek egymástól. Bár a szén-dioxid-kibocsátás szempontjából előnyösek lehetnek, a tágabb értelemben vett környezeti költségek nagyobbak lehetnek (*Szlávik–Szép*, 2022).

Míndezek alapján bátran állíthatjuk, hogy a fenntarthatóságot szolgáló anyag-, energia-, föld- és élőmunkaárak az első és nagyon fontos lépését jelentik a fenntarthatóság felé vezető útnak (*Szlávik*, 2014).

2. lépés: a gazdálkodás fenntartható menedzselése

A fenntartható fejlődés megvalósításának következő lépése a vállalatok ösztönzése arra, hogy stratégiáikat a fenntarthatóság érdekében változtassák meg. A környezetbarát vállalatirányítással kombinált tiszta technológiák segítenek a szervezeteket a fenntarthatóság

irányába terelni. A zöld vállalkozássá alakulás érdekében újragondolják stratégiáikat, és új, környezetbarát rendszereket kezdenek bevezetni, mint például a tisztább termelés.

A különböző környezetvédelmi vezetési rendszerek kifejlesztése és bevezetése különböző európai szervezeteknél a fenntarthatóság irányába mutat. A számadatok azt mutatják, hogy a szervezetek egyre inkább a fenntarthatóság irányába tesznek lépéseket a vállalati társadalmi felelősségvállalás (CSR) koncepciójának üzleti modellként való elfogadásával (Szlávik–Szép, 2022).

Az Európai Bizottság felülvizsgált definíciója szerint a vállalati társadalmi felelősségvállalás (CSR) olyan eljárás, amelynek révén a vállalatok önkéntes alapon társadalmi és környezeti szempontokat építenek be gazdasági működésükbe és az érdekelt felekkel való kapcsolatrendszerükbe (Szlávik, 2014, 101. o.). „A CSR jelenti a vállalatok felelősségét a társadalomra gyakorolt hatásukért” – ez az új, „szigorúbb” meghatározás összhangban van a nemzetközileg elismert CSR-alapelvekkel és iránymutatásokkal (Szlávik–Szép, 2022).

A társadalmi felelősségvállalásnak a fenntarthatóság megvalósítása érdekében az egyik alapvető feladata az, hogy úgy végezze a jelenben az üzleti tevékenységet, hogy az biztosítsa a jövő generációi számára az erőforrások, a természeti környezet és a társadalom által nyújtott szolgáltatások jelenbeli szintjének elérhetőségét (Csáfor, 2009). A felelős vállalati tevékenység a cég erőforrásainak bevonásával valósul meg az üzleti gyakorlaton keresztül, s a közjő fejlesztése melletti önkéntes elkötelezettséget jelent (Csáfor, 2017). A fenntarthatóság szempontjából nem értelmezhető a szűken vett gazdasági versenyképesség, ugyanis az csak összetetten, a társadalmi és természeti költségeket bevonva vehető figyelembe (Szlávik, 2014).

3. lépés: fenntartható fogyasztás

Az elmúlt évtizedben a termelés visszafogott környezetvédelmi szabályozása miatt a fogyasztás egyre inkább előtérbe került számos vállalati stratégiában. Az életszínvonal javulása lehetővé tette a háztartások számára, hogy több terméket, energiát fogyasszanak, és több szolgáltatást vegyenek igénybe. A fogyasztói kapitalizmus által támogatott tékozló életmód nem fog magától megváltozni, így alapvető kérdések sorozata vár megválaszolásra továbbra is. (Szlávik–Szép, 2022)

Csutora Mária és Kerekes Sándor közgazdász professzorok „A környezetbarát vállalatirányítás eszközei” című könyvükben (Csutora–Kerekes, 2004) vizsgálják és támogatják a Michael J. Polonskynek és Philip J. Rosenbergernek a Reevaluating Green Marketing: A Strategic Approach című tanulmányában (Polonsky–Rosenberger, 2001) megfogalmazott javaslatot, miszerint a vállalatoknak a termékértékesítés helyett a környezeti teljesítményükre és a termékeikre kellene összpontosítaniuk. A zöld marketingstratégiák és -taktikák bevezetése hatalmas lépés lenne a fenntarthatóság felé. Magyarországon az elmúlt évtizedben kutatások folytak a fogyasztói szokások és a fenntartható fogyasztás vizsgálatára (Szlávik–Szép, 2022).

4. lépés: újrahasználát

A fenntartható fogyasztás mellett olyan attitűdre és viselkedésre van szükség, amely fókuszában az egyéni és társadalmi felelősség, a természeti-társadalmi-gazdasági környezet kölcsönhatásainak megértése áll. Ennek egyik módja olyan termékek előállítása, melyek újrahasználatra alkalmasak, elősegítve a fogyasztás egy szakaszából kikerült termékek lehető legnagyobb hányadának újrafelhasználását, életciklusának meghosszabbítását, ugyanakkor az ipari termelésnek nem célja és anyagilag sem éri meg ilyen termékeket előállítani (Szlávik–Szép, 2022).

5. lépés: újrahasznosítás

További lépés a fenntarthatóság felé az elsődleges hulladékok újrahasznosítása például szelektív hulladékgyűjtéssel vagy az újrahasznosító iparban. Ezáltal újra nyersanyaggá alakíthatók, vagy új produktumok keletkezhetnek, így kevesebb teher nehezedik környezetre, s a használati értékét veszített tárgy visszakerülhet a termelési láncba. Ugyanakkor az újrahasznosítás folyamata is energiaköltséges folyamat, hiszen hulladékot és szennyezést termel, illetve szállítást igényel (Szlávik–Szép, 2022).

2006 óta a franciaországi vállalatoknak lehetőségük van a Récyclum ökoszervezettel együttműködni, amely az elektronikai eszközök hulladékának újrahasznosítását is elvégzi, egyfajta közvetítő szerepet biztosítva a gyártók és cégek között (Rahman–Kim–Lerondel–Bouzidi–Clerget, 2019). Itt a probléma az, hogy az ipari hulladék nagy részét vagy törmelékbe, vagy csomagolóanyagokba keverik, amelyeket így már nem tudnak újrahasznosítani.

6. lépés: a hulladékok környezetre káros hatásainak semlegesítése

A fenntarthatóság felé tett utolsó lépés a hulladékok környezetre káros hatásainak semlegesítése, mely során a hulladékot még azelőtt feldolgozzák, hogy az visszakerülne a környezetbe („end-of-pipe” eljárás). Ennek háttérbe szorítása során mind az ökoszisztémák, mind a természet eltartóképessége csökken, s a talaj, víz és levegő semlegesítőképesége is hamar kimerülhet (Szlávik–Szép, 2022).

A legtöbb országban az ipari tevékenységek kibocsátásának csökkentése kormányzati szabályozásokkal támogatott, például az Európai Unió környezetvédelmi politikájának egyik eleme a „szennyező fizet” elv, amely egy reális természethasznosítási díj fizetését jelenti a természeti erőforrások felhasználásakor (Biermann–Böhm–Brohm–Dröge–Trabold, 2003). 2008 óta az Európai Unió, illetve Kína, Mozambik és Ausztrália az addig használt lineáris modell helyett az ún. körkörös gazdasági modellt támogatják (Su–Heshmati–Geng–Yu, 2013, Ferrari–Gamberini–Rimini., 2016; Ausztrália, 2018). Ennek lényege, hogy a termékek életciklusát minél jobban meghosszabbítsuk, biztosítva a minél kisebb energia- és anyagráfordítást, hulladékfelhalmozódást és egy zárt rendszer létrehozását (Korhonen–Honkasalo–Seppälä, 2018).

Az Európai Unió 2020-as Körkörös Gazdasági Akció tervének célja az Európai Unió klímasemlegessé tétele 2050-re. A főbb törekvések közé tartozik, hogy:

- a 2025-ig forgalomba hozott műanyag csomagolások újrahasznosíthatók, újrahasználhatók vagy komposztálhatók legyenek,
- a termékek újrafelhasználhatósága és javíthatósága fejlődjön,
- növeljék az újrahasznosított alkatrészek mennyiségét,
- korlátozzák az egyszeri felhasználást és a korai elavulást (*Körkörös Gazdasági Akció, Európai Bizottság, 2020*).

A hat lépés összegzése

Összességében elmondhatjuk, hogy ahhoz, hogy a fenntarthatósági törekvéseket megvalósítsuk, az alapanyagok beszerzésétől kezdve a termékek előállításáig minden lépést figyelembe kell vennünk. A fenntarthatóság azt hangsúlyozza, hogy a társadalom és a gazdaság egy zárt rendszernek, a természetnek a részei, s az emberiség valamennyi tevékenységét a Föld eltartóképesége határozza meg. De mi történik akkor, ha ez a zárt rendszer valahol felbomlik?

Végül, a neveléstudományra mint e cikk szerzőinek kutatási területére kitekintve a fenntarthatóság felé vezető útnak ezt a hat lépését hasznosítani lehet a földrajz-felsőoktatásban is (*Homoki–Sütő–Mika, 2017*), mert olyan téma, amely a leendő tanárok komplex szemléletének formálásához hozzájárulhat. Ezenkívül az itt felsoroltokat a középfokú oktatás-nevelés során is érdemes hangsúlyozni, hiszen olyan praktikus, valamint hosszú távon is átgondolandó aspektusokat biztosít a felnövekvő generáció számára, amelyekkel érdemes foglalkozni.

3. Az ipar 4.0 következményei az emberi munkaerőre és a munkaszervezésre nézve

A fenntarthatósághoz vezető út átgondolása után néhány kiemelt témának az ipar 4.0-val való kapcsolatáról lesz szó. Elsőként a munkanélküliség esetleges növekedését érdemes megemlítenünk. A virtuális számítógépes hálózatok és a fizikai gépek, berendezések integrálásának következményeként kibernetikai fizikai rendszerek jöttek létre. Németországban ez vezetett az „ipar 4.0” koncepciójához. E koncepció szerint a termelési rendszerek képesek lesznek arra, hogy kevés emberi beavatkozással, viszonylag önállóan irányítsák és optimalizálják magukat (*Bauernhansl, 2014; Hirsch-Kreinsen, 2014*). *Kagermann (2014)* szerint ez utat nyitna a dolgok internete előtt, és lehetővé tenné az alanyok és tárgyak egy időben való kommunikálását. *Bauernhansl (2014)* szerint a közeljövőben az ilyen rendszerek hatalmas hatást gyakorolhatnak a munkaerő tartalmára, munkaszervezésre, és megváltoztathatják az emberi tényező részvételének és hozzáadott értékének módját számos ipari értékláncban. Ez nem csupán az alacsony

képzett munkavállalókra, hanem a magasan képzett szellemi dolgozókra is hatással lehet.

Ford 2009-es elemzése szerint az olyan technológiák, mint a mesterséges intelligencia, már nem elsősorban az alacsony bérű, képzetlen munkavállalókat érintenék, hanem egyre inkább lehetővé teszik, hogy a számítógépek olyan munkaköröket is betöltsenek, amelyek jelentős képzést és oktatást igényelnek. *Brynjolfsson és McAfee* (2014) szerint a technológiai fejlődés nemcsak a rutinmunkák, hanem a magasan képzett, nem rutinfeladatok által meghatározott munkakörök megszűnését is eredményezheti. *Frey és Osborne* (2013) tanulmányukban arra a kérdésre keresték a választ, hogy a munkahelyek mennyire érzékenyek a számítógépesítésre. Tanulmányuk eredménye, hogy az amerikai munkahelyek 47 százaléka ki van téve annak a kockázatnak, hogy a robotok nemcsak szabványosított programokat, hanem rutinfeladatokon túlmutató, kifinomult feladatokat is képesek lennének elvégezni a jövőben. A Boston Consulting Group egy tanulmánya szerint az ipar 4.0 által létrejövő technológiákból származó következmények alapján 10 éven belül több mint 100 000 új munkahely jöhet létre a gépészet és az építőipar területén. Véleményüket arra a tényre alapozták, hogy a kiberfizikai rendszerek bevezetése jelentős számú további, speciális műszaki szakértelemmel rendelkező munkavállalót igényel (*Maier–Student*, 2014). Az ipar 4.0 technológiai tehát nemcsak munkahelyeket szüntetnének meg, hanem várhatóan újakat is teremtenének.

Hirsch-Kreinsen is elemezte az ipar 4.0 következményeit, az operatív munka szintjén arra a következtetésre jutott, hogy az egyszerű és ismétlődő tevékenységeket tartalmazó, alacsonyabb képzettségű munkaköröket nagyrészt intelligens és kiberfizikai rendszerek fogják helyettesíteni (*Hirsch-Kreinsen*, 2014). Hasonló veszélyek Magyarországon is jelen vannak. Korábban a technológia az emberek munkáját segítette, manapság már a technológia fejlődése miatt veszély fenyegeti a munkahelyüket. Ezt a jelenséget a fenntarthatóság legnagyobb kihívásának tekintik. Ezért törekedni kell, hogy az ipar 4.0 ne munkahelygyilkossá, hanem munkahelyteremtővé váljon. Az emberi tényező ugyanis a fenntarthatóság mind a három – gazdasági, környezeti és társadalmi – dimenziójában szerepet játszik. (*Szlávik–Szép*, 2022)

Összegezve, a jövőben valószínűleg növekedni fog az emberi munkakörnyezetre nehezedő nyomás. A negatív hatásokat viszont az innovatív megoldások, a magasan képzett munkaerő képzése csökkenthetik. Az előrejelzések szerint 2030-ig a rendelkezésre álló szakképzett munkaerő számának mintegy hatmillió fővel való csökkenéséhez vezető jelentős demográfiai változások tükrében a becsült munkahelyvesztési potenciálok viszont talán kevésbé problémásak, mint azt jelenleg gondolják (*Paul*, 2014).

4. A 4. ipari forradalom következményei és hatásai

Fenntartható mezőgazdaság

A mezőgazdaságot az egyik legfontosabb ágazatnak tekintik, amely számos olyan nélkülözhetetlen árucikket biztosít, amelyektől az országok élelmezésbiztonsága függ. A mezőgazdaság a történelem során folyamatosan fejlődött, tekintettel az alapvető emberi létfenntartás szempontjából való jelentőségére. Jelenleg a mezőgazdasági ágazat olyan digitális technológiákkal bővül, mint a mezőgazdaság 4.0, amely különböző forgatókönyvekből származó digitális fejlesztéseket foglal magában, mint a felhőalapú számítástechnika, a mesterséges intelligencia, az internet, a nagy adatok és a fejlett robotika, amelyek az agrárgazdasági termelési láncok középpontjában állnak. (Sánchez–Rodríguez–Espitia, 2022)

A fenntartható mezőgazdasági gyakorlatok (SAP) alkalmazása a kisbirtokos gazdálkodók számára idővel jobb alkalmazkodóképességet biztosított az éghajlatváltozáshoz. A fenntartható mezőgazdasági gyakorlatok olyan mezőgazdasági gyakorlatként határozhatók meg, amelyek biztosítják a természeti erőforrások hatékony felhasználását, ugyanakkor mérséklik a mezőgazdaság környezetre gyakorolt hatásait, miközben támogatják a mezőgazdasági termelők éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodóképességét. Ezek közé tartoznak az olyan, a klímavédelmet szolgáló mezőgazdasági gyakorlatok, mint a mulcsozás, a talajművelés mellőzése, a vetésforgó és a vetésközi növénytermesztés, valamint más, az éghajlatváltozást segítő mezőgazdasági gyakorlatok, mint a gödrös ültetés, a szerves trágya használata, az agrárerdészet, a vízgyűjtés, az erózió elleni védőgátak stb. (Mgomezulu–Machira–Edriss–Pangapanga–Phiri, 2023)

Fenntartható energia

A fenntartható energia az ipar 4.0 és a fenntarthatóság egyik fontos aspektusa, valamint az emberi fejlődés alapvető eleme. Az energianyelhasználás egyre nő és egyre sokrétűbbé válik. Az energiarendszerekhez számos környezeti hatás kapcsolódik, és az energia jelentős szerepet játszik az életszínvonalban és a gazdasági fejlődésben. A fenntartható energiára való áttérés számos feltételtől függ, többek között a fenntartható energiaforrások megszerzésétől, az előnyös energiahordozók alkalmazásától, az energiahatékonyság növelésétől, az energiarendszerek egész életen át tartó környezeti hatásainak mérséklésétől, valamint az olyan nem technikai jellegű kérdések kezelésétől, mint az életszínvonal és az életmód, a gazdaságosság és a megfizethetőség, valamint a társadalmi elfogadottság. A megújuló energiaforrások felhasználása egyre növekszik, mivel az innovációk csökkentik a költségeket, és lehetővé teszik, hogy a tiszta energia jövője valósággá váljon. A megújuló energia növekvő felhasználásának köszönhetően csökken az energiaszektor szén-dioxid- és egyéb szennyezőanyag-kibocsátása. A megújuló forrásokból származó energia bőséges, és mindenhol körülöttünk

van. A fosszilis tüzelőanyagok elégetése sokkal több kibocsátást eredményez, mint a megújuló energia előállítás. (Jie–Khan–Alharthi–Zafar–Saeed, 2023)

Szén-dioxid-kibocsátás csökkentése

Az atomenergia a fosszilis tüzelőanyagok ígéretes, alacsony költségű, alacsony szén-dioxid-kibocsátású alternatívája lehet. Az atomenergia költsége a szén-dioxid-kibocsátás csökkentése költségeinek elsődleges tényezője egy sor társadalmi, gazdasági és éghajlat-politikai forgatókönyv szerint. Amennyiben az atomenergia nem áll rendelkezésre, a nulla szén-dioxid-kibocsátási útvonalak akár 50%-kal nagyobb tőkebefektetést igényelhetnek, mint a magas nukleáris penetrációjú forgatókönyvek esetén. (Barron–Hill, 2019)

Mivel a szén-dioxid-kibocsátás elsődleges forrása az energia, sok ország megkezdte energiaforrásainak átalakítását. A megújuló és az atomenergia a leghatékonyabb szénmentes energiaforrásoknak számítanak, és világszerte érdeklődést váltottak ki. (Wang–Guo–Li–Jiang, 2023)

5. Energia 4.0

Szenteljünk egy külön fejezetet annak a kérdésnek, hogy hogyan teszi mindezt lehetővé az ipar 4.0! Az energia 4.0 ugyanis elválaszthatatlan része az ipar 4.0-nak: a testreszabhatóságnak az energiamenedzsmentben is szerepet kell kapnia a fogyasztás monitorozásán és az ez alapján hozott döntéseken keresztül. (Szlávik–Szép, 2022)

Egy rendszer teljes digitális másolatát digitális ikernek (Digital Twin, DT) nevezzük. Ebben mesterséges intelligencia segítségével elemezhetőek a szenzorok által folyamatosan gyűjtött adatok. A DT így támogathatja a valós idejű döntések meghozatalát. (Ardebili–Longo–Ficarella, 2021)

A dolgok internete (IoT) segítheti a megújuló energiaforrások elterjedését, mert jobban integrálhatók az ingadozó teljesítményű erőművek egy okoshálózatba. Az energia 4.0 emellett hozzájárulhat az energiaszegénység felszámolásához és a jobb életminőséghez is. (Szlávik–Szép, 2022) Az energia 4.0 és az ipar 4.0 így kapcsolódnak az ENSZ 7. ('Megfizethető és tiszta energia') és 9. ('Ipar, innováció és infrastruktúra') fenntarthatósági céljaihoz (Hidayatno–Destyanto–Hulu, 2019).

A digitális modellek szerepe

Egy okoshálózatban minden elemnek megvan a digitális modellje. Az okostranszformátorok modelljei segítik a karbantartások időzítését, így meghosszabbítva az eszköz élettartamát. (Laayati és szerzőtársai, 2022b) Az okosbánya modellje előre jelzi a várható energiaigényt, így a terhelés ütemezhetővé válik, a fogyasztási csúcs az ingadozó energiaforrások termelési csúcsához közelíthető (Laayati–Bouzi–Chebak, 2022a). Ugyanakkor

nagy mennyiségű új hardverre van szükség, védeni kell az internetre kerülő adatokat, és védekezni kell az adathibákkal szemben. (Laayati és szerzőtársai, 2022a és 2022b) Pl. szélturbinák DT-i adataikat megosztva kijavíthatták a hibákat. (Sahal–Alsamhi–Breslin–Brown–Ali, 2021)

A fejlődés újfajta lehetőségeket teremt közösségeink számára is. A helyi energia-közösségek tagjai generátorokat és energiátároló rendszereket osztanak meg egymással. A szenzorok adatai alapján az MI egy appon keresztül javaslatokat küldhet a tagoknak, hogy melyik időszak a legjobb a háztartási gépek üzemeltetésére (Giordano–Ghiani–Pilo–Rosetti, 2019). Az iparosodott államok pedig forrásaik segítségével kihasználhatják a digitalizáció előnyeit. Ennek fő hajtóereje jelenleg a versenyképesség javítása, az energiahatékonyság inkább örömteli mellékhatás. A fenntarthatóság szempontjából ez utóbbit hangsúlyosabbá kell tenni (UNIDO, 2023).

Energia 4.0 a tankönyvekben

A neveléstudomány vonatkozásában megvizsgáltuk a hazai fizika- és digitáliskultúra-tankönyvekben az energia 4.0-hoz kapcsolható elemek előfordulását, s a következőket találtuk. A fizikatankönyvek esetében Dégen és Major (2022) említik az okostelefonról szabályozható termosztátot, de a döntéstámogató appokat nem. Ádám (2020) az ipari forradalmak közül csak az első háromról ír, de közvetlen mellette található egy blokk a mesterséges intelligenciáról is, így a tanár számára adott a lehetőség a téma kifejtésére. Csajági (2022) könyvében az okosotthonról olvashatunk mint az energiatakarékosság eszközéről, de ez fakultatív tárgyhoz készült. A digitáliskultúra-tankönyvek vonatkozásában Pintér (2020) és Vitéz (2022) is említi röviden az okosotthon koncepcióját. Széll (2020) viszont a mesterséges intelligenciáról (MI) szóló fejezetben tisztázza a Big Data és az IoT fogalmát. Említi, hogy az MI segítheti a folyamatok optimalizálását és az energiatakarékosságot.

Összefoglalás

Az energia 4.0 és az ipar 4.0 mélyen összefonódnak egymással. A technológiai fejlődés támogatja az energetikáét, az energetikai szektor fejlődése pedig segíthet az iparnak az energiahatékonyság növelésében, a termelés optimalizálásában, és ha a szándék megvan rá, akkor a fenntarthatóbbá válásban.

6. Konklúzió, javaslatok

A negyedik ipari forradalom mindenképp hatalmas változásokat hoz az életünkbe. Ez egyszerűen rejt kockázatokat, hiszen a ma ismert munkalehetőségek egy része várhatóan megszűnik majd, és lehetőségeket is, amelyekkel ha élünk, elmozdulhatunk egy

fenntarthatóbb világ felé: például a különböző okostechnológiák megkönnyítik a megújuló energiaforrások használatát vagy eszközeink élettartamának meghosszabbítását.

A munkahelyekre nehezedő nyomás egyik legfontosabb ellenszereként a magasan képzett munkaerőt említettük, amihez a megfelelő oktatás-nevelés elengedhetetlen. Szerencsére azt tapasztalhattuk, hogy már fellelhetőek az ipar 4.0-hoz kapcsolódó fejlesztések is a tankönyvek egy részében. Igazi kihívás azonban, hogy pontosan mit is kell erről tanítani, hiszen egy olyan világban kell majd helytállnia a diákoknak felnőttként, amely forradalmi változások eredményeként jön majd létre, és amelyről így pontosan azt sem lehet tudni, hogy hogyan néz majd ki.

Fontos a személetformálás kapcsán az első fejezetben bemutatott történeti áttekintés, ami arról szól, hogy az első három ipari forradalom kapcsán mi jelenik meg a történelemkönyvekben. Ez ugyanis képet ad a tanulóknak arról, hogy hogyan lehet a változó világ által megteremtett lehetőségekkel élni. A korábbi ipari forradalmakra is jellemző volt ugyanis, hogy munkahelyeket szüntettek meg, azonban az is igaz, hogy új lehetőségeket teremtettek, amivel viszont élni kellett. Épp ezért talán a legfontosabb pedagógiai feladat az ipar 4.0 kapcsán az élethosszig tartó tanulásra való nevelés.

Nem elégedhetünk meg azonban ennyivel, hanem megfelelő attitűdöket is ki kell alakítani diákjainkban, hallgatóinkban ahhoz, hogy az ipar 4.0 által teremtett lehetőségeket a fenntarthatóság érdekében is felhasználják. Láthattuk, hogy jelenleg a digitalizáció fő hajtóerejét ugyanis a versenyképesség növelése jelenti, az energiatakarékosság csak örömteli, de mellékes eredmény.

Hivatkozások

- ÁDÁM PÉTER (ed.) (2020): *Fizika 9-10. II. kötet*. Oktatási Hivatal.
- ARDEBILI, A. A. – LONGO, A. – FICARELLA, A. (2021): Digital twin (dt) in smart energy systems-systematic literature review of dt as a growing solution for energy internet of the things (eiots). In *E3S Web of Conferences* (Vol. 312, p. 09002). EDP Sciences.
- AUSTRALIAN GOVERNMENT, STATE AND TERRITORY GOVERNMENTS AND THE AUSTRALIAN LOCAL GOVERNMENT ASSOCIATION. (2018): *National waste policy 2018: Less waste, more resources*. <https://www.environment.gov.au/system/files/resources/d523f4e9-d958-466b9fd1-3b7d6283f006/files/national-waste-policy-2018.pdf> [2023. 05. 09.]
- BARANYAI KATALIN (2016): *OFI Történelem 10*. Eszterházy Károly Egyetem Oktató-kutató és Fejlesztő Intézet.
- BARRON, W. R. – HILL, C. M. (2019): A wedge or a weight? Critically examining nuclear power's viability as a low carbon energy source from an intergenerational perspective. *Energy Research – Social Science* (50, 2019) Pages 7–17, <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.10.012>.

- BAUERNHANSL, T. (2014): Die vierte industrielle Revolution – Der Weg in ein wertschaffendes Produktionsparadigma. In Bauernhansl, T., ten Hompel, M. – VogelHeuser, B. (Eds.) *Industrie 4.0 in Produktion, Automatisierung und Logistik. Anwendungen Technologien Migration* (pp. 5–36). Wiesbaden: Springer.
- BIERMANN, F. – BÖHM, F. – BROHM, R. – DRÖGE, S. – TRABOLD, H. (2003): *The polluter pays principle under WTO law: the case of National Energy Policy Instruments*.
- BRYNJOLFSSON, E. – MCAFEE, A. (2014): *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W.W. Norton – Company.
- CSAJÁGI SÁNDOR (ed.) (2022): *Természettudomány 11.: Fizika modul*. Oktatási Hivatal.
- CSÁFOR HAJNALKA (2017): *Vállalati felelősségvállalás a fenntarthatóságért: Gyakorlatorientált kézikönyv*. Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó.
- CSÁFOR HAJNALKA (2009): *Vállalatok társadalmi felelősségvállalása, regionális vizsgálat az Észak-magyarországi régióban*. Doktori érkezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar.
- CSUTORA MÁRIA – KERÉKES SÁNDOR (2004): *A környezetbarát vállalatirányítás eszközei*. KJK Kerszöv.
- DÉGEN CSABA – MAJOR BALÁZS (2022): *Fizika 7-8*. Oktatási Hivatal.
- DESOUTTER TOOLS. (2021. március 23). *Ipari forradalmak – Az ipar 1.0-ból az ipar 4.0-ba vezető út*. Desoutter Industrial Tools. <https://www.desouttertools.hu/your-industry/news/641/ipari-forradalmak-az-ipar-1-0-bol-az-ipar-4-0-ba-vezeto-ut> [2023. 05. 10.]
- FERRARI, K. – GAMBERINI, R. – RIMINI, B. (2016): The waste hierarchy: a strategic, tactical and operational approach for developing countries. the case study of Mozambique. *Int J SDP*, 11, 759–770. <https://doi.org/10.2495/SDP-V11-N5-759-770.2>
- FORD, M. (2009): *The Lights In The Tunnel*. USA: Acculant Publishing.
- FREY, C. – OSBORNE, M. (2013): The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation? http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/%20academic/The_Future_of_Employment.Pdf [19. 12. 2014].
- GIORDANO, A. – GHIANI, E. – PILO, F. – ROSETTI, L. (2019): Planning of energy production and management of energy resources in local energy communities: The case of Berchidda municipality (Italy). *Multidisciplinary Digital Publishing Institute Proceedings*, 20(1), 16.
- HIDAYATNO, A. – DESTYANTO, A. R., – HULU, C. A. (2019) “Industry 4.0 technology implementation impact to industrial sustainable energy in Indonesia: a model conceptualization,” *Energy Procedia*, vol. 156, pp. 227–233.
- HIRSCH-KREINSEN, H. (2014): Welche Auswirkungen hat “Industrie 4.0” auf die Arbeitswelt?. *WISO direkt* (12/2014), pp. 1–4. <http://libraryfes.de/pdf-files/wiso/11081.pdf> [27. 01. 2015].
- HOMOKI ERIKA – SÜTŐ LÁSZLÓ – MIKA JÁNOS (2017). A Fenntartható Fejlődési Célok (2016-2030) hasznosítása a földrajz felsőoktatásban. In: Fodorné, Tóth Krisztina

- (ed.): *Felsőoktatás, életen át tartó tanulás és az ENSZ fenntartható fejlesztési célok megvalósítása: Higher Education, Lifelong Learning and Implementation of UN Sustainable Development Goals*. Pécs, Magyarország: MELLearn Egyesület, pp. 66–79.
- JIE, H. – KHAN, I. – ALHARTHI, M. – ZAFAR, M. W. – SAEED, A. (2023): Sustainable energy policy, socio-economic development, and ecological footprint: The economic significance of natural resources, population growth, and industrial development. *Utilities Policy*, 81, <https://doi.org/10.1016/j.jup.2023.101490>.
- KAGERMANN, H. (2014): Chancen von Industrie 4.0 nutzen, In T. Bauernhansl, M. ten Hompel – B. Vogel-Heuser, (ed.): *Industrie 4.0 in Produktion, Automatisierung und Logistik: Anwendungen Technologien Migration* (pp. 603–614). Wiesbaden: Springer.
- KIS ÉVA – TINER TIBOR (2021): Az ipari forradalom és az infokommunikációs fejlődés földrajzi összefüggései a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Földrajzi Közlemények*. <https://doi.org/10.32643/fk.145.2.1>
- KORHONEN, J. – HONKASALO, A. – SEPPÄLÄ, J. (2018): Circular economy: the concept and its limitations. *Ecol Econ*. 143:37–46. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.06.041>
- LAAYATI, O. – BOUZI, M., – CHEBAK, A. (2022a): Smart Energy Management System: Design of a Monitoring and Peak Load Forecasting System for an Experimental Open-Pit Mine. *Applied System Innovation*, 5(1), 18.
- LAAYATI, O. – EL HADRAOUI, H. – EL MAGHARAOU, A. – EL-BAZI, N. – BOUZI, M. – CHEBAK, A. – GUERRERO, J. M. (2022b): An AI-Layered with Multi-Agent Systems Architecture for Prognostics Health Management of Smart Transformers: A Novel Approach for Smart Grid-Ready Energy Management Systems. *Energies*, 15(19), 7217.
- MAIER, A. – STUDENT, D. (2014): M D IN GERMANY. *Manager Magazin* (12/2014), pp. 92–98.
- MGOMEZULU, W. R. – MACHIRA, K. – EDRISS, A. K. – PANGAPANGA-PHIRI, I. (2023): Modelling farmers' adoption decisions of sustainable agricultural practices under varying agro-ecological conditions: A new perspective. *Innovation and Green Development*, 2(1), <https://doi.org/10.1016/j.igd.2023.100036>.
- PINTÉR GERGELY (ed.) (2020): *Digitális kultúra 9*. Oktatási Hivatal.
- POLONSKY, M. J. – ROSENBERGER III, P. J. (2001): Reevaluating green marketing: a strategic approach. *Business horizons*, 44(5), 21–30.
- RAHMAN, S. M. M. – KIM, J. – LERONDEL, G. – BOUZIDI, Y. – CLERGET, L. (2019). Value Retention Options in Circular Economy: Issues and Challenges of LED Lamp Preprocessing. *Sustainability*. (11)4723. <https://doi.org/10.3390/su11174723>
- RÉCYLUM (2019): *Le Recyclage Des Lampes Et Luminaires à LED*. <https://www.recylum.com/recyclage-lampes-luminaires-leds/> [2023. 05. 09.]

- SAHAL, R. – ALSAMHI, S. H. – BRESLIN, J. G. – BROWN, K. N. – ALI, M. I. (2021): Digital twins collaboration for automatic erratic operational data detection in industry 4.0. *Applied Sciences*, 11(7), 3186.
- SÁNCHEZ, J. M. – RODRÍGUEZ, J. P. – ESPITIA, H. E. (2022): Bibliometric analysis of publications discussing the use of the artificial intelligence technique agent-based models in sustainable agriculture. *Helijon*, <https://doi.org/10.1016/j.helijon.2022.e12005>.
- SU, B. – HESHMATI, A. – GENG, Y. – YU, X. (2013): A review of the circular economy in China: moving from rhetoric to implementation. *Journal of cleaner production*, 42, 215–227.
- SZÁRAY ISTVÁN (2015): *Történelem 11*. Eszterházy Károly Egyetem Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Alföldi Nyomda Zrt. Debrecen.
- SZÉLL SZILVIA (ed.) (2020): *Digitális kultúra 11*. Oktatási Hivatal.
- SZLÁVIK JÁNOS (2014): Lépések a fenntartható gazdálkodás irányába: Gondolatok Láng István és Kerekes Sándor Megalakult a Túlélés Szellemi Kör című vitairatához. *Magyar Tudomány*, 175(1), 99–108.
- SZLÁVIK JÁNOS – SZÉP TEKLA (2022): A Framework of Risks in the Context of Industry 4.0, Related to Sustainability. *World Futures*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/02604027.2021.2012875>
- UNIDO, N. T. (2017): Accelerating clean energy through Industry 4.0: Manufacturing the next revolution. *Vienna, Austria: United Nations Industrial Development Organization*. [2023. 04. 11.]
- VITÉZ ANNAMÁRIA (ed.) (2022): *Digitális kultúra 4*. Oktatási Hivatal.
- WANG, Q. – GUO, J. – LI, R. – JIANG, X. T. (2023): Exploring the role of nuclear energy in the energy transition: A comparative perspective of the effects of coal, oil, natural gas, renewable energy, and nuclear power on economic growth and carbon emissions. *Environmental Research*, 221, <https://doi.org/10.1016/j.envres.2023.115290>.

A környezeti etika bölcsellettörténeti előzményei

LOBOCZKY JÁNOS

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Filozófia Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
loboczky.janos@uni-eszterhazy.hu

Tanulmányomban napjaink egyik aktuális etikai részterületének, az ún. környezeti etikának a filozófia- és vallástörténeti előzményeivel foglalkozom. Először egy rövid áttekintést adok arról, hogy a világvallásokban milyen nézetekkel találkozhatunk az ember és a természet viszonyával kapcsolatban. A következőkben a filozófiatörténet néhány korszakának, illetve gondolkodójának (görögök, Bacon, Descartes, Spinoza, F. Schlegel, Schelling) a témánkkal kapcsolatos fontosabb elemzéseit elevenitem fel. Különösen fontosnak tartom Spinoza *Etika* című munkáját, amely a modern „mélyökológiák” szemléletére is hatással volt. Befejezésül a francia teológus-filozófus, Teilhard de Chardin és a német filozófus, Hans Jonas felfogásának azt a lényegi elemét idézem fel, hogy a természet iránti globális emberi felelősség miért elengedhetetlen követelmény az élhető jövő szempontjából.

Kulcsszavak: környezeti etika, ökofilozófia, antropocentrikus szemlélet, teleologikus szemlélet, „mélyökológia”, GAIA, felelősségetika

A környezeti etika napjaink egyik egyre fontosabbá váló alkalmazott etikai területe. Lényegében az ember természeti környezetéhez fűződő kapcsolatának erkölcsi vonatkozásait, morális státuszát vizsgálja. Ugyan maga az elnevezés viszonylag új keletű, de feltárhatók a filozófia-, bölcsélet- és vallástörténeti előzményei. Tanulmányom a teljesség igénye nélkül azt mutatja be, hogy milyen értelmezésekkel, felfogásokkal találkozhatunk a különböző korokban a természettel kapcsolatban, különös tekintettel az ember és természet viszonyával foglalkozó etikai megközelítésekre. Írásomban elsősorban az európai bölcsélet történetéből merítem a példákat, de röviden felelevenitem a távol-keleti vallásbölcséletek számunkra nagyon is fontos alapvető gondolatait.

A természeti népek közösségei még alapvetően kiegyensúlyozott viszonyban éltek a természettel. Ez egyrészt azzal függött össze, hogy a természeti javakat a modern világhoz

képeket jóval kisebb mértékben sajátították ki. Másrészt ezeknél a törzseknél egyfajta természetes etikai normarendszer szabályozta a közösség tagjai közötti és a természethez, illetve a kozmosz egészéhez való viszonyokat. Ebbe beletartozott a nem emberi élőlények tisztelete, a mértéktartó, nem a javak halmozására törekvő életszemlélet és gyakorlat. Az ősi vallások tanításainak alapjai ezekből az előzményekből eredhetnek.

1. A világvallásoknak a természettel kapcsolatos etikai felfogása

A következőkben a *világvallásoknak* a természetfelfogását, a környezeti etikát is érintő nézeteit foglalom össze.¹

A *hinduizmus* ősi természetvallásból fejlődött ki, s ez a természetfelfogásában is jól érzékelhető. A vallás több istenalakja megszemélyesített természeti erő vagy a világmindenség princípiuma (pl. Visnu, Siva). Az ősi hindu írások szerint a természet erői, a föld, a víz, az ég, a levegő, valamint minden élőlény szorosan egymáshoz kapcsolódva léteznek a természet nagy egységében, összhangjában. Az ember szerepe ebben a világharmóniában nem az, hogy uralkodjék a különböző természeti lények felett, hanem hogy tisztelje az élet mindenfajta megnyilvánulását. Ebből a felfogásból következik az ún. ahimsza, minden élőlény életének tisztelete, a semelyiknek sem ártás, kárt okozás elve.

A *buddhizmust* bizonyos értelemben a leginkább „ökológiai”, a természetet tisztelő vallásnak tekinthetjük, hiszen részletes előírások foglalkoznak az embernek a természethez való viszonyával is. A buddhizmus alapelve éppen az, hogy nem szabad semmilyen lénynek szenvedést okozni, tehát tartózkodni kell az élőlények megölésétől. E vallás tanítása tehát alapvetően szemben áll a fogyasztói társadalom szemléletével, a dalai láma nem véletlenül figyelmezteti az emberiséget a jövőért érzett közös felelősség tudatára. E. Schumacher közgazdász pedig egyenesen egy „buddhista közgazdaságtan” alapjait fogalmazta meg. (Lásd *Schumacher*, 1991)

A kínai *taoizmus* gondolkodásából itt csak a következőt emelném ki. A tanítás legfőbb forrásának tekintett Tao Tö King: *Az út és az erény könyve* (szerzője a Lao-ce néven emlegetett titokzatos mester) alapvetően ég, föld és ember összhangját hangsúlyozta. Ezt fejezte ki a természetet mozgásban, változásban, de mégis egyensúlyban tartó jin és jang – egy pozitív és negatív – princípium.

A *kereszténység* világfelfogásában jól ismert, hogy az isteni teremtés művében kitüntetett helyet foglal el az ember. Isten felhatalmazza, hogy uralkodjék a többi élőlény felett. Ugyanakkor az Istentől eredő erkölcsi törvények szerint a természet egyensúlyára is tekintettel kell lennie. Ezt az erkölcsi magatartást legmagasabb fokon Assisi Szent

¹ E rész megírásában főleg *Láng István*, 2002, II. 480–483. o. és *Helmuth von Glasenapp*, 1977. voltak segítségemre.

Ferenc képviselte, aki teljesen „kivonult” a városi életből, hogy közel kerülhessen a természeti lényekhez, s a legenda szerint még a madarakkal is beszélgetett. Két, a kereszténységhez kötődő 20. századi tudós (P. Teilhard de Chardin és Hans Jonas) a környezeti etikát érintő munkásságára a tanulmányom befejező részében térek majd ki.

Az *iszlám* vallás szerint Allah minden lénynak az ura, az ember az ő földi képviselője, akinek az a feladata, hogy a teremtett lényeket megőrizze Allah számára, a hívő számára tehát kötelesség a Föld, illetve a természet védelme. Nem véletlen, hogy a zarándoklat során az állatok és a növények sérthetetlenek a zarándoklók számára.

E rövid áttekintés összefoglalásaként azt mondhatjuk, hogy lényegében mindegyik ún. világvallásban megtalálhatók azok a gondolatok, amelyek egy modern környezeti etikában is hangsúlyozódnak. Ugyanakkor főleg a kereszténységben és az iszlámban az az antropocentrikus szemlélet a meghatározó, amelyen a modern ökofilozófia és környezeti etika alapvetően túl kíván lépni.

2. Környezeti etikai szemléletek a filozófiatörténeti hagyományban a görögöktől a 19. századig

Az *antik filozófiákkal*, különösen a korai, ún. prezokratikus gondolkodókkal kapcsolatban azt emelném ki, hogy a kozmosz egységét képviselik: az ún. hülozoizmus szerint (a milétoszi filozófusok, Hérakleitosz) a dolgoknak „lelke” van, tehát az élő és élettelen természet is egységes egészet alkot. A püthagoreusok szerint az égi és földi harmónia egységes, matematikailag is leírható elvek alapján működik.

A klasszikus görög filozófia két nagy képviselője kapcsán a következőkre hívnám fel a figyelmet. *Platón* dialógusaiban még az állam is élő organizmusként jelenik meg, amelynek az egyes társadalmi csoportok a szervei, s mindegyiknek éppúgy megvan a maga szerepe, mint az ember életében a szerveknek. (*Platón*, 1984, II. 519–648. o.) Persze Platónnál túlzás lenne „környezeti etikáról” beszélni, hiszen dialógusaiban elsősorban a jó ideájának a természetéről és az emberi erények jellegzetességeiről, megvalósítási lehetőségeiről beszélgetnek Szókratész és társai.

Arisztotelész munkásságából két fontos szempontot emelnék ki. Az egyik, hogy nála is meghatározó az antropocentrikus szemlélet, a célirányos emberi tevékenységnek a kozmoszba történő kivetítése. A teleologikus világfelfogásának alapját képező négy ok elnevezése – anyagi, formai, ható- és célok – is jól mutatja Arisztotelész metafizikájának ezt a háttérét. A másik itt kiemelő vonatkozás, hogy *A lélekről* című munkájában (*Arisztotelész*, 1988) nem csupán az emberi lélek természetét vizsgálja, hanem részletesen foglalkozik a különböző élőlények „lelkével”, hiszen szerinte ez minden élőlény életadó elve. Ugyanakkor persze az élőlények között fokozati különbségeket lát. A növényekben csupán „tenyésző lélek” van, az állatokban emellett az „érző vagy gerjedő lélek” is,

az emberi lélek pedig az említettekén túl a *gondolkodás* képességével is bír. Arisztotelész egyébként azzal nem foglalkozik részletesen, hogy az embernek milyen magatartást kellene tanúsítania a többi élőlényvel szemben. A *humanizmus és a reneszánsz* természettudományos fordulatának hatására kétféle természetszemlélettel is találkozhatunk a 16-17. században. Az egyik szerint a természet lényegében organikus: „[...] a világnak tenyésző lelke van, a tufa a porcogója, a sziklák összefüggő rétege a csontozata” – Leonardo da Vinci leírásában. (Tóth, 1999, 69. o.) A panteisztikus filozófia az immanens természet – benne az ember – és a transzcendens Isten egységét hangsúlyozza (például Jacob Böhme és Giordano Bruno), Brunónál az élet „[...] mindent áthat, mindenben megvan, és mozgatja az egész anyagot”. (Tóth, 1999, 69. o.) Ezek a megfogalmazások még nem jelentettek szakítást a korábbi egyértelműen antropocentrikus felfogásokkal, de legalábbis hangsúlyozzák a világmindenség egységét, s így implicit módon arra is utalnak, hogy az ember része ennek, nem pedig mindenható ura. Ezzel szemben *Francis Bacon* úgy tekint a természetre, mint az ember által megismerhető, megismerendő és uralható világra. Különösen az első öt aforizma utal erre, hogyan például a harmadikban megfogalmazza: „Emberi tudás és hatalom egy és ugyanaz, mert ha az okot nem ismerjük, az okozat is elmarad. A természet ugyanis csak engedelmességgel győzhető le.” (Bacon, 1995, 7. o.)

A következőkben két 17. századi kiemelkedő, a későbbi korokra is meghatározó jelentőséggel bíró filozófusnak a témánk szempontjából érdekes szemléletét hasonlítom össze. *Descartes* és *Spinoza* egyaránt a racionalizmus képviselője volt, ugyanakkor létfelfogásuk s ebből következően természetszemléletük is lényeges pontokon eltért egymástól. *Descartes* az előbb érintett organikus, humanista szemlélettel szemben egy meglehetősen mechanikus felfogást képviselt. (Tóth, 1996) Ennek főbb jellemzői a következők: minden természeti folyamat megmagyarázható az anyagi részecskék mozgásával, amelyet oksági determinizmus és kiszámíthatóság jellemez; a változások pontosan prognosztizálhatók, a múltból szükségszerűen következik a jövő, ebben a világban nem beszélhetünk véletlenről; az élet sajátosságai egyértelműen visszavezethetők mechanikus folyamatokra. *Descartes* nem vitatja, hogy az állatok bizonyos képességekben felülmúlják az embert, de ezek csak biológiai kódolt adottságok, s a nem emberi élőlények nemcsak értelemmel nem rendelkeznek, hanem még érzéseik sincsenek, például nem éreznek fájdalmat az élveboncolás közben.

A mechanika persze a kor meghatározó tudománya volt, és *Descartes* szubsztanciafelfogásában éppen azt a megoldást kereste, amely arra a kérdésre adott választ, hogy az ember miben más, mint a többi lény: „[...] ama spekulatív filozófia helyett, amelyet az iskolában tanítanak, lehet találni egy gyakorlati filozófiát, [...] s ezzel a természetnek mintegy urává és birtokosává válhatnánk” (*Descartes*, 1980., 202. o.). A szóhasználat (az ember mint a természet ura) nagyon is árulkodóan jelzi, hogy itt ember és természet között egyoldalú kapcsolatot tételez a francia filozófus, a természeti lények szempontjai az ember uralmi törekvéseinek rendelődnek alá. A mai öko-filozófia éppen emiatt tartja

a karteziánus szemléletet napjaink ökológiai problémái egyik okozójának. Az előbb jelzett kérdésre ennek megfelelően Descartes válasza, hogy az ember nemcsak kiterjedéssel rendelkező szubsztancia (*res extensa*) – mint a természeti létezők –, hanem kitüntetetten értelemmel is bír (*res cogitans*), s ez emeli a többi lény fölé. E dualizmus révén rendelkezhet az ember szabad akaratral, tehát szabadsággal.

Míg Descartes-hoz az ökofilozófusok kritikusan viszonyulnak, addig *Spinozát* a modern környezeti etika egyik legfontosabb előfutárának tartják. Tanulmányunkban nem véletlenül foglalkozunk vele a legrészletesebben.

Ahogy már jeleztem, a 17. századi holland bölcselőre jelentős hatással volt Descartes, de dualisztikus ember- és természetszemléletét nem fogadta el, a szubsztancia kérdését radikálisan másfajta megközelítésből válaszolta meg. Fő művében, az *Etikában* (*Spinoza*, 1979) – Eukleidész, az antik görög geometria korszakalkotó képviselőjének módszerét alkalmazva – alapvetően panteista világfelfogással találkozhatunk, amelynek lényege, hogy Isten és a természet nem választható külön egymástól, Isten nem transzcendens, hanem immanens létező. Végső soron egyetlen szubsztancia van, mégpedig Isten, avagy a természet. Az egyes létezők ennek a szubsztanciának a módusai, vagyis megnyilvánulásai.

Spinoza nem véletlenül tekinti előítéletnek és utasítja el azt a teleologikus szemléletet, amely a létezők hierarchikus rendjét is előfeltételezi: „[...] az emberek általában felteszik, hogy a természeti dolgok mind, csakúgy, mint maguk az emberek, valamilyen célból cselekszenek, sőt bizonyosnak veszik, hogy Isten maga mindent valamilyen cél felé irányít – hiszen azt mondják: Isten mindent az emberért alkotott, az embert pedig azért alkotta, hogy Istent tisztelje [...]”. (*Spinoza*, 1979, 58. o.) Spinoza itt épp annak az antropocentrikus látásmódnak a lényegét támadja, amely minden dolgot a saját szemszögéből, tulajdonképpen az emberek számára való hasznossága szempontjából ítél meg: „Mert a dolgok tökéletességét egyedül a maguk természete és hatalma szerint kell értékelni. A dolgok nem azért többé vagy kevésbé tökéletesek, mert az emberek érzéseiket gyönyörködtetik vagy sértik, vagy az emberi természetnek javára válnak, vagy vele ellenkeznek.” (*Spinoza*, 1979, 66. o.) Az idézett mondatok jól érzékeltetik, hogy Spinoza számára ontológiai értelemben az ember és más természeti létezők között nincs alá-, illetve fölérendeltségi viszony. Ha az egyetlen szubsztancia Isten, avagy a természet, akkor ennek a szubsztanciának bármelyik módusza, bármely élőlény önálló belső értékkel rendelkezik, egyaránt megóvásra érdemes. Az életnek az önértékéről van szó végső soron, amely az anyagnak egy speciálisan rendezett állapotaként jelenik meg nála. Spinozánál a természet organikus egész, amelynek az ember immanens része, nem pedig ura. Az élet stabilitását nem kérdőjelezi meg az egyedek keletkezése, változása, pusztulása. Ugyanakkor Spinoza filozófiájában az is ott van, hogy az emberi élet színtere nem a végtelen és örökkévaló univerzum, tehát a szubsztancia egésze, hanem a véges, az emberi tevékenységekkel át is alakítható bioszféra, amely sérülékenysége miatt is védelemre szorul.

Napjaink „*mélyökológiának*” nevezett irányzata vagy Lovelock GAIA-elmélete (Lovelock, 1990) éppen ehhez a felfogáshoz kapcsolódik, amikor például az utóbbi azt hangsúlyozza, hogy a Föld egyetlen globális lény (GAIA), amelynek része az egész emberiség a maga technikai civilizációjával együtt, a növény- és állatvilág, a vizek, a termőföld, az atmoszféra, tehát a természeti létezők, valamint Isten.

Milyen szerepet tulajdonít akkor Spinoza az embernek a bioszférában? Egyfelől az embert nála is elsősorban az ész különbözteti meg a többi élőlénytől. Ugyanakkor nem az egyszerű kalkulatív észhasználat fontosságát emeli ki, hanem az ember arra való képességét, hogy a többi lényt, persze elsősorban a másik embert ne a saját individuális, partikuláris nézőpontjából, hanem a szélesebb közösség szempontjából szemlélje: „[...] azok az emberek, akiket az ész kormányoz, azok az emberek, akik az ész vezetése mellett keresik a maguk hasznát, nem vágyódnak semmi olyasmire, amit nem kívánnak a többi ember számára, s ezért igazságosak, hűségesek és becsületesek.” (Spinoza, 1979, 277. o.) Ebben a gondolatmenetben explicit módon ugyan nem, implicit módon viszont egy olyan szemlélet is benne rejlik, hogy az észt ilyen módon használó ember a nem emberi élőlényeket sem uralni kívánja, hanem tekintettel van az ő szempontjaikra is. Spinoza a megoldást a kis létszámú „észközösségekben” látja, amelyekben az egyének baráti viszonyban állnak egymással, tehát nem a kíméletlen verseny és rivalizálás, hanem a közösségre tekintettel lévő együttműködés a jellemzőjük.

Spinoza ugyanakkor nem tekint el attól a mindennapos tapasztalattól, hogy az emberek a maguk hasznát követik, az önérdekkövetés az egyik jellemzője az emberi tevékenységnek. Amennyiben az ész vezetése szerint élnek, akkor sem kell erről lemondani, hanem a szokásos felfogással ellentétben azt kell figyelembe venni, hogy az önérdeket lehet jól, észszerűen és rosszul, észszerűtlenül is követni. Egyrészt ez morális megközelítést jelent, ahogy boldogság és erény összefüggését az *Etika* utolsó tételében Spinoza megfogalmazza: „A boldogság nem az erény jutalma, hanem maga az erény; s nem azért örvendünk neki, mert vágyainkat megfélezzük, hanem megfordítva, mivel örvendünk neki, azért tudjuk megfélemezni vágyainkat.” (Spinoza, 1979, 400. o.) Az erényes élet tehát már önmagában olyan örömforrást jelent, ami ellensúlyozhatja az önzésből származó nyereséget. Másrészt Spinoza az észszerű önérdekkövetés lényegét az egymással kooperáló viselkedésben látta. Az *Etika* IV. részének főképp a 35., 36. és 37.² tételeiben az egész művet jellemző szigorú logikai módszerrel bizonyítja ennek szükségszerű helyességét: „[...] az emberek egymás kölcsönös segítségével sokkal könnyebben szerzik meg, amire szükségük van, s csak

² 35. t.: „Az emberek csak annyiban egyeznek természetükben szükségképpen mindig egymással, amennyiben az ész vezetése szerint élnek.” 36. t.: „Azoknak, akik az erény útján járnak, legfőbb java közös mindenkivel, s mindnyájan egyformán örülhetnek neki.” 37. t.: „Aki az erény útján jár, azt a jót, amelyet magának kíván, a többi embernek is fogja kívánni, mégpedig annál jobban, minél nagyobb benne Isten ismerete.” (Spinoza, 1979, 291–300. o.)

egyesített erővel kerülhetik ki azokat a veszedelmeket, amelyek mindenütt fenyegetik őket [...]”. (Spinoza, 1979, 293–294. o.) A modern játékelméletek nyelvén úgy fogalmazhatnánk, hogy hosszabb távon a kooperáló magatartás vezet sikerre annak ellenére, hogy az egyének általában úgy érzik, hogy ilyenkor saját érdekeikkel ellentétesen cselekszenek.

A modern környezeti etika azért is hangsúlyozza az antropocentrikus szemléleten való túllépést, mivel ma már sok tekintetben az ember túlzott hatalmáról beszélhetünk a természettel szemben. Spinoza maga is több tételben hangsúlyozza, hogy az ember mennyire „fogyasztja” a természeti környezetét: „Az emberi testnek a maga fenntartásához igen sok más testre van szüksége, amelyek azt folyton újra létrehozzák.” (Spinoza, 1979, 96. o.) Egyúttal arra is figyelmeztet, hogy az ember lehetőségei korlátozottak: „Az erő, amellyel az ember megmarad létezésében, korlátozott, s a külső okok hatalmas végtelenül felülmúlja.” (Spinoza, 1979, 261. o.) Éppen ezért szükséges egyfajta önkorlátozás, józan mérték megtartása az emberi törekvések, kívánságok tekintetében: „Az olyan kívánság, amely az észből ered, nem lehet szertelen” – írja a IV. rész 61. tételében (Spinoza, 1979, 326. o.), vagyis nem mehet túl minden határon. A tétel bizonyításában szintén az a hivatkozási alap, hogy az ész vezetése alatt élő ember tisztában van önmaga határaival: „[...] ha tehát ez a kívánság szertelen lehetne, akkor maga az emberi természet, pusztán magában tekintve, túlmehetne önmagán, vagyis többre volna képes, mint amennyire képes; ez pedig nyilvánvaló ellentmondás. Ennélfogva ez a kívánság nem lehet szertelen.” (Spinoza, 1979, 326. o.)

Spinoza kapcsán még egy fontos kifejezésnek a lehetséges környezeti etikai olvasatára hívom fel a figyelmet. Az észhasználattal kitüntetett emberi lélek legmagasabb rendű megnyilvánulása „Isten értelmi szeretete”, amely többféle jelentést is hordoz. Egyrészt arra utal, hogy az ember arra törekszik, hogy Istent, vagyis az egész univerzumot a lehető legjobban megismerje, hiszen Isten mint szubsztancia magában foglalja a természetet. Másrészt az ész arra is képes, „[...] hogy a dolgokat az örökkévalóság szemszögéből fogja fel [...]” (Spinoza, 1979, 131. o.), tehát ne csak a partikuláris érdekei alapján. Egyfajta „mélyökológiai” értelmezéssel azt is mondhatnánk, hogy részei vagyunk egy magasabb, átfogó egésznek, rendnek, közvetett értelemben átélhetjük a természettel való misztikus egyesülést, s ennek révén a létezés örömét a mértéktelen birtoklással és fogyasztással szemben.

A következőkben a 19. század elejének romantikus természetfelfogására mutatok be röviden két példát. Az egyik *Friedrich Schlegel* (1772–1829) író, kritikus és esztéta, aki aforizmáiban (Schlegel, 1980, 213–237., 491–515. o.) a költészet, a tudományok és a vallás sajátos egységét hirdeti. Például az egyik aforizmája egyenesen ezt állítja: „Ha a fizika mélyére akarsz hatolni: engedd, hogy beavatást kapj a poézis misztériumaiba!” (Schlegel, 1980, 505. o.) Az ember és a természet viszonyát pedig egy sajátos „szeretettifilozófiával” érzékelteti, amely a természet megismerése szempontjából is kulcsfontosságú:

„Aki a természetet nem a szeretet révén ismeri meg, sosem fogja megismerni.” (Schlegel, 1980, 505. o.) Ember és Föld egységét szintén érzékletes aforizmával fejezi ki: „Akkor ismerjük meg az embert, ha a Föld centrumát ismerjük.” (Schlegel, 1980, 505. o.)

A másik példa Schelling (1775–1854), akit ugyan a klasszikus német filozófia egyik reprezentánsaként tartunk számon, de azonosságfilozófiájának organikus természet-felfogása a romantikusokkal mutat rokonságot. A természet nála nem mechanikus szerkezet, mint például a karteziánusoknál, hanem egységes egész, amelynek lényege egyfajta eleven őserő. A természet végtelen tevékenység, természet és szellem egymásra reflektálódnak. Szemléletesen fejezi ezt ki a következő filozófiai költeményének egy részlete, amelyet egyébként Schelling válasznak szánt Schleiermacher 1799-ben megjelent *Reden über die Religion* (Beszédek a vallásról) című teológiai írására: „[...] a természetnek törvényekhez kell alkalmazkodnia, lábam előtt nyugton hevervén. Ám óriási lélek lakozik benn, de megkövült már minden érzéke, s ezért nem bújhat ki páncélzatából, nem vetheti szét börtönét, noha gyakorta szárnyát rebbenti s mozdul roppant erővel holt és eleven dolgokban, tudattal roppant mód küzdve.” (Schelling, 1979, 523. o.)

3. Konklúzió: két 20. századi filozófus az ember felelőségéről

Befejezésül két 20. századi filozófusnak a témánkkal összefüggő főbb gondolatait idézem fel röviden. P. Teilhard de Chardin (1881–1955) francia teológus-filozófus *Az emberi jelenség* című művében (Teilhard de Chardin, 1980) a természettudományok, a filozófia és a vallás módszereit kapcsolja össze, hogy egységben láttassa a világmindenséget. Két egybekapcsolódó alapelvből indul ki: az egyik a pszichika és a Gondolat primátusa a Világegyetem szövetében, a másik pedig a bennünket körülvevő Szociális Tény „biológiai” értéke. Ebből az alapállásból szükségszerűen következik az ember felelőségének a felvetése a természeti létezőkért.

Hans Jonas (1903–1993) német filozófus 1979-ben megjelent művében (*Hans Jonas*, 1979) a jövőért érzett felelőség elvét hangsúlyozza. Abból indul ki, hogy a hagyományos etikák a modern technikai civilizáció korában már nem adnak kielégítő választ az új, elsősorban ökológiai kihívásokra. Ennek az új etikának az alapelve tulajdonképpen a kanti kategorikus imperatívusz átfogalmazása: „Cselekedj úgy, hogy cselekedeteid hatása ne legyen romboló hatású az emberhez méltó, tartós, jövőbeli földi életre!” (Szászné Molnár Zsuzsa, 2009, 88. o.) Mivel a jelen cselekvéseinek biztos, lehetséges vagy valószínű következményei extrapolálhatók, ezért ez a reálisról és az esetlegesről való tudás áll az etikai elméleti tudás és a gyakorlati erkölcsi tudás, illetve alkalmazás között. Ez a tudás képes bánni a hipotetikus „leletekkel”, meg tudja határozni, mi a támogatandó és mi a kerülendő a jelenben a jövő érdekében. Ez biztosíthatja a jövőért érzett felelőség megvalósulását.

Hivatkozások

- ARISZTOTELÉSZ (1988): *Lélektanfilozófiai írások*. Ford. Steiger Kornél, Európa, Budapest.
- BACON, FRANCIS (1995): *Novum Organum – aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról*. Ford. Csatlós János. In uő.: *Novum Organum*. Új Atlantisz, Nippon, Budapest, 7–93. o.
- DESCARTES (1980): *Értekezés a módszerről*. Ford. Szemere Samu. In uő.: *Válogatott filozófiai művek*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai, Budapest, 167–211. o.
- GLASENAPP, HELMUTH VON (1977): *Az öt világvallás*. Ford. Pálvölgyi Endre. Gondolat, Budapest.
- JONAS, HANS (1979): *Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Insel, Frankfurt am Main.
- LOVELOCK, JAMES EPHRAIM (1990): *Gaia: a földi élet egy új nézőpontból*. Ford. Árkos Antal. Göncöl, Budapest.
- LÁNG ISTVÁN (2002): *Környezetvédelem – lexikon: Vallások természetfelfogása*. Akadémiai, Budapest. II. 480–483. o.
- SZÁSZNÉ MOLNÁR ZSUZSA (2009): Az etika ontológiai megalapozásának kísérlete – Hans Jonas gondolatai a „Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation” című könyve alapján. In Loboczy János (szerk.): *Kortárs etikai irányok – gondolkodók*. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Sectio Philosophica. XXXVI. Lícem, Eger, 83–97. o.
- PLATÓN (1984): Az állam. Ford. Szabó Miklós. In *Platón összes művei*. Európa, Budapest, 1984. II. k. Nyolcadik, kilencedik könyv, 519–648. o.
- SCHELLING, FRIEDRICH. WILHELM JOSEPH (1979): *Heinz Widerporst epikureus hitvallása (1799)*. Ford. Kiszely Gábor. In *Világosság*, 1979. 8-9. sz., 522–523. o.
- SCHLEGEL, FRIEDRICH (1980): Kritikai töredékek; Eszmék. Ford. Tandori Dezső. In August Wilhelm Schlegel és Friedrich Schlegel – *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980. 213–237., 491–515. o.
- SCHUMACHER, ERNST (1991): *A kicsi szép: tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. Ford. Perczel István. Közgazdasági és Jogi K., Budapest.
- SPINOZA (1979): *Etika*. Ford. Szemere Samu. Gondolat, Budapest.
- TÓTH JÁNOS (1996): Kartezianizmus és az öko-filozófia. In Csejtei Dezső–Dékány András–Laczkó Sándor: *A kartezianizmus négyszáz éve*. Pro Philosophia Szegediensi, Szeged. 129–135. o.
- TÓTH JÁNOS (1999): *Spinoza etikája és a környezetfilozófia*. In Loboczy János (szerk.): *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Sectio Philosophica. XXV. EKTf Lícium, Eger, 69–77. o.

A transzparens tudat válságáról

Freud tudatkoncepciójának háttere és kritikája

TORMA ANITA

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Filozófia Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
anita.torma@uni-eszterhazy.hu

A racionalista filozófiai irányzatok egyik központi tézise szerint a lelki szubsztancia teljes működését illetően átláthatóvá és megismerhetővé tehető a tudatos elme számára, s erre utal a transzparens tudat filozófiai koncepciója. Freud részben átveszi a tudat racionalista felfogását, de elutasítja azt az elképzelést, amely szerint a psziché kizárólag tudatos és látens mentális állapotokból állna. Jelen tanulmány állítása, hogy Freud tudatfelfogását elsősorban Franz Brentano elmélete befolyásolta, s fő célja, hogy felvázolja, hogyan ered Freud álláspontja Brentano transzparens tudatelméletének részleges adaptációjából. Az elemzés magában foglalja a kartézianus transzparens tudat tézisének analitikus filozófiai perspektívából való revízióját, valamint Brentano felfogásának fenomenológiai kritikáját Husserl írásai alapján, végül arra a következtetésre jut, hogy a tudatról alkotott racionalista nézetek nem feltétlenül transzparenssek abban az értelemben, ahogy azt Freud feltételezte.

Kulcsszavak: Freud, Brentano, fenomenológia, tudat

1. Bevezető

A transzparens tudat eszméje, vagyis az a gondolat, amely szerint a lelki szubsztanciától elválaszthatatlan észszerűsége és önmagáról való tudata, illetve a psziché a tudat számára teljes egészében transzparenssé tehető és megismerhető, hosszú ideig központi tézise volt a racionalista filozófiának. Ennek megfelelően a Descartes-tal kezdődő racionalista filozófiai tradícióban belül tudattalanról egy szűkebb értelemben beszélhetünk, mivel képviselői a tudattalan és tudatos különbségét többnyire a figyelem, esetleg az affekció intenzitásának elégtelen mértékével magyarázzák. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tudattalan percepciókat

a tudatos pusztán gyengébb formájaként fogják fel. Az irányzat Descartes-ot követő képviselői például Leibniz, Wolff, Platner, Kant. A freudi terminológiával azt mondhatjuk, hogy csak leíró értelemben vett tudattalanról vagy „tudatelőttéről” van szó, amelynek tartalmi mindig magukban hordozzák a tudatossá válás lehetőségét. (Husserl, 1998, 197–199. o.)¹

A felvilágosodás objektivistikus-racionalista felfogásával szemben álló romantika, illetve a vitalizmus² irányzatai ezzel szemben abból indulnak ki, hogy az emberi racionalitás, a tudat irracionális erőknél alávetett vagy azokon alapuló. (Pléh, 1992; Schmal, 2015) A tudattalan folyamatoknak a tudatostól eltérő jellegét, észszerűtlenségét (vagy legalábbis egy másféle észszerűségét) emelik ki, amely folyamatok az embert végső soron mozgató erők, tényezők. Ezek a tudattalan készletések önmagukban nem válnak tudatossá, pusztán megnyilvánulhatnak, így az itt található tartalmakhoz való hozzáférés alapján kérdéses.³ A vitalista megközelítések nem különítenek el két szubsztanciát, de az anyag mechanikus szerveződése mellett jellemzően egy másik, organikus alapelveket is tételeznek, legyen az akár az anyag belső tulajdonsága, akár egy abba „süllyedt” szellemi valóság. A vitalista paradigma számára ugyanaz az elv teszi lehetővé a tudatosságot, mint amely a testek organikus szerveződését, s mivel a tudatosság nem szükségszerű kísérője a pszichikus aktivitásoknak, így számukra nem ellentmondás nem tudatos percepciókról, pszichológiai értelemben vett tudattalanról beszélni. (Schmal, 2015) Az ő nézőpontjukból magától értetődő, hogy a pszichikus jelenségek nem a tudatos körével azonosak, hanem ezzel a másik szerveződési elvvel magyarázandóak. Míg a racionalista psziché egységes, addig a vitalista, illetve romantikus felfogás egy hasadást feltételez a tudat fogalmától elszakadó pszichén belül.

Hasonlóképpen bontja meg az aktív és mégis tudattalan folyamatok freudi előfeltevése a tudatcentrikus, cogito fogalmára épülő psziché egységét, s Freud a karteziánus eredetű racionalizmus tudatfelfogásának kritikáját fogalmazza meg,⁴ amikor megalapozatlan előítéletnek tekinti, hogy ezt a pszichét pusztán a tudat alkothatja aktuális és látens formájában.⁵ Ezen az előfeltevésen (Freud szerint előítéleten) nyugszanak

¹ „XXI. melléklet, a 46. §-hoz. Fink melléklete a »tudattalan« problémájához”.

² Schmal szerint ezek a vitalista irányzatok a modernitás egy, a tudományos körökben sokáig tovább élő alternatív hagyományát képezik. A vitalista materializmus, amely az anyagnak „elevenéget” tulajdonít, önálló aktív szervezőerőt, amely nem illeszkedik a mechanikus törvények közé, elsősorban orvosi körökben vált népszerűvé. (Schmal, 2015)

³ A tudattalan e két tengely mentén történő újrafelfedezését Pléh Csaba a nem tudatos folyamatok egyrészét minőségi jellemzésén, másrészt negatív felfogásán alapuló irányzatokként jellemzi. (Pléh 1992)

⁴ Még késői éveiben is változatlanul úgy véli: „a lélekelemzés a lelkek lényegét nem helyezheti a tudatba”, amely csupán olyan tulajdonsága a pszichének, „amely annak egyéb tulajdonságához csatlakozhat vagy elmaradhat”. (Freud, 1991, 11. o.)

⁵ A lelki szférát megkülönbözteti a tisztán fizikaitól-testitől (itt a tisztán testinek tekintett ösztönöktől), megőrizve ugyanakkor a tudattalan idegenszerű karakterét. Ebben a tekintetben Freud a Wundt-tanítvány Theodor Lippsét követi. (Ullmann, 2016, 10. o.) Tőle veszi át Freud a jéghegyhasonlatot is.

azok az ellenvetések is, amelyek szerint a tudattalan vagy nem tekinthető lelkinék, vagy egyfajta „tudati hasadtságot” (egy másik, idegen tudatot bennem) jelentenek, így Freud elveti a tudattalan jelenségeinek azon értelmezését is, amely szerint egy pszichén belül több tudat is lehetne egymás mellett, illetve elutasítja a tudat kifejezés kitértelt értelmét, „amelyről birtokosa mit sem tud”. (Freud, 1997, 7. o.)

A racionalista tudatidealizmus e „cáfolata” azonban – különösen a husserli fenomenológia eredményeit tekintve – Edmund Husserl tanítványa, Eugen Fink szavaival egy „elvi filozófiai naivitás[ról]” (Husserl, 1998, 197. o.) árulkodik. Fink szerint ennek gyökere az, hogy a tudattalan bűvárai (s itt nyilvánvalóan elsősorban Freudra gondol) elmulasztották, hogy a „tudat”, a „tudatos” fogalmát előzetes témává tegyék,⁶ s mivel a tudat olyannyira „közeli”, tipikusan ismert és adott, egy elnagyolt, naiv, hétköznapi tudatfogalommal operálnak (Husserl, 1998, 198. o.).

Tézisem szerint az a tudatfogalom, amelytől Freud függetleníti a lelki jelenségek szféráját (miközben előbbinek egyre inkább alárendelt, mellékes szerepet tulajdonít), egy arisztotelészi-kartezianus értelemben vett transzparens tudat, amely elsősorban Franz Brentano elméletén keresztül került Freud gondolkodásába. Tanulmányom egyik célja annak felvázolása, hogyan következik Freud álláspontja Brentano transzparenstudat-elméletének részleges adaptációjából. A fentiekből kiindulva, a freudi álláspontnak egyrészt a transzparens tudat kartezianus tézisének – részben analitikus filozófiai szemléletű – felülvizsgálatán, másrészt a brentanói felfogás Husserl írásain alapuló fenomenológiai kritikáját kívánom bemutatni, amelyek következtetése szerint a racionalizmus tudatfelfogása nem szükségképpen transzparens abban az értelemben, amelyet Freud magától értetődőnek tekintett.

2. A kartezianus transzparenciatézis

Mint a bevezetőben említettük, a transzparens tudat hagyományával összekapcsolódó racionalista filozófiai tradíciót elsősorban Descartes-ra szokás visszavezetni. Descartes a lelkít azonosítja a tudatossal, a lelki szubsztancia attribútumának tekintve az önmagáról tudó gondolkodást, áttetsző tudatot előfeltételez. A *cogitatio* fogalmát⁷

⁶ Fink szerint a tudattalan megfelelő teóriájához a feladat először a tudat fenomenológiai analitikája, egy nem dogmatikus tudatelmélet kialakítása. Ezt követően „mutatkozik majd meg, hogy a »tudattalan« vajon magyarázható-e az intencionális analízis módszertani eszközeivel”. (Husserl, 1998, 197–199. o.)

⁷ Mint ismeretes, Descartes-nak a szkeptikus érvek legyőzéséhez olyan belátásra vagy belátásokra volt szüksége, amelyekkel kapcsolatban a legcsekélyebb kétely sem merülhet fel, s így megfelelően biztos alapként szolgálhatnak további vizsgálódásaink számára. Descartes az ego cogito, ego sum belátását tekinti az első ilyen evidenciának. Ez hol egyszerű intuitív belátásként, hol következtetésként jelenik meg Descartes műveiben.

az arisztotelészi paradigmán belül (amelynek uralkodó skolasztikus interpretációjával szemben fejtette ki nézeteit) nem pusztán az értelem legmagasabbrendű tevékenységeként értett gondolkodással és akarattal azonosítja, hanem beleérti a képzeletet, érzékelést is,⁸ és közvetlenül tudatos voltával határozza meg, azaz lényegéhez tartozik, hogy egy önmegjelenést is magában foglal, a megjelenés közvetlen megjelenését a mostban. „A gondolat név fölöleli mindazt, ami olyképp van bennünk, hogy ennek közvetlenül tudatában vagyunk.” (Descartes, 1994, 124. o.)⁹ A gondolatokat az elme vagy lélek szubsztanciájához rendeli hozzá, „amelyben közvetlenül benne van a gondolkodás” (Descartes, 1994, 125. o.), s az elme mint „gondolkodó dolog” nem tartalmazhat semmit, ami nem tudatos. (Descartes, 2008, 247. o.)¹⁰

Descartes állításai egy olyan erős transzparenciatézist látszanak megerősíteni, amely a következő két állítással foglalható össze:

1. Amikor azt hiszem, hogy egy partikuláris mentális állapotban vagyok, valóban abban a mentális állapotban vagyok, tehát erről az állapotról inkorrigibilis tudással rendelkezem.
2. Amikor egy partikuláris mentális állapotban vagyok, akkor ennek szükségképpen tudatában is vagyok (transzparens számomra).

Edwin Curley ezeket az inkorrigibilitás és a transzparencia doktrínájának, az állításpárt pedig együttesen a mentális tartalmainkhoz való privilegizált/privát hozzáférés doktrínájának nevezi, amelyet nézete szerint Descartes valójában nem képviselt. (Curley, 1978, 31. o.) Az első ránézésre inverz módon szimmetrikusnak tűnő állításpár valójában, ahogy azt Curley elnevezése (inkorrigibilitás és transzparencia doktrínája) is üzeni számunkra, egyszer a tudatosság, másodszor a tudás fogalmát hozza mentális állapotainkkal kapcsolatba.

1648. július 29-es keltezésű, Arnauld-hoz írott levelében Descartes határozott különbséget tesz a reflexív tudás és a közvetlenül adott, nem reflexív egyszerű gondolatok között. (Hatfield, 2011, 366. o.) Az Ellenvetések hatodik sorozatára adott válaszban Descartes valószínűleg ugyanezt a nem reflexív tudatot mint belső észlelést írja le. Azt, hogy gondolkodunk, létezőnk stb., „a belső megismerés révén tudjuk, amely az önmagára vonatkozó megismerést mindig megelőzi, és amely – ami a gondolkodást és a létezést illeti – olyannyira veleszületett minden emberrel, hogy noha időnként, amikor az előítéletek elhomályosítják látásunkat, s inkább a szavakra, mintsem a szavak

⁸ A lélek és az elme fogalma Descartes-nál egybeesik. (Rozemond, 2006, 51–52. o.)

⁹ Ld. még: Descartes, 1996, 1/9.

¹⁰ Körkörösnek bizonyuló érvelésében, mint tudjuk, Descartes a gondolatainkról való infallibilis tudás garanciájának később Istent tekinti. Ez azonban jelen fejezetbeli gondolatmenetünk szempontjából, amely a transzparencia kérdésének tisztázásához pusztán Descartes transzparencielfogását igyekszik rekonstruálni, nem játszik szerepet.

jelentésére figyelünk, kiagyalhatjuk, hogy nem rendelkezünk e megismeréssel, ám az mégsem lehetséges, hogy ténylegesen ne rendelkezünk vele”. (Descartes, 2008, 201. o., saját fordítás) Ahhoz azonban, hogy a belső megismerés által adott tudás a maga nyilvánvalóságában álljon előttem, a figyelmem egy fordulatára, reflexív „észrevételre” van szükség. Megjegyzendő, hogy a belső megismerés által a mentális állapot világosan adott számunkra, jelenvaló, de nem tehető minden esetben határozottá is.¹¹

A világos jelenlét „egy figyelmes elmének” nyilvánvaló, s e figyelmes szemügyre vétel teszi a belső észlelés révén birtokolt tudást egyszerre elkülönítetté, s ekként nyilvánvalóvá.

„Elkülönítettnek pedig azt nevezem, amely annyira körülhatárolt, és az összes többi-től különálló, hogy csakis azt foglalja magában, ami nyilvánvalóan jelenik meg annak az embernek, aki kellő módon szemügyre veszi őt.” (Descartes, 1996, 45. o.)

A figyelem e funkciója békíti ki tehát a látszólagos feszültséget az első elmélkedésben megjelenő mindenre kiterjeszhető kétely és a harmadik elmélkedésben tárgyalt tiszta és világos ideák kétségbevonhatatlansága között. (Mole, 2013)

„Ameddig figyelmünkkel irányulunk valamely világosan észlelt igazság felé, nem kételkedhetünk benne.” (Descartes, 2008, 309. o., saját fordítás)

Descartes számára a „gondolkodom”, „érzek” és a többi hasonló formájú állítások nemcsak arra a világos adottságra utalnak, ahogy a „gondolkodom” a belső tudat számára megjelenik, hanem egyszerre arra a mozzanatra is, amikor erre fölfigyelünk, ami ezt kétségbevonhatatlan, inkorrigibilis tudássá teszi. Ha azonban ezt a megkülönböztetést nem tesszük meg, akkor úgy tűnhet, hogy amikor Descartes a cogitációt a tudatosság fogalmával definiálja, akkor ez egyenértékű az elme állapotairól való tudásunk infallibilitásának, inkorrigibilitásának, kétségbevonhatatlanságának tézisével.

Valójában, ahogy azt Descartes maga több példával megerősíti, lehetséges aktuális mentális állapotainkat illetően tévedni: *„[S]okan vannak, akik maguk sem tudják, hogy mit hisznek; a gondolkodásnak az a működése ugyanis, melynek folytán hiszünk valamit, különbözvén attól, melynek folytán tudjuk is, hogy mit hiszünk, gyakran megesik, hogy az egyik néha megvan anélkül, hogy a másik is megvolna.”* (Descartes, 1993) Arra is van példa, hogy elménk rutinos műveleteit olyan gyorsan végzi el, hogy az egyes műveleteket nem tudjuk egymástól elválasztani. (Descartes, 2008, 208. o.)

Bár Descartes ragaszkodik hozzá, hogy mentális állapotainkat illetően minden esetben rendelkezünk egy közvetlen tudatossággal, ez nem jelent egyúttal szükségszerűen kétségbevonhatatlan tudást. Nem tartható tehát, hogy Descartes szerint

¹¹ „Amikor például valaki éles fájdalmat érez, e fájdalom ismerete világos saját magához képest, ám ettől még nem lesz mindig határozott is...” (Descartes, 1996, 46. o.) „Első éveink során mármost a test oly erősen elhomályosította lelkünket, avagy a gondolkodásunkat, hogy az semmit nem ismert határozottan, jóllehet több dolgot is észlelt meglehetősen világosan”. (Descartes, 1996, 47. o.)

valahányszor azt gondolom, hogy egy partikuláris mentális állapotban vagyok, ez a tudásom infallibilis, inkorrigibilis, kétségbevonhatatlan tudás lenne. Találtunk azonban erős érveket amellet, hogy ha egy partikuláris mentális állapotban vagyok, akkor ennek szükségképpen tudatában is vagyok, annyi megszorítással, hogy ez utóbbi tudatosság nem jelent határozott, tehát akár kétségbevonható, akár kétségbevonhatatlan tudást. Descartes explicit módon elutasítja az inkorrigibilitás (illetve ezzel együtt a privilegizált hozzáférés) doktrínáját, azonban ennek gyenge verzióját szükségképpen vallania kell: néhány mentális állapotunkról kétségbevonhatatlan tudással, bizonyossággal rendelkezhetünk. (Curley, 1978, 45. o.; Rozemond, 2006, 65. o.) Ugyan Descartes számol a saját élményeinkkel kapcsolatos tévedés lehetőségével,¹² azonban abban nem tévedhetek, hogy valami az én élményem. A pszichikus tartalmakra irányuló belső vonatkozás, saját mentális állapotainkra vonatkozó tudás, ha nem is tévedhetetlen, nem lehet rejtett – legfeljebb elfordíthatjuk tőle figyelmünket.

3. Freud tudatfogalma

A freudi teória eredetére irányuló kutatások megegyeznek abban, hogy Freud gondolkodásában két ellentétes szellemi irányzat találkozott. Pléh Csaba szerint „*Freud egyszerre a 19. századi pozitivistá tudományos eszme és a romantikus, lázadó és interpretív hagyomány gyermeke*”. (Pléh, 1992, 180. o.) Szummer Csaba megfogalmazásában „*a modernitás reduktív attitűdjét a romantikus mozgalom ezzel szemben fellépő antinaturalista-értelmező hagyományával*” egyesítette. (Szummer, 2014, 11.)

A freudi gondolatok filozófiai előzményeit gyakran Schopenhauer és Nietzsche gondolataiban keresik, annak ellenére, hogy Freud bevallása szerint szándékosan kerülte e szerzők olvasását.¹³ Odo Marquard úgy véli, hogy az általa alkalmazott pszichoanalitikus alapfogalmak a transzcendentális idealizmus filozófiai fogalmaira vezethetők vissza, mivel Freud gyakran hivatkozik Kantra, s hasonlóságot lát a kanti noumenon- és saját tudattalantana között. Freud továbbá bizonyosan tanulmányozta a Schopenhauert követő Eduard von Hartmann popularitása folytán akkoriban szinte kikerülhetetlen, háromkötetes korai munkáját (*Die Philosophie des Unbewussten*, 1968) is (Szummer, 2014, 56. o.), akinek tudattalanfelfogása jórészt a vitalista és romantikus-irracionalista

¹² Amit a világos és elkülönített adódásmódok megkülönböztetése tesz lehetővé, s ami önmagunk vonatkozásában öntudat és önmagunkról való komplex tudás különbségében jelentkeznek. A belső tudat minden élményemet „kíséri”, noha ez a tudat nem jelent aktuális explicit tudást. (Krantz, 1990, 751. o.; Chisholm, 1993, 158. o.)

¹³ Ellenberger Luis S. Granjelre hivatkozva jelzi, hogy Schopenhauer és Freud három közös pontban egyezik: egy irracionális emberképben, az általános életosztón azonosításában a szexuális ösztönökkel és radikális antropológiai pesszimizmusukban. (Ellenberger, 1970, 209. o.)

megközelítések között helyezhető el.¹⁴ Freud önértelmezése szerint azonban elméletére inkább a kor fizikai természettudományágának determinisztikus vilásképe s a darwini tanok, az alkalmazkodás eszméje voltak befolyással, s igyekszik távol tartani magát minden metapszichológiai állásfoglalástól.¹⁵

Miután Freud a századfordulón felismeri, hogy a mentális konfliktus legtöbbször nem tényleges traumatikus esemény eredménye, illetve az egyének nem pusztán a külvilághoz, de saját „belső erőihez” is adaptálódnia kell (*Sadler–Dore–Holder*, 1996, 16. o.), megszületik az ún. „topográfiai vonatkoztatási rendszer”,¹⁶ ahol a mentális apparátus különböző alrendszerei a tudatos rendszertől való „távolságuk” alapján különíthetők el, s közöttük határokat (cenzúra) húzhatunk meg.

A tudatos elmét Freud az Álomfejtésben úgy írja le, mint gondolatok, érzések és észleletek azon összességét, amelynek egy adott pillanatban tudatában vagyunk. (*Freud*, 2003) A tudattalan tartalmak ettől a szférától nem affektív erejük gyengesége folytán maradnak távol, hanem egy, az ösztönök által megszállt tartalmakat felügyelő és elfojtó mechanizmus folytán, ami szükségképpen megkérdőjelezi én és tudat egységét. Freud a cenzori funkciót a topografikus rendszerben a tudatelöttesbe szervezi, amely nem a tudatos és a tudattalan, hanem a tudattalan és a tudatelöttes között von határt, a tudatelöttes tartalmak pedig mint „éppen nem tudatosak”, ha feléjük fordulunk, szabadon elérhetőek a tudatos figyelem számára.¹⁷

A késői Freud a tudattalan topografikus felfogásából adódó problémák, inkonzisztenciák miatt a korábbi modellt egy „ökonomikus” (az ösztönvágyak kielégülési módjának megkülönböztetésén alapuló), illetve „strukturális” (értelmi konfliktuson alapuló) modellel váltja fel. Az én és az ősvilági idejében már egy újabb cenzúrát posztulál a tudatos és tudatelöttes határán, s a lelki élet egészét, tehát a tudatos észlelést

¹⁴ Felfogásának alapja egy olyan metafizikai konstrukció, amely szerint a tudat a tudattalan szféráján fundált, olyannyira, hogy a tudattalan az abszolúttá válik, amelyben minden akarati és értelmi működés jelen van, s amelynek a tudat pusztá manifesztációja.

¹⁵ Elsősorban a redukcionista Brücke tanítványaként és csodálójaként felfogását, módszerét és leírásait tekintve ragaszkodik az objektíváló-redukcionista tudományok módszeréhez, s meggyőződéssel véli, hogy elsőként sikerült a tudattalan tudományos megközelítésének módját kidolgoznia. Teóriái azonban olyan erőket és entitásokat tételeztek, amelyek kívül esnek a mechanikus világméretű alapuló szigorúan redukcionista fiziológia keretein. Bár Freud kifejezetten elutasítja a vitalizmust, az élan vital gondolatát, a tudattalan folyamatokat pedig gyakran gépek analógiáival írja le, redukcionista neurológusi beállítódása és klinikai tapasztalatai erőteljes feszültségben álltak egymással, s a pszichikus energiák nagyon hasonlóknak tűnnek a vitalista koncepciók vitalis, kreatív erőihez. (*Talvitie–Ibanus–Kaitaro*, 68. o.)

¹⁶ Sigmund Freud topografikus modelljét először az 1900-as Álomfejtés c. művének VII. fejezetében mutatja be.

¹⁷ A tudatelöttes többé-kevésbé koherens rendszer, ahol az emlényomok szervezett és visszakereshető módon tárolódnak, szemben a tudattalan asszociatív módon szerveződő emlékfoslányaival. A képzeteket megszálló ösztön „elsődleges folyamatainak” vezérlője az öröme, míg a tudatelöttes aktivitásai racionálisnak nevezhetőek, s bennük a realitáselv dominál. Az ehhez rendelt „másodlagos folyamat” csak kis energiamennyiségekkel dolgozik, s fő feladatai a cenzúra folyamataihoz kapcsolódnak.

is tudattalan reprezentációkra, végső soron az ösztönökre vezet vissza.¹⁸ A figyelem energiája ekkor már nem kapcsolódik össze a tudatossággal, amelynek szerepe mind csekélyebb. A tudat pusztán „az én érzékszerve”,¹⁹ a lelki szerkezet felszíne, míg az egyén énje pusztán „az ősvilág” a külvilág befolyásolására megváltoztatott, differenciált része. Az egyetlen olyan szövegrész, ahol Freud a tudatosság különböző fokozatainak tényére és az ezzel kapcsolatos érvekre reflektál, e szöveg első, hosszú lábjegyzete, amely egyúttal árulkodik Freudnak a tudattal kapcsolatos implicit előfeltevéseiről is. Fontossága miatt majdnem teljes terjedelmében idézem:

„Érdeemes lesz itt a tudattalan kritikájának egy újabb változatával foglalkoznom. Vannak, akik a lélekelemzés tényeinek elismerése előtt nem zárkóznak el, de a tudattalant elfogadni nem hajlandók, s azzal a nem vitatható ténnyel segítenek magukon, hogy a tudaton is – mint jelenségen – az erősség, vagy világosság fokainak egész sora ismerhető fel. Amint vannak olyan folyamatok, amelyek igen élénken, rikítóan, megfoghatóan tudatosak, épp úgy viszont észlelünk más folyamatokat, amelyek csak gyengén, alig észrevehetően azok; éppen ezek a leggyengébben tudatosak volnának azok, amelyekre a lélekelemzés az oda nem illő – tudattalan – szót akarja alkalmazni. Ámde szerintiük ezek a folyamatok mégis tudatosak is, vagy a »tudatban« vannak, s tökéletesen és élesen tudatosakká tehetők, ha azokat kellő figyelemre méltatjuk.

Amennyire az ily, akár meggyökeresedett felfogásoktól, akár érzelmi mozzanatoktól függő kérdésre érvekkel hatni lehet, a következőket jegyezhetem meg: annak, hogy a tudat világossági fokaira utalnak, nincs nagyobb jelentősége és nincs több bizonyító ereje, mint pl. az ilyesfajta állításnak: minthogy a megvilágításnak a kápráztató, vakító fénytől a tompa derengésig számtalan fokozata van – nincs is sötétség; avagy: minthogy a vitalitásnak megannyi foka van, nincsen halál.²⁰ [...] Azzal pedig, hogy az észre nem vehető tudatosnak tekintjük, azt érzük el, hogy egyetlen közvetlen biztosságunkat is, amellyel a lelkiek terén egyáltalán rendelkezünk, elrontottuk. Az olyan tudat, amelyről

¹⁸ Kierlelt strukturális elméletében Freud három fő elemből álló mentális rendszerben gondolkodik, amelyet egy negyedik, a külvilág egészíti ki. Ezek nem feleltethetők meg a tudat minőségeinek. A rendszer középpontját alkotó „én” az „ösztönén” (ösén), a „felettes én” és a külvilág felé forduló érzékelőrendszer metszéspontjában található. Ennek egy része is lehet tudattalan. Így válik lehetővé, hogy a cenzúra az én funkciója legyen anélkül, hogy azt a tudatoshoz kötnénk. Az ösén és a külvilág közötti konfliktust oldja fel az én mint közvetítő, ugyanis „a szükséglet és a cselekvés közé bekapcsolta a gondolkodási tevékenység elhalasztó és felfüggesztő működését”. A felettes én a tudatosságon kívül működik, azonban nem esik egybe az ösztönénnel, a gyermek korai, szülőkhöz, tanárokhoz, tekintélyekhez fűződő konfliktusok maradványaival.

¹⁹ „A tudatos és a tudattalan megkülönböztetése elvégre az érzéklés kérdése, amelyre igennel vagy nemmel kapunk feleletet, de arról, hogy mi az oka annak, hogy valamit érzékelünk, vagy nem, az érzéklés ad felvilágosítást.” (Freud, 1991, 14. o.)

²⁰ Freud analógiája találó lehet, ha azt akarja vele alátámasztani, hogy egyáltalán beszélhetünk tudattalánról. De a probléma nem az, hogy van-e tudattalan, hanem annak viszonya a tudathoz és a lelki szférájához. Freud érve alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy e analógia alapján az, ami már semmit nem tartalmaz a tudatból, nem tartozik a pszichéhez.

nem tudunk, szerintem mégis csak sokkal inkább képtelenség, mint az, hogy van olyan lelki, amely tudattalan. Végül, amikor az észrevétlent a tudattalannal egy füst alá akarják vonni, nyilván nincsenek tekintettel azokra a dinamikai viszonyokra, melyeknek figyelembe vétele a pszichoanalitikai megértéshez vezetett. Mert két tény az, amit itt elhanyagoltak; - az egyik, hogy nehéz és nagy megerőltetést igényel az ily észrevétlen elemre kellő figyelmet fordítani, a másik pedig, hogy ha ez sikerült is, a tudat az azelőtt észre nem vett dolgot nem ismeri fel, hanem azt – mint valami idegen, vele ellentétes jelenséget – ridegen elutasítja. Amikor a tudattalannal szemben a kevésbé észrevettre és az észrevétlenre fellebbeznek, ezzel mégis csak oly előítélet maradványáról tanuskodnak, amely szerint egyszer s mindenkorra megáll, hogy lelki és tudatos azonos.” (Freud, 1991, 14. o.)

Témánk szempontjából a látjegyzet második fele a legfontosabb. Először is, amikor arról ír, hogy az észre nem vehető tudatosnak tekintve elveszítjük „*egyetlen közvetlen biztosságunkat is, amellyel a lelkiek terén egyáltalán rendelkezünk*”, akkor az inkorrigibilitás tézisének valamilyen formájához kapcsolódik, amely szerint valahányszor (pillanatnyilag) úgy hiszem, hogy egy partikuláris mentális állapotban vagyok, akkor valóban abban a mentális állapotban vagyok, tehát erről az állapotról biztos tudással rendelkezem.

Érvének következő részében ezt az értelmezést erősíti meg azzal a jelenséggel, amikor a tudat az azelőtt észre nem vett dolgot nem sajátjaként ismeri fel. Ha a tudatosságot önmagáról való kétségbevonhatatlan tudásként határozzuk meg, akkor a Freud által leírt jelenség csak úgy lehetséges, ha az erős transzparenciatézis másik felét elvetjük: Lehetséges, hogy egy partikuláris mentális állapotban vagyok, miközben ennek nem vagyok tudatában. Ha ugyanis a tévesen azonosított mentális állapot korábban is tudatos lett volna, akkor azt nem utasíthatnám el mint sajátomat.

4. Franz Brentano és a belső tudat tézise

Freud 1874 és 1876 között a nem orvosi tárgyak közül kizárólagosan Brentano három kurzusát vette fel (Merlan, 1945, 375. o.), s több levelében a legnagyobb elismeréssel ír tanáráról. (Cohen, 2000, 109. o.) Mindezek alapján, noha Brentano határozottan elutasította a tudattalan elme tézisének, bizonyosnak tekinthető hatása Freud metapszichológiai nézeteire. Azt mondhatjuk, hogy Freud tudatidealizmust célzó kritikájának premisszáit a brentanói elméletből kiindulva fogalmazza meg. Az ő elméletének alapzata kínálta azokat a kontextuális kereteket, amelyek alapján Freud a transzparens tudat doktrínáját elvetve, illetve a pszichikus tudattalant védelmezve saját teóriáját megfogalmazta.

A brentanói felfogás legismertebb tézise szerint a mentális fenomének, aktusok legfontosabb megkülönböztető jegye az intencionális tárgyra vonatkozás. (Brentano, 1874, Kap. 2. §. 1.) Az intencionalitás skolasztikus filozófiából merített fogalma

Brentano számára olyan relációt jelent, amely szerint a tárgy a pszichikai aktus számára immanens, vagyis a mentális fenomének tárgyát intencionális inegzisztenciával jellemzi. (Brentano, 1874, 115. o., 124–125. o.)

„Mindegyik pszichikai fenoménre jellemző az, amit a középkori skolasztikus filozófusok egy tárgy intencionális (avagy mentális) inegzisztenciájának neveztek, s amelyet mi – ugyan nem minden kétértelműségtől mentes kifejezésekkel – tartalomra vonatkozásnak, tárgyra (amely alatt nem egy realitást kell érteni) irányulásnak, vagy immanens tárgyiságnak neveznénk.” (Brentano, 1874, 142. o. Varga Péter András fordítása. Varga, 2009, 700. o.)

Egy elterjedt nézet szerint az intencionális inegzisztencia fogalmának bevezetésével Brentano szándéka az volt, hogy megoldja az extramentálisan nem létező tárgyakra irányulás problémáját, ugyanis az aktus mindig rendelkezik egy immanens tárggyal, akkor is, ha nem felel meg neki a tudaton kívül semmi, és akkor is, ha igen. A tárgy intencionális vagy objektív inegzisztenciájának téziséét szó szerint kell értenünk, de nem teljesen egyértelmű, hogy az intencionális reláció aktus és tárgy között egy közvetítő reprezentáció beiktatásával valósul meg, vagy a reláció közvetlenül aktus és annak immanens tartalma között áll fenn, tökéletesen függetlenül extramentális tárgyak lététől vagy nemlététől. (Moran, 2000, 49. o.)²¹

Bárhogy értelmezzük is azonban az intencionális relációt aktus és tárgy között, a fizikai fenomének, amelyeket Brentano a mentális fenoménekkal állít szembe, valójában nem képeznek egy, a mentálistól megkülönböztetett létrégiót. Mind a fizikai, mind a pszichikai fenomének a pszichológia tárgyai, tudatfenomének. (Moran, 2000, 52. o.) Mivel a fizikai fenomének nem külső tárgyak reprezentációi, külső és belső észlelésnek, azaz a fizikai és a pszichikai fenomének észlelésének megkülönböztetése nem alapulhat az észlelés közvettségén. A pszichikai fenoménekkal szembeállítva a fizikai fenomének közös tulajdonsága egyrészt az, hogy maguk nem tárgyra vonatkoznak,

²¹ A korai Brentano számára úgy tűnik, hogy a tárgyi vonatkozást egyértelműen ez utóbbi értelmezés szerint kell elgondolnunk (tehát aktus és nem reális, immanens tartalma között). 1911-ben a Pszichológia empirikus nézőpontból (második könyvének) újabb kiadásában az intencionális inegzisztencia kifejezéséről Brentano úgy nyilatkozik, mint amelyet, a félreértések miatt, jobb lett volna elkerülni, s lehetséges, ám szintén félreérthető alternatívaként merül fel számára egy másik terminus: az „objektív” benne-lét. (Von der Klassifikation der psychischen Phänomene / Franz Brentano; Ausg. der betr. Kapitel der Psychologie vom empirischen Standpunkt, 1911, 180. o.) Az intencionális tárgy tehát nem formálisan, reálisan van az aktusban, hanem megjelenítve. Egy, a Wahrheit und Evidenz címmel megjelent kötetben megjelent tanulmányában Brentano a karteziánus distinkcióra utal formális és objektív realitás között, s különbséget tesz prezentált tárgy és a prezentáció módja (formális és objektív) között. (Ld. Moran, 2000, 49. o.) Ez a fordulat egy realista elköteleződést jelez, ugyanakkor nem tekinthető reprezentációelméletnek, mivel Brentano ragaszkodik hozzá, hogy az intencionális aktus vagy az elme közvetlenül a tárggyal áll relációban, s Arisztotelészre hivatkozik. (Smith, 1988, 8. o.) Brentano a skolasztikus eredetű, karteziánus objektív realitás (eredetileg reprezentacionista) gondolatát Arisztotelész direkt realizmusával kapcsolja össze, az elmélet pedig összefüggésbe hozható Brentano késői „reizmusával”, amely szerint pusztán konkrét individuumok léteznek. (Moran, 2000, 50. o.)

másrészt észlelési módjukat illetően a kétségbevonhatóság karakterizálja őket, az, hogy észlelésük során könnyen csalatkozhatunk. A mentális fenomének ezzel szemben nem csupán intencionálisak, de transzparenssek, ami Brentano számára azt jelenti, hogy evidens módon adottak lehetnek, utóbbi pedig csak akkor lehetséges, ha az élmény maga is tudat tárgya lehet. (Husserl, 1984, V/11. §)

A fentiek alapján Brentano a karteziánus *cogito*²² analíziséből kiindulva a „tudatos” (bewusst) két alapértelmét különbözteti meg, amelyek közül az egyik a tárgyra való aktív tudatosság, intencionális tudat (tehát: tudatában vagyok valaminek, valamire irányulok, éber vagyok), míg a másik passzív értelemben a tudatos/tudott tartalomra vonatkozik, annyi, mint tudat tárgyának lenni. (Brentano, 1874, 132. o.)²³

A tudat tulajdonképpeni, pregnáns értelme e kettő kombinációjából adódik, mindkét fenti értelemben tudatosnak lenni azonban érthető reflexív jellegű öntudatként vagy a tudatos élmények fenomenális, prereflexív tudataként is, amely maga nem tárgytudat. A pszichikus aktusok karakteréhez tartozik, hogy bennük nem pusztán irányulok valamire, hanem ezek teljessége vagy némelyike önvonatkozást is lehetővé tesz, illetve hordoz. A reflexió esetében az aktusok maguk is tudat tárgyai, feléjük egy újabb aktusban irányulok, míg a prereflexív öntudat esetében nem feltétlenül beszélünk egy másik önálló aktusról.²⁴ A tulajdonképpeni reflexió egyértelműen kettősséget vagy hasadást implikál, ahol a szubjektum önmagát vagy aktusait teszi tárggyá. A prereflexív öntudat azonban, amikor az aktus az esetlegesen ráirányuló figyelemtől függetlenül adódik, noha nem lehet ugyanabban az értelemben tárgyként adott, mint az elsődleges (intencionálisan megcélzott) tárgy, egyaránt értelmezhető egy, a valódi reflexiótól különböző, ám reflexív jellegű aktusmomentumként (másodrendűaktus-elmélet, HOT-teória) és az aktusok intrinzikus sajátosságaként, pusztá megélésként.²⁵

Brentano deskriptív pszichológiájának módszere mindenekelőtt a belső tudat vagy belső észlelés lehetőségén alapszik, amelynek közvetlensége teszi lehetővé az abszolút evidenciát. A belső tudat Brentano szerint „a belső észlelés apodiktikus, bizonyos önevidencia.” (Moran, 2000, 43. o.) Ezzel egyrészt Descartes-hoz kapcsolódik, ugyanakkor

²² A latin *conscientia* kifejezésre visszavezethető „tudat” szubsztantívum (Bewusstsein, consciousness) Descartes óta elsődlegesen magára a cogitóra vonatkozik, amely egyszerre van tárgyának, illetve önmagának tudatában.

²³ Tudattalanról beszélni pusztán ebben a második értelemben nem ellentmondás.

²⁴ Meg kell még említenünk a szimbolikus öntudatot, amely azonban nem a konkrét, megélt élményekre irányul, ezért most figyelmen kívül hagyjuk.

²⁵ A prereflexív öntudatból kiindulva a tudattalan negatív fogalma a belső tudattal nem rendelkező élményeket, pszichés momentumokat ölelné át, s az arra a kérdésre adott válasz, hogy lehetséges-e olyan pszichikus élmény, aktus, amelyet nem kísér belső tudat, a „pszichikus” és a „belső tudat” meghatározásától és összefüggésétől függ.

erős és közvetlen hatást gyakorol rá Arisztotelész is.²⁶ Arisztotelész számára a tudatosság egyszerre tűnik intrinzikus jellegűnek és magasabb rendű aktusnak. (Caston, 2002) Az intrinzikus jelleg azt jelenti, hogy ez a tudat nem bontható két különálló aktusra, az eredetire, amely például valamely külső tárgyra irányul, és egy magasabb rendűre, amelynek tárgya az eredeti érzékelő aktus.²⁷

A brentanói belső tudat vagy belső észlelés ehhez hasonlóan nem egy újabb, különálló reflexív aktus, hanem az intencionális aktus lényegéhez tartozó, az intencionális, elsődleges tárgy melletti másodlagos, intrinzikus önmagára vonatkozás (Moran, 2000, 41. o.; Brentano, 1867, 90. o.), Brentano ugyanis a magasabszintűaktus-teória legfeljebb problémáját, a végtelen regresszus veszélyét²⁸ úgy igyekszik elhárítani, hogy számára a tárgy percepciója és az ezt kísérő tudat olyan egységet alkot, hogy a kettő egyetlen pszichikus fenoménnek tekintendő.

Végül, bár az élmény és az önmagára való vonatkozás Brentanónál egységet alkot, felfogása strukturálisan mégis a magasabszintűaktus-teóriákhoz kapcsolódik, ugyanis megkülönböztethetjük az élmény strukturális momentumait, a tárgyat (tartalmat) és az élményt mint másodlagos tartalmat, a belső tudat pedig objektíváló öntudatként tűnik fel. Ez az objektiváció azonban védhető pontja a brentanói elméletnek (Zahavi,

²⁶ Brentano eredetileg a középkori filozófia tanulmányozásának kívánta szentelni magát, de neotomista mestere, Franz Jacob Clemens halála után doktori és habilitációs munkáját Arisztotelész metafizikai és lélefilozófiai írásainak szentelte. Az 1866-ban befejezett habilitációs tézise (Psychologie des Aristoteles insbesondere seine Lehre vom nous poietikos) bázisa későbbi, pszichikai aktusokról szóló elméletének. (Moran, 2000, 23. o., 28. o.) Brentano felfogása Dermot Moran és Dan Zahavi szerint is Arisztotelész-interpretációival hozható összefüggésbe. (Moran, 2000, 41. o., Zahavi, 2004, 75. o.)

²⁷ Caston szerint Arisztotelész felfogása úgy képes egyesíteni ezt a két, ellentmondónak látszó felfogást, hogy elkülöníti annak kérdését, hogy (a) hányfajta tartalom instanciálódik, attól a kérdéstől, hogy (b) hány token van jelen. Ellentétben azzal a felfogással, mely szerint a magasabb rendű tartalom egyúttal az elsőltől eltérő token, az első (a) típusra vonatkozó előfeltevés független (b)-től. A két tartalom tehát egységet alkot, két különböző típus instanciálódik egyben. Egyazon tokenben valósl meg egy külső tárgyra és akcidentálisan egy önmagára való irányulás. A tudat így reflexív módon relacionális, egyúttal közvetlen, transzparens. Ez a második szintű észlelés nem esetleges, tehát „valahányszor észlelünk, ennek az észlelésnek az észlelésével is rendelkezünk.” (Caston, 2002, 797. o.) Felmerülhet, hogy a végtelen regresszió érvével szemben ez a felfogás továbbra is védtelen, Caston azonban arra hívja föl a figyelmet, hogy a fenti premissza nem mosható össze a következő, erősebb változattal: „Valahányszor p-t észleljük, észleljük, hogy p-t észleljük”, vagyis az észlelést nem kell magasabb rendű osztályba tartozóként észlelnünk. A végtelen regresszus veszélyét könnyen kiküszöbölhetjük azzal, hogy a magasabb szintű aktusnak nem tulajdonítunk ugyanabban az értelemben ismét tudatot.

²⁸ Dan Zahavi (Zahavi, 2004) egy tanulmányában a brentanói elmélet újráfelfedezésének hátterével foglalkozik, amelyhez a magasabszintűaktus-teóriákkal való elégedetlenség vezetett az analitikus filozófusok körében. Ezeknek például nemcsak a végtelen regresszus veszélyével kell megküzdenie, hanem azzal is, hogy egyrészt szofisztikált, magasabb szintű reflexív aktusok híján a kisgyermeket, állatot kartezianus automatáknak kellene tekintenünk.

2004, 75. o.), mivel az élmény önmaga számára másodlagos tárgy, s nem válik tematikussá. (Brentano, 1874, 181. o.)²⁹

Implicit és explicit tudat

A mentális köre a karteziánus lélekképfogás hagyományához kapcsolódó Brentano számára is egybeesik a tudatossal. Tézise olyan gyengébb értelemben vett transzparens tudatot involvál, ami kizárja, noha nem teszi önellentmondásossá a tudattalan „aktivitásokat”. (Brentano, 1874, 132. o.) Az élmények intrinzikus, de intencionális önmagára való vonatkozása minden intencionális élményt szükségszerűen kísér, s ebben az értelemben tudattalan tartalmakról, tehát ilyen önvonatkozástól mentes tartalmakról legfeljebb „a pszichológia területén per definitionem kívül eső diszpozíciók rendszereként” (Varga 2013, 4) beszélhetünk. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a belső tudat nem implikál egyúttal észrevételt, pusztán annak lehetőségét, akkor a belső tudat mint „implicit észlelés” is felfogható egyfajta tudattalan tudatként, tág értelemben, mint ami észlelt ugyan, de nem észrevett (Brentano, 1874, 132. o.; Moran, 2000, 44. o. 481), s a reflexió számára utólagosan mindig hozzáférhető, látens tudat.

Már Descartes és Freud kapcsán is érintettük, hogy a tudatos tartalmakat közvetlenségük ellenére gyakran tévesen interpretáljuk vagy nem vesszük észre. A belső tudat Brentano szerint is pusztán lehetővé teszi, hogy megfelelő módon feljűk irányulva a belső észlelésben adott tartalmakat tévedés nélkül írjuk le, nem garantálja azt.

Azt, ami pusztán implicit módon észlelt, meg kell különböztetnünk attól, ami explicit módon is az, azaz észrevett és tudott. (Brentano, 1995, 33–38. o.) A belső tudat Brentanónál az intencionális aktus mint másodlagos tárgy *pillanatnyi* tudata, míg egy pszichés tartalom explicit észlelés tárgyaként az implicit adottságok háttéréhez képest kiemelt értelemben tudatos.³⁰ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az „észrevétel” [Bemerken] vagy explicit észlelés nem azonos a figyelemmel [Aufmerken] mint szándékos megfigyeléssel, bár valami olyasmi, ami fejleszthető. (Brentano, 1995, 37–38. o.) Az explicit észlelés esetében egy kiterjedt *egész* észlelésében elemeket különböztetünk meg egymástól. Ezzel szemben, bár a belső tudat sem nélkülözi az „elkülönítettséget”, az „egyidejű” érzetek csak utólag, az aktusok sorozatának időbeli lefolyásában válnak explicit módon észleltté, eredetileg nem válnak el egymástól, nem „észleltek”.³¹

²⁹ Tematikus önreflexió Brentano számára csak a visszaemlékezés módján lehetséges.

³⁰ Ez az implicit észlelési jelen egy tudatelőtesként is fölfogható, különösen a késői elméletben, ahol a belső percepció is egy kiterjedt jelent feltételez.

³¹ Később Brentano ugyan belátja, hogy az érzetek belső tudata sem lehet pusztán pillanatnyi tudat, mivel az előbb és utóbb viszonyai, az egymásra következők is szintézist, egy rendkívül szűkre szabott, de kiterjedt jelent feltételeznek, az elmélet azonban továbbra is foglya marad annak az elgondolásnak, hogy a most-hoz csatlakozó elsődleges emlékezet tartalmai irreálisak, azaz nem nevezhetőek észleltnek a szó szoros értelmében.

Mint láttuk, Descartes-nál a világos (clara) jelenlétet az elme érzékektől és képzelődéstől mentes tisztasága biztosítja, s az elme figyelme teszi a szemléletet adottságában határozottá vagy elkülönítetté. (Schmal, 2013, 4. o.) Ezzel egyúttal világosságának fokát is meghatározza. (Descartes, 1996, I. 37. o.) Hasonló felfogást képvisel Brentano is, amikor az explicit észlelés elkülönítettségét (különböző mértékben) állítja szembe a belső tudattal. Ezzel kapcsolatban fogalmazza meg kritikáját Freud, amikor tagadja, hogy lenne értelme világosságát tekintve olyan „halvány” tudatról beszélni, amelyben nem ismerjük fel saját mentális tartalmainkat. Freud számára a tudat a pillanatnyi észlelés tartalma képzelődéstől mentes tisztaságában, míg a brentanói belső (implicit) tudat pusztán az észrevehető, tudatelőttés.

Azonban sem Brentano, és nyomában Freud sem tesz lényegi különbséget a tudás, hit értelmében vett explicit tudat és a minden lelki fenomént karakterizáló belső (implicit) tudat között. Mindkettő valamire való tudatosság, objektíváló tudat, s a köztük lévő lényegi különbség a tulajdonképpeni tudatos észrevétel számára való határozottság, inkorrigibilis adottság, biztosság.

Husserl Brentano-kritikája és belsőtudat-elmélete

Edmund Husserl számos kritikát megfogalmaz Brentano elméletével kapcsolatban, elsősorban A Logikai Vizsgálódások V. Vizsgálódásában, majd a második kiadáshoz csatolt, 1913-ban íródott mellékletben (Außere und innere Wahrnehmung. Physische und psychische Phänomene). Kiindulópontja a fizikai és pszichikai fenomének distinkciójának elégtelensége.

„*Kimutatható, hogy nem minden – a pszichológia valamely lehetséges definíciójának értelmében vett – pszichikai fenomén számít a Brentano által használatos értelemben pszichikai fenoménnek, tehát pszichikai aktusnak, másfelől az is, hogy Brentanonál a »fizikai fenomének« többértelmű módon funkcionáló címszava alá esik az igazi pszichikai fenomének jó része is.*” (Husserl, 2007; Husserl, 1984, V. 9. §) A fizikai fenoméneknek Brentanonál két fajtáját különböztethetjük meg. (McDonnell 2011, 86) Az észlelt „másodlagos minőségeket”, mint a szín, a hang, a hőmérséklet stb., és az ezek magyarázatul szolgáló, fizikainak és objektívnek tekintett, de valójában hipotetikusan konstruált „dolgokat”, amelyeket egy objektív világban létezőnek, működőnek tekintünk, amelyeket érzékeinkre és műszereinkre „hatni vélünk” (testek, erők, atomok). A kettőben azonban közös, hogy ezek pszichikus aktusok elsődleges tárgyai. A fizikai fenomének első fajtája esetén úgy tűnik, hogy ezek olyan fizikai fenomének, amelyek látás, hallás, szaglás pszichikus fenoménjeinek objektumai, s amelyek másfajta fizikai fenoméneket prezentálnak. Amikor azonban egy fát észlelek, ez az észlelés nem az olyan implicit tartalmakra épül rá, mint pl. a „zöld” észlelet. Husserl kritikája arra a tézisére épül, hogy

ezek az intencionális tartalmak alapvetően különböznek az észlelési aktusok valós (Husserlnél reell) tartalmaitól, vagyis nem ugyanabban az értelemben immanensek. Az észlelt tárgy nem lehet a pusztá színérzet, hang stb., amelyből egy másfajta fizikai tárgyra következtetünk. Az érzetek komplexuma nem azonos a tárgy minőségeinek komplexumával. Az intencionálisan megcélzott tárgy tehát nem valósan immanens, a valósan immanens tartalmak pedig nem intencionálisak. Ezek a tartalmak „aktusokat építenek fel, szükségszerű támasztékként lehetőségessé téve az intenciót, maguk azonban nem megcélzottak, nem azok a tárgyak, amelyekről az aktusban képzetet alkotunk. Nem színérzeteket látok, hanem színes dolgokat, nem hangérzeteket hallok, hanem az énekeső énekét stb.” (Husserl, 1984, V. 11. § a) Meg kell tehát különböztetnünk a prezentáló érzetektől a szemlélt tárgyat, illetve a pszichikus aktus valóban immanens momentumainak „megélését” a tulajdonképpeni észleléstől, ami a megjelenő tartalmaknak „valamiként való felfogását” (a második kiadásban appercepció) vonja magával. Egy külső észlelés esetén a prezentált fizikai tárgy észlelt, tehát valamiként felfogott, ezzel szemben a prezentáló tartalmak pusztán megéltek, de nem észleltek.³²

Husserl bizonyos értelemben csatlakozik Brentanóhoz a minden aktushoz intrinzikusan hozzátartozó belső tudatot illetően, s abban is, hogy ez a belső tudat nem jelent egyúttal tematikus tudást.³³ Ugyanakkor ez a belső tudat nem „kíséri” az élményt, s nem az élmény „felfogása”. A pusztán megélt pszichikus élmény nem érzetek „észlelése”, hanem ezen érzetek megélésén keresztül valósul meg egy tárgy (és háttere) észlelése.

A „megélés” a Logikai Vizsgálódásokban még egyértelműen kibontatlan, üres fogalom, 1906-1907 táján azonban már a „belső tudatra” utal, amely reflexió előtti és sajátosan idői. Husserl itt a Logikai Vizsgálódásokhoz hasonlóan, ám attól eltérő megközelítésben a tudat három alapvető fogalmát különbözteti meg. Egy tárgy pusztá intencionális adottságán túl lehet kifejezetten, kitüntetett módon vélt, megcélzott, figyelt, míg a prereflexív élménymomentumok, érzetek és felfogások egyaránt „fenomenálisan”, egy „belső tudatban” nem tematizáló módon tudatosak, „megéltek”. „Az érzeteket nem látjuk, észlelő odafordulásunk, apperceptív objektíváló hitünk nem irányul rájuk. Mégis »tudatosak«.” (Husserl, 1987, 243. o.)

A husserli pusztá „belső” vagy „abszolút tudat” mint világosság „prereflexív önmanifesztáció”, amelyben tárgy és tartalom nem válik külön (tehát nem észlelés). Ennek

³² Reell vagy fenomenológiai (deskriptív pszichológiai) tartalmak és intencionális tartalmak megkülönböztetésére (Husserl, 1984, 411. o., 761-62. o.) Husserl az 1904-es téli szemeszterének előadásaiban is hangsúlyozza, hogy az észlelt tárgyat gyakran összekeverik az érzettartalommal, az érzetet az aktusok mintájára felfogva (észlelés-észlelt tárgy, érzet-érett tartalom) (Husserl, 2005, 23-24. o.) Az, hogy Brentano nem tesz különbséget az aktusok tartalma és tárgya között, a már említett ingadozását is magyarázza direkt realizmus és a reprezentacionalizmus között.

³³ Saját szubjektív állapotainkat, magát a szubjektivitást illetően a reflexiót megelőzően egyfajta „önfeleltségben” (Selbstverlorenheit) leledzünk.

megfelelően érzettartalom és érzete egy, s ezek a konstituáló momentumok az ezeket „interpretáló” vagy „átlelkesítő” felfogásokkal együtt pusztán megélték. Husserl felfogása szerint a „belső tudat” sem nem elsődleges, sem nem másodlagos észlelés. Nem objektív tudat, amely semmilyen értelemben sem tekinthető magasabb rendű aktusnak, illetve nem is egy (genetikus értelemben) észlelés „előtti” pszichés aktus. Nem arról van szó, hogy először belső tudatban érzékelem, majd a figyelem ráirányulásával észlelem-tapasztalom a tárgyat. Megélt és észlelt között nincs ilyen összefüggés, nem az lesz észlelt, ami korábban pusztán megélt volt. A belső tudat Husserlnél nem implicit észlelés, hanem mind az explicité vélt, tagoltan észlelt tárgy, mind pedig háttére észlelésének konstituáló tudata. Statikus fenomenológiai nézőpontból „ebben” konstituálódik mind az előtér, mind a háttér (a tárgyi mező).³⁴

„Nem szabad összekevernünk a tárgyi háttér tudatát és megélés értelmében vett tudatot. Az élmények, mint olyanok a maguk létevel rendelkeznek, azonban nem appercepciók tárgyai (különbben végtelen regresszushoz jutnánk). A háttér azonban számunkra tárgyilag adott, apperceptív élmények komplexumán keresztül, amelyek azokat mintegy konstituálják. Ezeket a tárgyakat figyelmen kívül hagyjuk, egy harmadik értelemben tudattalanok [...], azonban valami teljesen mást jelentenek, mint a puszta élmények, pl. az azokat objektíváló appercepciók és aktusélmények maguk. (A puszta megélt-volt, azt is mondhatjuk, nem puszta-észre-nem-vett-volt vagy tudattalan-volt a tárgyi háttér észre-nem-vett-voltának értelmében.) A háttér [másodlagos értelemben vett] attentionális tudatát és a puszta megéltséget teljesen el kell választani egymástól.” (Husserl, 1987, 54. o.)

5. Konklúzió

Mivel Brentano nem teszi meg a tárgyalt megkülönböztetést az észlelés, illetve tudat fenti két értelme között, az egyetlen támpontja ahhoz, hogy a tárgy voltaképpeni észlelését az érzetek, prezentáló tartalmak puszta tudatától, megélésétől elkülönítse, az utóbbiak pillanatnyi, még differenciálatlan, de már tárgyi észlelése (implicit észlelés), szemben az észlelt tárgyhoz tartozó szintézis differenciáltságával (explicit észlelés). A reflexió előtt pusztán belső tudatban megélt mentális fenomének, bár nem tematikusak, bizonyos értelemben mégis objektívtak, s az implicit észlelés már egy tárgyi mezőben mozog, s mivel az élmény nem tematikus másodlagos tárgy, a belső tudat összemosódik a háttéreszleléssel.

Freud átveszi Brentano elméletének azon elemeit, amelyek szerint az élmény az intencionális aktus másodlagos tárgyaként funkcionál (belső tudat), azonban nem fogadja el

³⁴ A genetikus fenomenológia nézőpontjából ezt a „megélést” az eleven jelenben kibontva tárhatjuk fel a tudatelőttés, esetleg tudattalan működéseket.

azt az álláspontot, amely szerint ez a másodlagos vonatkozás minden pszichikus fenomént karakterizál, így azok szükségszerűen transzparenssek. A freudi tudattalan, illetve az elfojtás ugyanis olyan lelki aktivitásokat előfeltételez, amelyek kívül esnek a transzparens tudat körén, nem csupán aktuális, de potenciális értelemben is. A Freud által adaptált intencionalitás- és belsőtudat-teória nem tesz lényegi különbséget megcélzott tárgy appercepciója és az immanens momentumok megélése között, felcserélhetővé téve ezzel a megcélzott tárgyat az afficiáló tartalommal, s ez Freud gondolkodásában feltétele annak, hogy egy tudatos vagy tudattalan aktus elsődleges tárgya elfojtott képzetként származékokat képezzen, illetve eltorzult formában megnyilvánuljon. Freud e keretek között könnyen elválasztja a tudat aktív és passzív mozzanatait, az értelemadó, értelemhordozó, érvényességkonstituáló mozzanatot (ez marad a pszichikus ismertetőjegye, szemben a fizikaival) a tudat önmaga számára való jelenlététől (ezt nevezi tudatosságának). Egy, a tudatostól minőségileg eltérő gondolkodást feltételezve a lelkit elszakítja a tudatostól,³⁵ s megbontja a pszichikus aktivitások és a tudatosság korábbi racionalista gyökerű egységét.

A husserli kritika abból indul ki, hogy belső tudat lényegileg különbözik a vélekedésként is karakterizálható tudattól (észleléstől), s fokozatai az affektív erősség fokozatainak felelnek meg. A prereflexív tudat e kettősségével, amelyben az implicit tudatot megkülönböztetjük a puszta megéléstől, az „észrevétlen” hozzájárul az éppen aktuális észlelési jelen egészének tapasztalatához, ám nem azonos a háttértudattal, amely már egy tárgyi mező konstitutív tartozéka, nem része annak a tárgyi kontextusnak, amelyen belül aktuális figyelmem mozog. Így bár nem „tudok” róla (sem explicit, sem implicit tudás értelmében), mégis részét képezi annak a fenomenális tapasztalásnak, amelyet tudatosnak nevezhetek. Ebben az értelemben pedig esetleg úgy is számot adhatunk a freudi értelemben vett tudattalan fenomenéjéről, hogy egyúttal megőrizzük a psziché egy racionalista ideáját.

Hivatkozások

ARISZTOTELÉSZ (1988): A lélek. *Lélektudományi írások*. Szerk: Steiger Kornél, Európa, Budapest. 9–155.

BRENTANO, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Erster Band. Duncker-Hublot. Leipzig.

BRENTANO, F. (1867): *Die Psychologie des Aristoteles. insbesondere seine Lehre vom nous poietikos*. Kirchheim, Mainz.

³⁵A tudattalan és az azon alapuló tudatos lelki nem mechanikai-oksági elvek szerint szerveződik, hanem sajátos szervezőelvek, motivációs törvényszerűségek szerint, amelyet egy a tudatostól minőségileg eltérő gondolkodásnak is nevezhetünk. (Ullmann, 2016, 156. o.)

- BRENTANO, F. (1995): *Descriptive Psychology*. Transl: Benito Müller, Routledge. London. New York.
- CASTON, V. (2000): Aristotle on Consciousness in *Mind*, Vol. 111. Oxford University Press. 751–815.
- CHISHOLM, RODERICK M. 1993. Brentano on “Unconscious Consciousness” In: *Consciousness, Knowledge, and Truth*, ed. R. Poli. Dordrecht: Springer Netherlands. 153–59.
- COHEN, A. (2000): The Origins of Freud’s Theory of the Unconscious: A Philosophical Link. *Psychoanalytische Perspektiven* Nr.41/42.
- CURLEY, E. (1978): The Cogito and the Foundations of Knowledge In: *The Blackwell Guide to Descartes’ Meditations*. Blackwell Publishing Ltd. 30–47.
- DAVIES, M. (1997): Elmefilozófia. In: Grayling A.C. (ed) 1997: *Filozófiai Kalauz*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- DESCARTES, R. (1993): *Értekezés a módszerről*. Szerk: Gábor Boros, Ford: Szemere Samu, Ikon, Budapest
- DESCARTES, R. (2008): *Meditations on First Philosophy With Selections from the Objections and Replies*. Transl: Oxford. New York.
- DESCARTES, R. (1994): *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford: Boros Gábor, Atlantisz. Budapest.
- DESCARTES, R. (1996): *A filozófia alapelvei*. Ford: Dékány András, Osiris, Budapest.
- FREUD, S. (2003): *Álomfejtés* Ford: Hollós István Helikon, Budapest.
- FREUD, S. (1991): *Az ösválami és az én*. Ford: Hollós István, Dukas Géza, Hatágú Síp Alapítvány. Budapest.
- FREUD, S. (1997): A tudattalan. In: *Ösztönök és ösztönsorsok Válogatott tanulmányok*. Ford: Berényi Gábor, Májay Péter, Szalai István, Filum. Budapest 77–113.
- FREUD, S. (1997): Megjegyzések a nem-tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben. In: *Ösztönök és ösztönsorsok. Válogatott tanulmányok*. Ford: Berényi Gábor, Májay Péter, Szalai István, Filum. Budapest 7–14.
- HATFIELD, G. (2011): Transparency of Mind. The Contributions of Descartes, Leibniz, and Berkeley to the Genesis of the Modern Subjekt. In: *Departure for Modern Europe: a Handbook of Early Modern Philosophy 1400-1700*. 361–375.
- HUSSERL, E. (1984): *Logische Untersuchungen. Zweiter Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. In zwei Bänden*. Szerk. Ursula Panzer, Halle: 1901; rev. ed. 1922. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1984.
- HUSSERL, E. (1987): *Vorlesungen über Bedeutungslehre*. Sommersemester 1908. Szerk. Ursula Panzer. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, Hua XXVI.
- HUSSERL, E. (1998): *Az európai tudományok válsága. I-II*. Ford. Berényi Gábor, Mezei Balázs, Enyedi András, Ullmann Tamás. Atlantisz. Budapest (Válság)

- HUSSERL, E. (2007): Logikai vizsgálódások (szemelvények) Ford: Marosán Bence, Deczki Sarolta, Ullmann Tamás, Varga Péter András, Zuh Deodáth, *Különbség*, IX. évf. /1. 17–50.
- HUSSERL E. (2005): *Wahrnehmung und Aufmerksamkeit. Texte aus dem Nachlass 1893-1912*. Hua 38. New York: Springer, Hua XXXVIII.
- KRANTZ, S. (1990): Brentano on 'Unconscious Consciousness. *Philosophy and Phenomenological Research* 50(4) 745.
- MERLAN P. (1945): Brentano and Freud. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 6, No. 3. Jun., 375–377.
- MORAN, D. (2000): *Introduction to phenomenology*. London. Routledge.
- PLÉH CSABA (1992): *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*. Gondolat. Budapest.
- ROZEMOND, M. (2006): The Nature of the Mind In: *The Blackwell Guide to Descartes' Meditations*. Blackwell Publishing Ltd. 48–66.
- SADLER, J. – DARE, C. – HOLDER, A. (1996): Vonatkoztatási rendszerek a pszichoanalitikus pszichológiában. In: *Pszichoanalízis, filozófia, metapszichológia (szöveggyűjtemény)* Szerk/ford: Bánfalvi Attila, Debrecen (kézirat).
- SCHMAL DÁNIEL (2015): *Az elme filozófiája a kora újkorban. A test-lélek probléma*. Gondolat, Budapest
- SCHWENDTNER TIBOR (2012): Sartre Freud-kritikája. In: *Imágó* 2012/2. 17–30.
- SMITH, B. (1988): A Study in Aristotle and Brentano. *Brentano Studien* 1. 75–88.
- SZUMMER CSABA (2014): Freud, avagy a modernitás mítosza (Esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról). Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan.
- ULLMANN, TAMÁS (2016): Hogyan működik a tudattalan? *Kellék* 55. Pro Philosophia Alapítvány. Kolozsvár–Nagyvárad–Szeged. 143–176.
- VARGA PÉTER ANDRÁS (2009): Az intencionalitás felfedezéséről *Magyar Filozófiai Szemle* 53. évf., 3. sz., 700–721.
- VARGA PÉTER ANDRÁS (Szerk.) (2013): *A fenomenológia keletkezése*. ELTE BTK Filozófiai Intézet; L'Harmattan; Magyar Filozófiai Társaság, Budapest
- ZAHAVI, D. (2004) Back to Brentano? *Journal of Consciousness Studies*, 11, No. 10–11, 66–87.

A válság hatása a szervezeti célokra az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Roma Szakkollégiumában

PACSUTA ISTVÁN, HADNAGY JÓZSEF
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomtudományi Intézet
Egészségház u. 4., Eger 3300
pacсутa.istvan@uni-eszterhazy.hu
hadnagy.jozsef@uni-eszterhazy.hu

Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen működő EKKE Roma Szakkollégium a hátrányos helyzetű és/vagy roma hallgatók tanulmányinak segítségét tűzte ki céljául. A több mint tíz éve működő szervezet működési sajátosságait vizsgálva keressük azokat a sajátos jegyeket, melyek a hirtelen érkezett Covid-19 különböző hullámaiban próbára tették a szervezet erőforrásait, veszélyeztették a kitűzött célok megvalósulását. Kvalitatív vizsgálatunkban arra kerestük a választ, hogy milyen szervezeti sajátosságok járultak ahhoz, hogy a szervezet, Erich Jantsch tipológiájával élve, kreatív jegyek felmutatásával, sikeresen alkalmazkodott a kialakult helyzethez, nem kellett különösebb mértékben megváltoztatnia sem formális, sem operatív céljait. Meghatározzuk, hogy melyek azok a szervezet kultúrájában rejlő erőforrások, melyek a sikeres alkalmazkodási stratégiát lehetővé tették.

Kulcsszavak: szervezeti célok, szervezeti kultúra, szervezeti tipológia

1. Az EKKE-RSZK bemutatása

Ahhoz, hogy a szervezetben lezajló változásokat és a változásokat kikényszerítő környezetben lezajlott folyamatokat megérthessük, első körben szükségesnek ítéljük a vizsgált szervezet bemutatását. Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen működő Egri Roma Szakkollégium több nagyobb szervezet fenntartásában és szervezeti alegységeként működik. Az anyagi hátteret biztosító, ebből a szempontból fenntartónak minősülő intézmény

Magyarország Kormánya a Belügyminisztériumon keresztül szakmai és pénzügyi felügyeletet gyakorol. A fenntartói oldalon azáltal, hogy az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem az Egri Főegyházmegeye, az érsekség fenntartásában működik, a fenntartói struktúrában az érsekség is megjelenik. A szervezet tevékenységét illetően a legközelebbi környezet az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem különböző karai és szervezeti egységei. Az imént felsorolt intézményrendszert figyelembe véve jól látható, hogy a szakkollégium működése egy meglehetősen tagolt fenntartói keretben zajlik. Minden egyes szint szakmai és/vagy anyagi felügyelettel, kontrollal él a szakkollégium munkáját illetően. A szervezeti működést illetően ez a fajta tagoltság meglehetősen fegyelmezett bürokratikus struktúrát igényel. Mind a szakmai, mind a pénzügyi működés tekintetében többszörös kontroll jellemzi a szakkollégium tevékenységét.

A belső struktúrát tekintve jóval egyszerűbb a helyzet. A szervezeti és működési szabályzat értelmében a szakkollégiumot az igazgató vezeti, akinek munkáját egy szakmai team támogatja. A szakmai team jellemzően mentorokból áll, akik a hallgatók egyéni életvezetéséért, tanulmányi előmeneteléért, közösségi szerepvállalásáért és a szakkollégium által meghatározott feladatok végrehajtásáért felelősek. Hallgatói oldalról a szakkollégium tagságából kikerülő hallgatói bizottság a legfőbb döntéshozó szerv, mely egyben képviseli a hallgatók igényeit, érdekeit. A szakkollégium döntéshozatalában ez a három „intézmény” jelenti a legfőbb fórumot. Ez kiegészül a közgyűléssel, melynek minden szakkollégiumi tag tagja.

A hallgatók a szakmai programban megjelölt célkitűzéseknek megfelelően és az igényeiket figyelembe véve különböző munkacsoportokba szerveződnek. Az egyik legfontosabb célkitűzés a társadalmi felelősségvállalás, a hátrányos helyzetű fiatalok segítése, tanulmányaik támogatása – ennek legmarkánsabb képviselője a tutor munkacsoport. A szakkollégium programjának fontos eleme, hogy külső és belső programokat szervezünk, ezáltal kapcsolatot teremtve az egyetem polgárságával és a tágabb társadalmi környezettel – ezt a rendezvényes munkacsoport szervezi. A PR-munkacsoport feladata a különböző rendezvények promótálása, a szakkollégiumban történt események hírül adása, a különböző közösségi platformok működtetése, a szakkollégiumhoz kapcsolódó termékek (pólók, „repi” anyagok) megtervezése. További feladatuk a különböző PR-termékek megtervezése, sajtóanyagok összeállítása. A tudor munkacsoport elsődleges feladata a szakkollégiumhoz kapcsolódó tudományos termékek formába öntése, a hallgatók munkáinak gondozása, szerkesztése, kiadása, a hallgatók tudományos munkáinak támogatása, tudományos események szervezése. Ezen munkacsoportok működése nem különül el, azaz nagyon nagy fokú átjárhatóság van az egyes munkacsoportok között, hiszen az egyes nagyobb rendezvények, események, projektek alkalmával a hallgatók munkacsoportjaikon kívül más-más tevékenységi területeken is kipróbálhatják magukat.

A szakkollégiumi célok közül talán a legfontosabb a tanulmányi előmenetel, a diplomaszerezés támogatásán túl a társadalmi felelősségvállalás megvalósítása, a hallgatók

ilyen jellegű motiválása. Természetesen a roma kultúra és hagyományok ápolása mellett a keresztény hitélet támogatása és gondozása is feladataink közé tartozik. A szakmai koncepciónak megfelelően ezen tevékenységek jellemzően közösségi keretek között zajlanak, hiszen rendkívül fontos a közösségépítés, mind a szakkollégiumon belül, mind az egyetem köreiben, ezentúl felvállalt tevékenység a különböző roma szakkollégiumok közötti „hálózatosság”, kapcsolatépítés is.

2. A szervezeti kultúra bemutatása

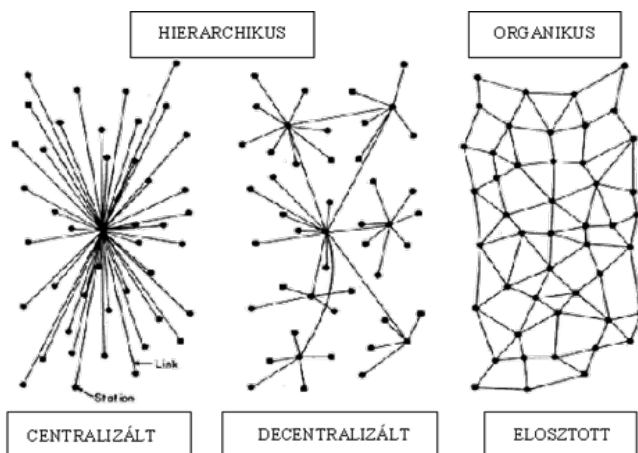
A vizsgálat kiindulópontjaként meg kell határoznunk azokat a szervezeti jellemzőket, melynek keretei megszabják a szakkollégium működését. A leírásra legalkalmasabb fogalom a szervezeti kultúra. „A szervezeti kultúra a tagok által elfogadott, közösen értelmezett, mélyen beágyazódó értékek, attitűdök, meggyőződések, hiedelmek és normák rendszere; az intézményre jellemző viselkedésminták együttese. A kultúra tanulási folyamat eredménye, problémamegoldási, alkalmazkodási cselekvések vezérlője; a működés lényegi sajátosságait, az ezekben megjelenő alapértékeket, valamint a látható és láthatatlan szimbolikus elemeket jelenti, mely által a szervezet tagjai megteremtik a közösség érzetét.” (*Bakcsi*, 1996; *Barlainé*, 2000, idézi *Serfőző*, 2005, 70) A későbbiek szempontjából kiemelnénk az intézményre jellemző viselkedésminták fontosságát, melyek válságok vagy pusztán alkalmazkodási folyamatok során problémamegoldási, alkalmazkodási cselekvések vezérlőjeként jelennek meg.

A szervezet alapvető jellemzőinek feltárásához néhány szervezetre vonatkozó klasszikus szakirodalmi forrást idézünk. Különböző szervezeti tipológiák alapvető paramétereit a szakkollégiumra alkalmazva megállapítható, hogy ideáltipikusan egyik kategóriába sem tudjuk egyértelműen beilleszteni a szakkollégiumot. A szervezet bemutatásából azonban jól látható, hogy a munka a projektek köré szerveződik, azaz feladat típusú szervezeti kultúrának tekinthetjük (*Handy*, 1993). A felépítésből adódóan demokratikus működés jellemzi.

Más típusú kategóriát (*Quinn*, 1991) alkalmazva az úgynevezett szabályorientált kultúra jegyei figyelhetők meg a szakkollégium működésében. Látható, hogy a fenntartói akaratnak megfelelően nagyon fontos a bürokratikus szabályozottság, a különböző tevékenységek és azok beszámolóinak megírása, a vállalt feladatok jól dokumentált elvégzése. Ezeknek az elvárásoknak a szabályorientált kultúra segít megfelelni, hiszen jól strukturált feladatokat kell elvégezni. A befelé irányultság és a kontrollálás szintén fontos eleme a működésnek, stabilitást és egyensúlyt hoz a szervezet működésébe. Ebben a működésben a vezetőnek ellenőrző és koordináló szerepe van. Rendkívül fontos az információ szabályozott csatornákon való áramlása és a szervezetben zajló tevékenységek pontos dokumentálása. Más szempontból a célorientált kultúra vagy teljesítményközpontú

kultúra jegyei is felfedezhetők. Működésünk egyik fontos alapelve az eredményesség, az, hogy minél több hallgató jusson diplomához, a rendelkezésünkre álló anyagi kereteket maximálisan és céljainkhoz igazodva tudjuk felhasználni. Ennek megfelelően kiemelkedő jelentőségű a pontos feladatmeghatározás, pontos célkitűzés. Ebből a szempontból a vezető feladata a racionális célkitűzés, másként megfogalmazva a fenntartói akaratoknak megfelelő világos elvárások megfogalmazása, ezek végrehajtásának pontos tervezése. Változások szempontjából és a hétköznapi működést illetően az innovatív kultúra, az adhocrácia jelei nagyon erősen jelen vannak a szervezet működésében. Rugalmas alkalmazkodóképesség és magas fokú kreativitás, innovatív megoldások jellemzik a szervezet működését. Igyekszik kielégíteni – hisz ez a szabályzatunkban is megtalálható – a tagok fejlődés iránti igényét, fejlesztését. A vezető ebben a kultúrában fejlesztő és képviselő szerepet tölt be. A képviseletet mind a fenntartó irányába, mind pedig a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat irányába el kell látni, hiszen a szervezet működéséhez, a kreativitáshoz elengedhetetlen az újabb erőforrások bevonása, a szervezet környezetével való aktív kapcsolat-tartás. A negyedik nagy szervezeti kultúra a csapat- vagy személyorientált kultúra. Ebben a kultúrában is az emberi erőforrásokon van a hangsúly, az egyéni fejlődés támogatása itt is elengedhetetlen. Ezt a célt szolgálják a rendszeres szervezetfejlesztő foglalkozások, de ide sorolhatjuk a különböző összetételű csoportokban történő projektmunkákat is.

A szervezet kultúráját nagyban meghatározza az a struktúra, melynek keretei között a szervezet működik. A korábbi jellemzőkből láthattuk, hogy a szervezet több ponton is hierarchikus jegyeket mutat, azonban nagymértékű a participáció, demokratikus jegyek is felfedezhetők. Ezek figyelembevételével és a szervezeti és működési szabályzatot megvizsgálva jól látható, hogy leginkább a decentralizált szervezeti felépítés jellemzi a szakkollégiumot.

Forrás: Barabási (2003:194)

1. ábra. Szervezeti struktúrák

A decentralizált felépítés tetten érhető jegyei a különböző munkacsoportok és azok hallgatói bizottsághoz és az igazgatóhoz történő rendelése. A szakmai team szintén az igazgató mellett, vele együtt hozza meg a döntéseit, melyet a közgyűlés általi „megbeszélések” előznek meg.

A szervezeti struktúrát megvizsgálva (Jantsch, 1980) megállapíthatjuk, hogy a szabályzatban és a működésben fellelhető jegyek alapján hierarchikus felépítésű a szervezet, azonban ennek inkább decentralizált formája jellemző, azaz a tagok munkacsoport-vezetőkhez, mentorokhoz kapcsolódnak, akik a hallgatói bizottsághoz és a szakkollégiumi igazgatóhoz rendelődnek. Ez a szervezet folyamatossága szempontjából elengedhetetlen momentum, hiszen egy szervezet életében a gyakran cserélődő tagság esetén szükség van olyan fix pozíciókat betöltő személyekre, akik biztosítják a szervezet kultúrájának folyamatosságát. Ha a Jantsch-féle tipológiát vesszük alapul, megtalálhatjuk azokat a jegyeket, melyek az alkalmazkodó és inventív rendszer sajátjai. Mint említettük, a decentralizált hatalmi viszonyok jellemzőek, motiváció szempontjából pedig a belső értékek és a társak elismerésére való törekvés mellett megjelennek az anyagi előnyökre (ld.: ösztöndíj) és karrierre utaló jelek, például a diplomaszerezés vágya. A kommunikációt tekintve laza, sokirányú kommunikációs viszonyokat véltünk felfedezni, ami rendkívül sok csatornán zajlik. A változásra irányuló képesség mind külső inger hatására, mind pedig belső mechanizmusok hatására egyaránt jellemző. A környezettel ápoltság kapcsolat meglehetősen bonyolult, hiszen ahogyan fentebb is bemutatuk, a szakkollégium egy nagyobb egységbe ágyazódik be, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem polgársága révén számtalan szálon kapcsolódunk más szervezeti egységekhez, diákszerveződésekhez, szervezetekhez. A környezettel való kapcsolatot leginkább az együttműködés jellemzi, mind az egyetemmel mint fenntartóval, mind a Belügyminisztériummal mint fenntartóval, mind pedig az egyéb hallgatói szervezetekkel kapcsolatban elmondható ez. A célok megválasztására vonatkozóan korlátozott szabadsággal élhetünk, hiszen a fenntartó részéről kiírt szakmai elvárásoknak meg kell felelnünk, azonban ezek viszonylag tág keretek között értelmezhetők, így a hallgatói igényekhez igazíthatók a különböző programelemek. Ezek figyelembevételével mondhatjuk azt, hogy az általunk vizsgált szervezet alkalmazkodó és kreatív szervezeti jellemzőket mutat.

3. A kutatás koncepciójának bemutatása

A közelmúltban lezajlott változások jelentős kihívások elé állították a szakkollégiumot. Ezen változások egy része új keletű, mások már megszokott változási folyamatok. A működésünkben eredően a tagok cserélődése folyamatos, hiszen a diplomaszerezés segítése elsődleges feladatként azt eredményezi, hogy a hallgatói tagság megújulása évről évre – igaz, változó mértékben, de – jellemző. A szervezettel kapcsolatos elköteleződés egyik fontos mutatója, hogy ezen kívül jelentősebb lemorzsolódással még nem szembesültünk.

Az igazán jelentős változások, melyek új keletűek, a fenntartói oldalról érkeznek. Azáltal, hogy a társadalmi felzárkózásért felelős ágazati politika a Belügyminisztériumhoz került, egy új szervezeti struktúrába kellett beágyazódnia a szakkollégiumi működés legvégső döntéshozatalának. Szintén fenntartói oldalról érkező változás az egyetemünk Egri Főegyházmegyéhez való csatlakozása, azaz a közelebbi fenntartó személyében is változás állt be. Az intézményi változásokon túl további jelentős hatás, mely egész társadalmunkat áthatotta, a Covid-19 által okozott helyzet és az arra történő reagálás. Ezen változások és az ezekre történő reakciók adták annak apropóját, hogy egy vizsgálatot készítsünk arra vonatkozóan, hogy hogyan is működik a szakkollégium. Kíváncsiak voltunk, hogy a változási folyamatok milyen erőforrásokra támaszkodhatnak, hogyan érintették a szakkollégium működését.

A vizsgálatot kvalitatív módszerrel végeztük, félig strukturált interjúkat készítettünk a szakkollégium döntéshozó pozícióban lévő tagjaival. Ezek a tagok a szakkollégium igazgatóján és a szakmai team néhány tagján túl a különböző munkacsoportok vezetői és a hallgatói bizottság tagjai. A vizsgálatot 11 fővel készítettük el. Az adatfelvételt a tudor munkacsoport tagjai végezték. A félig strukturált interjúk a következő dimenziókra tértek ki: Vizsgáltuk a környezethez való alkalmazkodást, annak feltételeit és folyamatát. Kiemelt figyelmet kapott a döntési folyamat és az információáramlás. Mivel minden változási folyamat konfliktust generál, így a kialakult konfliktusokat is górcső alá vettük. A szervezetre vonatkozó dimenziók sorában az utolsó a „hozadék” című volt, mellyel azt próbáltuk feltérképezni, hogy milyen pluszerőforrásokat, -tapasztalatokat biztosított vagy hozott a változási folyamat.

4. A szervezet céljai

A szervezet céljainak meghatározásakor külső és belső igényekre egyaránt reagálnia kell a szervezetnek. A szervezet céljai adnak irányt a szervezet tevékenységének, folyamatainak, ezért nagyon fontos feltétel, hogy a szervezet céljait bizonyos szempontok alapján megvizsgáljuk. A szervezeti célok ismerete mint vizsgálati szempont magában foglalja a szervezettel szemben megfogalmazott társadalmi elvárásokat, melyeket a fenntartói akarat és a szűkebb társadalmi környezet egyaránt közvetít a szervezet felé. A formális szervezeti célok ismerete biztosított, hiszen működésünk transzparens, szervezeti és működési szabályzatunk több fórumon is elérhető (ld.: a szakkollégium honlapja). A célrendszer vizsgálata során megállapítható, hogy az úgynevezett stratégiai célok lebontása megvalósul, hiszen minden év elején rendelkezésünkre áll a pontos tevékenységekre és határidőkre osztott szakmai program, ezek keretét szabnak az éves működésnek. Tehát azt mondhatjuk, hogy a világosság, kiszámíthatóság mindenképpen megvalósul a szervezeti célok megfogalmazása során, másik megközelítésben a formális célok ismertek, transzparenssek.

Egy szervezet alapvető céljait kétféleképpen osztályozhatjuk: formális és operatív célok különböztethetők meg. A formális célok a szervezet szabályzataiban foglalt „bürokratikus” céloknak felelnek meg. Esetünkben: „A Szakkollégium működésének alapvető célja, hogy a magas szintű képzés nyújtása és a tehetséggondozás feladata mellett, segítse a hallgatókat esetleges társadalmi hátrányaik leküzdésében, valamint kölcsönös társadalmi felelősségvállalása részeként segítse a társadalmi problémákra érzékeny, szakmailag igényes értelmiség nevelését [...] Ennek érdekében a Szakkollégium hallgatóit saját szakterületükön kimagasló teljesítményhez segíti, tehetséggondozó és szükség esetén hátránykompenzáló tevékenységet végez. Olyan szellemi és közösségi műhely létrehozása a cél, ahol a szaktudás, az identitás és az önismeret fejlesztésén túl a társadalmi felelősségvállalás aktív módon valósul meg.” Ezen célok megvalósítását szolgálja a szervezeti struktúra, azaz a munkacsoport-felosztás, melyet korábban ismertettünk. Ezen célok megvalósításának legfőbb kerete az évről évre megvalósított szakmai program.

Szakkoli programja - milyen mértékben vársz ezen a területen segítséget? Átlagok 5-ös skálán

Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra. A szakkoli programja – milyen mértékben vársz ezen a területen segítséget?

A szakkollégium operatív céljainak meghatározásakor fontos, hogy figyelembe vegyük a hallgatói tagság igényeit. A szervezetek jól vagy rosszul definiálják céljaikat. A Cova szervezeti modell keretei között a célok definiálják azt a kívánt állapotot, eredményt, hatást, amely elérése érdekében a szervezet az eszközeit és erőforrásait működteti, használja. A célok adnak irányt a szervezet tevékenységének, folyamatainak. (Németh *et al.*, 2021) Ennek meghatározása érdekében a tudor munkacsoport kvantitatív vizsgálatot folytatott, mely során kérdőívvel kérdeztük meg, hogy a szakkollégium által végzett tevékenységek közül melyek azok, amelyek fontosak, és melyek azok, melyek kevésbé fontosak a tagság számára. A vizsgálat eredményei közül számunkra most az a legfontosabb, hogy az egyes programelemek közül egy 5-fokú skálán mennyire fontosnak értékelik a hallgatók az egyes tevékenységeket. A feldolgozás során megerősítést nyert, hogy a hallgatók számára első helyen a közösségi élmények biztosítása, a közösséghez való tartozás megerősítése a legfontosabb. A második legfontosabb kérdéskör a karierre vonatkozó állításokat tartalmazta, itt a későbbi életvitelre vonatkozó felkészítés, az álláskeresés támogatása, a nyelvi készségek fejlesztése szerepelt. Meglepetésünkre az anyagiakra vonatkozó tételek csak a középmezőnyben szerepeltek, annak ellenére, hogy többségében hátrányos helyzetű, nem kifejezetten jó anyagi körülmények közül érkező hallgatókkal dolgozunk. A mezőny végén a tanulmányok támogatása szerepel, itt a szakdolgozat megírásának segítésére, különböző kurzusok lebonyolítására, a tanulási stratégiák támogatására, TDK-munka támogatására kell gondolnunk. Szintén meglepetésként szolgált, hogy a hallgatók saját identitásuk keresése során, a roma hagyományok megőrzése kapcsán és a hitéletre vonatkozóan a legcsekélyebb mértékben várnak segítséget.

Az alacsony elemszám miatt adataink nem alkalmasak faktoranalízis elvégzésére (KMO = 2,81), így a fentebb vázolt problémakörök inkább tematikusan rendezhetők össze, statisztikai adatokkal ezeket alátámasztani nem tudjuk. A sorrend azonban jól látható. A közösségre vonatkozó szolgáltatásokat a karrier követi, majd az anyagiak, és ahogy említettük, a tanulmányok támogatása és az identitáskeresés esetén kevésbé szorulnak segítségre hallgatóink. Ez abból a szempontból kiemelt jelentőségű, hogy a Covid-19 okozta válság, az izoláció épp a közösségi összejöveteleket, a közösségi szolgáltatásokat veszélyeztette leginkább. Tehát amikor a szakkollégiumnak ki kellett dolgoznia azt a stratégiát, hogy hogyan reagáljon erre a kihívásra, elsősorban azt kellett szem előtt tartani, hogy a szakkollégiumban kialakult szolidaritás, integráció továbbra is fennmaradjon, a szakkollégium tagsága közösségként működhessen tovább.

5. A változásokra történő reagálás menete, a célokra gyakorolt hatás

„A működés átáll, de a cél nem”

Tehát az a cél, hogy a hallgatók közösséghez való tartozása, közösségi élménye biztosított legyen, továbbra is elsőbbséget élvezett. Működés tekintetében a személyes kapcsolattartásról az online kapcsolattartásra álltunk át. Az interjúk alapján kijelenthető, hogy a változásokra történő reagálás első teendője az integráció megerősítése volt. A környezetben lezajló változások arra sarkallták a szervezetet, hogy elsődleges feladatként egyfajta befelé fordulás menjen végbe a már említett integráció, a közösség megerősítése érdekében.

„A közösségi jellegű célok felerősödtek”

„a kapcsolattartás fontos céllá válik”

Az interjúkból kiderült, hogy maga a döntés folyamata nem változott meg, a participatív, demokratikus működés továbbra is fennmaradt, azonban a formális célok szem előtt tartása mellett operatív célként a szervezet folyamatossága, egyben tartása jelent meg.

Az, hogy a szervezettel szembeni lojalitás ilyen magas fokú volt, biztosította, hogy a szervezet tagjai továbbra is kapcsolatban maradjanak egymással. Ez a fajta kapcsolat jelentős erőforrásként jelentkezett. A vírushelyzet által okozott helyzetben ezek a kapcsolatok egyfajta támaszként szolgáltak a tanulmányok folytatására és a nehezebbé váló élethelyzetek megoldásában is.

„Mindenki tudott számítani saját mentorára”

Az interjúk során kiemelésre került, hogy a mentorok, akik normál időszakban is életvezetési tanácsokkal látják el a hallgatókat, fontos támaszként voltak jelen.

„A kommunikáció nem volt hatékony...”

Egy ilyen nagy fokú változásra történő reagálás időt vesz igénybe. Az interjúk során elhangzott, hogy az információáramlás csatornáinak kidolgozása egy-két hónapot vett igénybe. Ez volt az az időszak, amíg a szervezeten belül technikailag sikerült reagálni az újonnan kialakult feladatokra. Természetes, hogy a kezdeti időkben mindez alacsony hatékonysággal működött, az online technikák elsajátítása, a technikán túl a használat kultúrájának elterjedése időt vett igénybe.

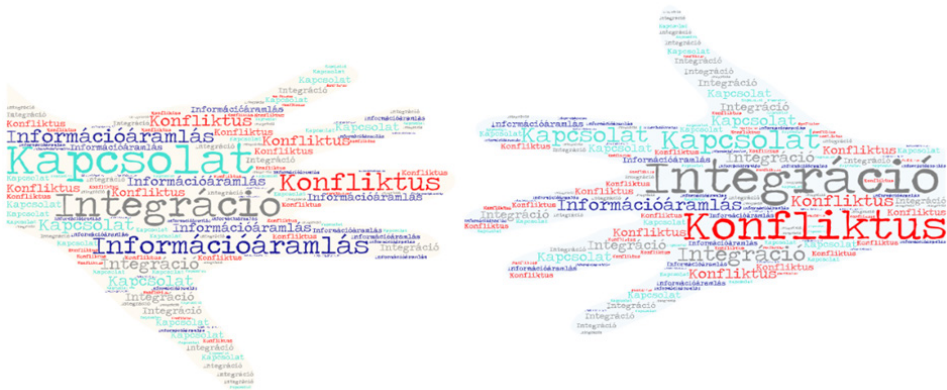
A szervezet céljai bármilyen módon megváltoznak, az mindenképpen konfliktussal jár. Minden olyan átalakulás szervezeti változásnak tekinthető, amely a szervezetek egy vagy több „lényeges jellemzőjében” következik be: ezek érinthetik a szervezetre jellemző működési folyamatokat, a szervezetre jellemző technológiát, a szervezeti outputokat, a szervezeti struktúrát, a szervezeti kultúrát, a szervezeti magatartást, a szervezet hatalmi viszonyait. (Belényesi, 2014) Ez a fajta reagálás is erőforrások újraelosztásával járt,

a szervezetben belüli csoportok hatalmi viszonyai is változáson mentek keresztül, így nyilvánvaló, hogy konstruktív és destruktív konfliktusok is lezajlottak.

„A háttérben lezajlott...”

„A konfliktusok lefutása érzelmdúsabb lett, nehezebben zajlott le...”

A szervezeti változás fenyegetheti anyagi érdekeinket, az új eljárások, a korábbiól eltérő rutinok olyan félelmet ébreszthetnek bennünk, hogy nem leszünk képesek az új követelményeknek megfelelni, s így a teljesítményünk csökken. (Lévai, 2011) A feszültebb helyzet miatt és a társadalomban kialakult morális pánik okán gyakoribbak lettek az érzelmileg telített konfliktusok. Ezek a konfliktusok jóval nehezebben, gyakran felszín alatt zajlottak le, az online kommunikáció párhuzamossága pedig teret engedett a formális csatornák mellett az informális csatornákon történő lebonyolításra.

Forrás: Saját szerkesztés

3. ábra. A szervezet reakciója a változásokra.

„A szankciók lágyultak”

Mint utólag kiderült, a szakkollégium vezetése által tanúsított nagyobb fokú tolerancia (például a hiányzások kezelése, határidők betartatása) a csoportok között konfliktusokat generált, azaz a formális keretektől való eltérés néhány esetben, néhány munkacsoportban ellenérzéseket szült.

6. Konklúzió

Végezetül vegyük számba, hogy a szervezeti kultúrából eredően milyen erőforrások álltak rendelkezésre az említett változások véghezviteléhez. Thompson megállapításai szerint (Thompson, 1967) az alkalmazkodásnak különböző feltételei vannak, egyik fontos

feltétel a szabad tőketartalék. Nem csak anyagi jellegű tőkére kell gondolnunk, hiszen ez a mi esetünkben rendelkezésre állt. Tőkeként kell tekinteni a szervezet tagjainak lojalitására, a humán erőforrás minőségére is. Ebből a szempontból kedvező helyzetben voltunk, hiszen az említett lojalitás, a szervezet integráltsága igen jó állapotban volt. További fontos feltétel az alkalmazkodásra szánt idő, ennek az időnek a rendelkezésre állása. Ennek a tényezőnek a rendelkezésre állása érthető okokból nem volt biztosított, hiszen a vírushelyzet meglehetősen gyorsan idézte elő a környezetben azokat a változásokat, amelyekre reagálnunk kellett.

Forrás: Saját szerkesztés

4. ábra. A szervezeti kultúra erőforrásai

A szervezeti kultúrában található erőforrások egyrészt a technológia oldaláról közelíthetők meg. Az, hogy a tevékenységek különböző munkacsoportokban zajlottak, eredményezte azt, hogy a különböző munkacsoportok más-más jellegű készségeket halmoznak fel mint tőketartalék. A tutor csoport, mely diákok korrepetálását végzi, értelemszerűen kevésbé volt felkészült az információs technológiák alkalmazására. Ebből a szempontból a PR-csoportunk járt az élen. Így nem meglepő, hogy a szakkollégiumban a PR-csoport ebben a helyzetben rendkívüli erőforrásokat biztosított, hiszen a különböző információs technológiák ismerete, a különböző online közösségi platformok működése számukra már ismert volt. A szervezet története is erősítette a formális és operatív célok megvalósításának lehetőségét. Az, hogy a szakkollégium alulról szerveződött, demokratikus módon működik, nagyfokú rugalmasságot biztosított. A szervezet kultúrájának alapvető eleme, hogy érzékenyen reagál a hallgatók igényeire, így az úgynevezett operatív célok gyakran változnak. Így a jelen helyzetben

tárgyalt változási folyamatok sem tűntek túlzottan újszerűnek. A szervezet mérete is erőforrásként jelentkezett, hiszen a „kicsi egy nagy rendszerben” olyan védőernyőt jelentett számunkra, mely zökkenőmentesebbé tette a működés fenntartását. A már említett humán erőforrás és ennek szemlélete is fontos erőforrásként jelentkezett. Az a változatos és magas fokú szakértelem, melyet az oktatók és a hallgatók együtt biztosítottak, a vezetési stílus és az ennek köszönhetően kialakult munkamódszerek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a szervezet rugalmasan tudjon válaszolni a kialakult helyzetre. A szervezet sikeresen elkerülte azt a veszélyt, hogy a bürokratikus struktúra jegyeit hangsúlyozva a formális célok megvalósítására összpontosítson. Ettől eltérően az innovativitás és kreativitás jegyeit hangsúlyozva az operatív céljait mindinkább igyekezett a hallgatói igényekhez igazítani úgy, hogy az integrációt és a közösséghez való tartozás szempontjait erősítette, ezáltal sikeresen elkerülte a szervezet megmerevedését, megerősödve került ki a nem várt válsághelyzetből.

„Nem voltunk hatékonyak... sokat fejlődtünk. Mindannyian, a szakkoli is, tutor csoport is... felkészültebbek vagyunk.”

Hivatkozások

- BAKACSI GYULA (1996): Szervezeti magatartás és vezetés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓ (2003): Behálózva. A hálózatok új tudománya. Magyar Könyvklub, Budapest.
- BARLAI RÓBERTNÉ (2000): Ismeretek a szervezeti kultúra elemzéséhez. Új Katedra, 11. 26–28.
- BELÉNYESI EMESE (2014): Változásmenedzsment a közigazgatásban. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest.
- HANDY, CHARLES B. (1993): Understanding organizations. Oxford: Oxford University Press.
- JANTSCH, ERICH (1980): Design for Evolution: Self-Organization and Planning in the Life of Human Systems. The International Library of Systems Theory and Philosophy
- LÉVAI ZOLTÁN (2011): A változásmenedzselés a korszerű közigazgatásért. 2011. Letöltve 2016. május 25-én a http://www.zskf.hu/images_uploaded/4eedea871abf3.pdf oldalról
- NÉMETH GERGELY – KIS TAMÁS LORÁND – VIRÁG IMRE – BODOR PÁL – KISHÁZY GERGELY (2021): A SZERVEZETI MŰKÖDÉS MODELLKONCEPCIÓJA. In: ÚJ MUNKAÜGYI SZEMLE, II. ÉVFOLYAM 2021 / 3. SZ. pp. 12–33.

- QUINN, R. E. (1988): *Beyond Rational Management*. San Francisco, Jossey-Bass Publishers.
- SERFŐZŐ MÓNICA (2000): Szervezeti kultúra típusok, Quinn Versengő Értékek Modelljének felhasználása a humán erőforrás menedzsmentben. In: Mészáros Aranka (szerk.) *Munkapszichológia szöveggyűjtemény. Humán erőforrás menedzser távoktatásos képzéshez*, Szent István Egyetem, Gödöllő, 180–192.
- SERFŐZŐ MÓNICA (2005): Az iskolák szervezeti kultúrája. In: *Iskolakultúra 2055/10* p. 70–83.
- THOMPSON, JAMES D. (1967): *Organizations in Action*. New York: McGraw-Hill Book Company

Szülői alkoholizmus felnőtt gyerekekre gyakorolt hatása

PIRISI EDINA ENIKŐ

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomtudományi Intézet
Szociálpedagógia Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
pirisi.edina@uni-eszterhazy.hu

A szülői alkoholizmus következtében olyan diszfunkcionális családi működés alakul ki, amely negatív hatással van a gyermek egészséges személyiségfejlődésére, lelki problémákhoz és az ACoA-szindróma kialakulásához vezethet. Az ACoA-szindróma egy olyan poszttraumatikus stresszszavar, amelyben az alkoholista családokban megélt traumatikus élmények, a megoldatlan gyerekkori sérelmek évekkel vagy évtizedekkel később a felnőtt kapcsolatokban tudattalanul aktualizálódnak és visszatérnek. Az alkoholisták felnőtt gyermekeinél ellehetetlenül a saját érzéseiknek és gondolataiknak a megélése és tudatosítása, nehezzé válik a megfelelő önszabályozás és a társukhoz való intim kapcsolódás. Az ACoA-szindrómás felnőttek számára a személyes problémáik megoldásához, illetve pszichés zavaraik kezeléséhez szükséges a megfelelő lelki segítségnyújtás, amelynek mind a paraprofesszionális, mind a professzionális formái hatékony támogatást tudnak nyújtani a nehézségekkel való megküzdésben.

Kulcsszavak: alkoholizmus, problémás ivás, diszfunkcionális család, ACoA-szindróma

„Az ivás lassan legalább olyan fontos szerepet kezd játszani a mi életünkben is, mint az alkoholistáéban, jóllehet mi nem is iszunk.” (Alison Burr)

1. Az alkoholizmus mint probléma

A problémás alkoholfogyasztást a WHO 1948-ban írta le, és vette fel az alkoholizmust mint kórképet a Betegségek Nemzetközi Osztályozásába (Buda, 1992). Az alkoholizmus betegségkoncepcióját és klasszikus tipológiáját pedig Jellinek (2010) alkotta meg, aki az alkoholizmust olyan ivásnak tartotta, amely az egyénre illetve a társadalomra nézve problémát jelent. Jellinek az alkoholizmusnak az alábbi típusait különítette el: (1) *Alfa típusú ivó*: a konfliktusivó, aki a feszültségek oldása miatt iszik, és akinél pszichés függőség alakulhat ki. Kontrollvesztés nincsen, de felléphet a társas kapcsolatokra gyakorolt negatív hatás. (2) *Béta típusú ivó*: az alkalmi ivó, akinek az ivásai a szociális környezet szokásaihoz kapcsolódnak, esetében pszichológiai függőség nem alakul ki, de a biokémiai tolerancia hosszabb távon megnövekedhet nála. (3) *Gamma típusú ivó*: a klasszikus iszákos, aki kontrollvesztéssel iszik, gyakran látványosan részeg, és akinél mind a pszichés, mind a fizikális függőségi tünetek megjelennek. (4) *Delta típusú ivó*: a rendszeresen ivó, akinél szintén kialakult a fizikai függőség, folyamatosan jelen van az alkoholhatás és az absztinenciára való képtelenség, de ritkák a részegségek. (5) *Epsilon típusú ivó*: a kontrollvesztéssel ivó, akinél a pszichológiai függőség kialakult, de fizikai függőség nincs. Esetében előfordulnak nagy, de ritka részegségek, többnapos ivászatok, amelyek a környezet számára feltűnőek, de érthetetlenek. Jellinek a gamma és a delta típust tartotta betegségnek, az alfa, béta és epsilon típusú ivót a normalitás tartományába sorolta. Ezek a csoportok ma már nem részei a szakmai osztályozási rendszereknek, de a gyakorlatban jól bevált az alkalmazásuk, ezért lényegében továbbra is használatban vannak (Tringer, 2010).

Manapság inkább a szociálisan elfogadott ivás és a problémás ivás elkülönítése a jellemző. Az utóbbiról akkor beszélünk, ha az alkoholfogyasztás károsítja az egyén személyiségét, társas kapcsolatait, életvitelét és egzisztenciáját. Míg a szociális ivás egy társadalmilag elfogadott magatartás, addig a problémás ivás már magatartászavarként határozható meg, amelynek két leggyakoribb formája a nagyivás és az excesszív ivás. Nagyivónak az számít, aki rendszeresen fogyaszt nagy mennyiségű alkoholt. A nagy mennyiség férfiak esetében a napi 3-4-nél, nőknél pedig a napi 2-3-nál több brit unit (7,9 g tiszta alkohol), ami kb. férfiaknál 3-4 és nőknél 2-3 nagy pohár sörben vagy kis pohár borban található meg. Az excesszív ivóra pedig az jellemző, hogy nem fogyaszt rendszeresen nagy mennyiségű alkoholt, de amikor igen, akkor impulzív és kontrollvesztéssel iszik (Lajtai, 2007).

Pszichiátriai értelemben alkoholfüggőségről akkor beszélhetünk, ha az alábbi tünetek jelentkeznek (Tringer, 2010, 249. o.):

- „sóvárgás, kényszerítő vágy az ivásra
- az ivási magatartás kontrolljára való képtelenség
- ivási szünet (vagy a megszokottnál kisebb mennyiségű alkoholfogyasztás) esetén megvonási tünetek fellépése

- tolerancia kialakulása (egyre nagyobb mennyiségek ivása)
- az alkohol megszerzése és fogyasztása az élet egyre nagyobb részét tölti ki
- az ivás az egyetlen örömforrássá válik
- az ivás a nyilvánvaló károsító hatások ellenére is folytatódik.”

A DSM-5 az alkohollal kapcsolatos zavarok között megkülönbözteti az alkoholhasználat zavarát, az alkoholintoxikációt, az alkoholmegvonást és az egyéb alkohol kiváltotta zavarokat (*American Psychiatric Association*, 2014). Magyarországon az epidemiológiai vizsgálatok alapján kb. 415.000 fő küzd az alkoholhasználat zavarával, vagyis az alkoholizmus népbetegségnek számít (*KSH*, 2021). A magyar lakosság a WHO nemzetközi összehasonlítása alapján is sajnos kiemelten érintettnek számít az alkoholizmust tekintve: a lakosság 9.4%-a alkoholfüggő és 21.2%-a küzd alkoholfogyasztáshoz kapcsolódó különböző problémákkal (*WHO*, 2018).

2. Az alkoholizmus hatása a családra

Az alkoholizmus kutatói szerint az alkohol megterheli, majd tönkreteszi a családot. Mivel az alkoholista képtelenné válik arra, hogy családi feladatait elvégezze, a család egyensúlya felbomlik: patológiássá válik a házastársi kapcsolat, és a gyerekek testi-lelki fejlődése hátrányt szenved. Az átlagnál sokkal többször felbomlik a család, és a válás folyamata akár évekig is eltarthat, illetve számos krízissel együttjárhat. Gyakori eset, hogy az apa alkoholizmusa miatt elveszti a munkáját, a család gazdasági hátrányba kerül, egyre kedvezőtlenebb társadalmi réteghelyzetűvé válik, és a gyermekek hátrányos társadalmi helyzetűek lesznek. Ezzel párhuzamosan az alkoholisták érzelmileg beszűkülnek, kommunikációs képességük romlik, és a család pszichológiai funkcióiban is egyre kevésbé tudják megállni a helyüket (*Buda*, 1992).

Az alkoholista család a diszfunkcionális működése miatt nem tudja ellátni az alapvető szocializációs feladatait, ugyanis nem kínál a gyermekek részére megfelelő felnőtt szerepmintákat, illetve azonosulási modelleket. Elmarad a nemi szerepviselkedés megtanulása, a férfias és nőies magatartásmódok kialakítása és azok érzelmetli, kommunikatív módon történő alkalmazása (*Buda*, 1992). Az alkoholbetegek gyerekeinél megfigyelhető az identifikációs folyamat zavara, amely a szülők irracionális-inkonzisztens működése miatt alakul ki (például ugyanaz az apa egyszer brutális, mert ivott, másszor segítségre szorul, mert beteg, harmadszor gyengéd és szeretetreméltó, mert józan) (*Solms*, 1985). Az alkoholistákra jellemző Dr. Jekyll – Mr. Hyde-féle kettős, kiszámíthatatlan és érthetetlen működés pedig összezavarja a szüleire azonosulási modellként tekintő gyereket (*Burr*, 1987). A szerepviselkedés elégtelen szocializációja végül oda vezet, hogy a serdülőkor felkészületlenül találja a személyiséget, hiányoznak a másik nemhez való

viszonyulás sémái, ami azért kritikus, mert a serdülők önértékelésének egyik legfontosabb pillére a jól alkalmazott nemi szerepviseelkedés és a nemi identitásban való beválás. A személyiség fejlődése ilyenkor megreked, és különböző kompenzációk beindulásával megkezdődik a deviáns magatartásmódok felvétele. Serdülőkorban a gyerek hamar kiszakad a családból, mert taszítja az alkoholista család léggömbje, és a szülőkötelesség pótlására rendszerint szintén deviáns háttérű, szoros szervezetű csoportalakzatokat keres. A másik lehetőség, hogy az alkoholista férj miatt az anya túlzott kötődéssel és aggodással neveli a gyermekét, ami megakadályozza a serdülő leválását, önállósodását, és ellehetetleníti a párkapcsolatok kialakítását. „Az alkoholista szülő a gyermeket többszörösen veszélyeztetett pszichológiai helyzetbe hozza, és ezáltal különböző viselkedési zavarokat ültet el benne” (Buda, 1992, 115. o.). Megjelennek indulatkezelési nehézségek, depresszív reakciók, kapcsolati problémák és szexuális szereptől való szorongások, valamint az alkoholizálásra való észrevétlen szocializáció miatt előfeszítődik magának az alkoholizmusnak a kialakulása is (Solms, 1985).

Az alkoholista család másik nagy diszfunkciója a kommunikációs zavar. Mivel az alkohol gyakran épp a felnőttek kommunikációs zavarát kompenzálja, nem tanítja meg a gyerekeknek a problémák kommunikációs úton történő megoldását, nem alakítja ki az érzelmi kommunikációt és az empátiát, hanem az agresszív konfliktuskezelések válnak meghatározóvá. Lecsökken a családtagok közötti interakciók száma, és a megmaradtak nagy részére is az erőszak és a durvaság lesz jellemző (Buda, 1992). Ha az alkoholizálás mindennapos, akkor ez lényegében az összes interakció szervezőjévé válik, és gyakorlatilag két interakciós forma – a „száraz” és a „nedves” – fogja egymást váltogatni, és minden interakció értelmét az fogja meghatározni, hogy milyen állapotban zajlott. A „száraz” és a „nedves” időszakok cserélődése pedig azt jelenti, hogy a családnak egy kétfázisú működésmódja alakul ki (Goldshmidt, 1991).

Az alkoholista családok kifejlődésének (vagy romlásának) folyamatát Harsch (1990) az alábbi szakaszokra bontja: (1) A család tagadja az alkoholizmus létezését. (2) Az alkoholizmust már nem lehet tagadni, de a család megpróbál úrrá lenni a helyzeten. Megígérteti az alkoholistával, hogy nem iszik, amit az alkoholista nem tart be, emiatt szemrehányások következnek, és ez fokozottabb alkoholfogyasztás kialakulásához vezet. (3) A kóros légkör miatt a család összeomlik és elszigetelődik. A rokonsági kapcsolatok elhidegülnek, és a barátságok megszakadnak, amely tovább rontja a családtagok mentálhigiénés állapotát. (4) A család megpróbál talpra állni, a feleség átveszi a családfő szerepet, és az alkoholista elveszti a férji és az apai szerepét. A korábbi szemrehányás helyébe a szánalom lép. (5) Felmerül a válás lehetősége és a válással való fenyegetőzés, aminek eredményeként az alkoholista késznek mutatkozik, hogy elvonókúrára menjen. Ez azonban kétes motiváció, mert az alkoholista ilyenkor csak mások miatt gondolja, hogy le kéne szoknia, nem saját érdekében vállalja, ezért kétséges, hogy eredményhez vezet-e. (6) Az alkoholista kizáródik a családból, és megkezdődik a család újjászerveződése nélküle. (7) Az alkoholista

felismerve saját ellehetetlenült helyzetét ténylegesen a gyógyulás útjára lép, és a családtagoknak teljesen új életet kell egymással kezdeniük. Ezt nehezítheti, hogy gyakran a házastárs elzárkózik attól, hogy a gyógyultnak visszaadja saját korábbi szerepeit, és megbocsássa a régi rossz emlékeket és sérelmeket.

Ezt a folyamatot megerősíti az alkoholista családok rendszerszemléletű megközelítése is, mely szerint a családi kapcsolatokra a homeosztatisz rendszer kialakítása jellemző. A rendszerszemlélet alapján alkoholista férj esetén a feleség hipertrofizált (túlműködő) feleség szerepébe kerül, aki az alkoholista megbízhatatlansága és mulasztása miatt kénytelen átvenni a házastársa szerepfadatainak egy részét. A szerepfeladatok átvételével létrejön egy családi reorganizáció, amelyben megváltozik a férj státusza, és lényegében gyerek szerepbe kerül (Buda, 1992). A feleség pedig társfüggővé válik, ahogy az alkoholista függ az italtól, a feleség ugyanúgy válik függővé az alkoholista férjétől, és magára vállalhatja a megmentő, az üldöző, a balek vagy akár a csapos szerepeket is (Hoyer, 2010). A feleség életét egyre inkább az határozza meg, hogy hogyan szoktatná le férjét az ivásról, hogyan birkózzék meg a pluszfeladatokkal, és mit kezdjen a saját kétségbeesésével. A gyerekekhez való viszonyulása két véglet között ingázik, vagy teljesen elhidegül tőlük saját problémái miatt, és hűvösen, szigorúan bánik velük, vagy tőlük szeretné megkapni, amit a férjétől hiába vár: a szeretetet és a megértést (Burr, 1987). Az alkoholista családokban a rendszerszemlélet szerint az alábbi diszfunkcionális szerepstruktúra alakul ki:

Szerep	Motiváló érzés	Tünet	Egyéni haszon	Családi nyereség	Várható ár
Házastársak					
Alkoholista	szégyen	alkoholizálás	kisebb fájdalom	együtt maradás	függőség
Társfüggő	harag	erőtlenség	önelégtelenség	felelősség	betegség
Gyerekek					
Hős	bűntudat	túteljesítés	figyelem (+)	büszkeség	kényszer
Bűnbak	sértettség	delikvens	figyelem (-)	figyelem-elterelés	önpusztítás
Elveszett gyermek	magányosság	félénkség	menekülés	megnyugvás	izolálódás
Bohóc	félelem	túlzott aktivitás	figyelem (kinevetés)	öröm	éretlenség

Forrás: Kelemen (2003, 45. o.)

1. táblázat: Diszfunkcionális szerepstruktúra az alkoholista családokban

A különböző családi szerepek felvétele segíti a családi egyensúly fenntartását. A hős szerep gyakran úgy jön létre, hogy a hipertrofizált helyzetbe került házastárs próbálja valamelyik gyerekkel megosztani a családi terheket, aki a család megsegítése érdekében sokszor erején felül vállal terheket, és kvázi szülővé válik. Az ilyen szülővé tett gyerek a túlzott felelősségvállalás következtében elveszíti a gyermeki lét gondtalanságát, és szorongóvá válik. A bűnbak szerep a szülők közötti tartós, megoldatlan konfliktusok hatására alakul ki, ugyanis a szülők a bűnbakká vált gyerekekre vetítik ki saját bajukat az otthoni rossz közérzetük miatt. A gyerek pedig előbb-utóbb azonosul a ráosztott szereppel, romlani kezd a tanulmányi eredménye, és problémássá válik a magatartása. Az elveszett gyerek azáltal hoz megkönnyebbülést a túlterhelt családnak, hogy legalább vele nem kell foglalkozni. A bohóc pedig megmarad infantilis gyereknek, hogy játékaival oldja fel a szülők közötti feszültséget, és az örömtelen családi életbe a maga módján egy kis örömet csempésszen (Hoyer, 2005).

Az alkoholista családban nemcsak diszfunkcionális szerepek alakulnak ki, hanem a társas érintkezésnek is létrejöhetnek olyan károsító állandósult mintázatai, tisztességtelen és sokszor drámai játszmái, amelyek előre meghatározott módon zajlanak le, és előre meghatározott kimenetellel rendelkeznek. Habár eredeti funkciójuk, hogy pótolják az intimitást, erre valódi lehetőséget nem adnak, hanem az időstrukturálásnak olyan eszközeivé válnak, amelyek ellehetetlenítik a családi kapcsolatokat (Berne, 2013). Az alkoholista játszma olyan ötszemélyes életjátzsma, amelyben az alkoholistán kívül az alábbi szereplők vesznek még részt: az üldöző, aki tiltja az ivást; a megmentő, aki jó útra akarja terelni az alkoholistát; a balek, aki tűr, együttérez, sőt még segíti is az alkoholistát; és az összekötő (vagy más néven csapos), aki ténylegesen ivásra csábít, sőt még inni is ad. Az alkoholista pszichológiai nyeresége az, hogy a játszma szinte életprogramot ad számára, megóvja a problémákkal való szembesüléstől, kimentti a családi feladatok elvégzése alól, és állandóan gondoskodik arról, hogy a figyelem középpontjába kerüljön. A családi játszmában a szerepek besűrűsödhetnek, és előfordulhat, hogy a feleség egymaga játssza el az összes kiegészítő szerepet, de az is lehet, hogy egyik-másik a gyerekekre delegálódik. Az alkoholista gyerek szerepbe kerül, és a „Lássuk, meg tudsz-e állítani” provokációval viszonyul a feleségéhez, aki pedig szülő szerepben az „Abba kell hagynod, mert különben...” fenyegető üzenetet közvetíti a férje felé. Az alkoholisták gyerekei gyakran játsszák a „Lássuk, rajta tudsz-e kapni” kiegészítő játszmát, amelyben a gyerekek is végigcsinálnak sok, az alkoholistától látott manővert, mint például hazudozás, elítélő megjegyzések kiprovokálása, segítőkész emberek kihasználása. Az Eric Berne (2013) képviselte tranzakcionista modell szerint az alkoholfogyasztó magatartás a családi játszmák integráns részévé válhat, összekapcsolódhat más családdinamikai patológiákkal, így egyszerre lehet oka és következménye a károsító, krónikus, rigid és repetitív családi kapcsolati mintázatoknak.

Összességében kijelenthető, hogy a szülői alkoholizmus következtében egy olyan diszfunkcionális családi működés alakul ki, amely negatív hatással van a gyermek egészséges személyiségfejlődésére, és lelki problémák kialakulásához vezethet. Gyakran „a látszólag különösebben nem károsodott, zökkenőmentesen felnövő gyerekekben is személyiségkárosodás marad a családban lévő alkoholizmus miatt” (Buda, 1992, 112. o.).

3. Az alkoholisták felnőtt gyermekeinek (ACoA) lelki zavarai

Az alkoholisták felnőtt gyermekeit jellemző lelki zavarok legelterjedtebb rendszerezését Janet G. Woititz (1990) alkotta meg, aki az alkoholisták gyermekeinek felnőttkorukban is meghatározó diszfunkcionális jellemzőit az alábbiakban foglalta össze:

(1) *A feltételezett normális viselkedés keresésének igénye*: mivel az alkoholisták gyermekei nem láttak normális családi mintákat, ezért felnőttkorukban mások (barátok, munkatársak, médiaszereplők stb.) megfigyelésére alapozva igyekeznek kialakítani az általuk feltételezett és gyakran irreális kvázinormális viselkedést.

(2) *A feladatokban való kitartás nehézsége*: mivel az alkoholista családokban az alkoholista kiszámíthatatlan viselkedése miatt gyakran megszakadtak az elkezdődött családi tevékenységek, a gyerekek nem tanulták meg, hogy hogyan lehet egy feladatot az elejétől a végéig egyben megcsinálni, ami felnőttkorukban is azt eredményezi, hogy képtelenek kitartani a feladatok végrehajtásában.

(3) *Folyamatos hazudozás*: az alkoholista családokban a mindennapok részét képezte a hazugságok sorozata, amellyel a családtagok leplezték saját diszfunkcionális működésüket, és amelyet a gyermek is beépített a saját viselkedéskészletébe.

(4) *Könyörtelen kritika önmagával*: az alkoholisták gyerekei vádolják magukat, hogy nem elég jók hozzá, hogy helyrehozzák a családjuk gondjait. Elvárják maguktól, hogy mindent megoldjanak, és amikor a perfekcionista elvárásaiknak nem tudnak megfelelni, akkor csalódnak, és könyörtelen kritikával illetik magukat. Ez a gyerekkori kudarcélmény felnőttkorban a személyes kompetenciáktól független nagyon alacsony önértékelés kialakulásához, az öntisztelet hiányához és a szégyenérzet kialakulásához vezet.

(5) *Örömtelenség*: az alkoholisták gyerekei nem tapasztalták meg a gondtalan örömet, az élet élvezetét. A családban elsajátították, hogy folyamatosan aggódni kell valamiért, hogy nehogy valamilyen baj történjen. Az öröm megélése egyenesen stressz-keltő számukra, ha mások is jelen vannak, hiszen a tökéletesség látszatának fenntartása miatt nagyon szigorú önkontrollt gyakorolnak.

(6) *Saját szerepük túl komolyan vétele*: az alkoholisták gyerekei a sajátjuknak érzik a család problémáit, úgy érzik, az ő vállukat nyomják a család terhei, és az ő kötelességük elbírní azokat.

(7) *Nehézség az intim kapcsolatokkal:* az alkoholisták gyermeki megtanulták, hogy nem lehet megbízni a másokban, nem lehet számítani a másokra, ezért gondot okoz számukra az intim kapcsolatok kialakítása. A világ számukra olyan veszélyes hely, ahol nem számíthatnak senkire. Nehézségeik vannak a saját igényeik kifejezésével, és gyakoriak a szexuális problémáik. Számukra a szeretet és a szájalom, rosszabb esetben a szeretet és agresszió összekeveredik egymással.

(8) *Túlzott kontrollvágy és a változások túlreagálása:* az alkoholisták gyerekei folyamatos szorongásban élnek a családi történések megjósolhatatlanságától, és sóvárognak a kontroll iránt, hogy kiszámíthatóvá váljanak a körülöttük lévő történések. Folyamatosan figyelik a környezetüket, hogy felkészüljenek az esetlegesen bekövetkező katasztrófára, és szeretnének a saját viselkedésük – és mások viselkedése – felett mindenre kiterjedő kontrollt gyakorolni.

(9) *Az elismerés és a jóváhagyás folyamatos keresése:* az alkoholisták gyerekei azt élték meg, hogy nem voltak elég jó gyerekek, mert nem tudták a szüleiket boldoggá tenni. Emiatt nagyon fontossá válik számukra a másoktól kapott elismerés. Önmagukban folyamatosan bizonytalanok és döntésképtelenek, a viselkedésüket mások jóváhagyásától teszik függővé. A másik jóváhagyásának folyamatos szükséglete miatt veszélybe kerül a saját identitásuk.

(10) *Másoktól való különbözőség érzése:* az alkoholisták gyerekei meglepődve tapasztalhatják, hogy más családokban olyan rendszerben, egy közösen kialakított struktúrában zajlik élet, amely számukra ismeretlen.

(11) *Túlzott felelősségérzés vagy túlzott felelőtlenység:* az alkoholista családokat jellemző kaotikus működés hatására a gyermekekben felerősödik a rend és a kontroll iránti igény, ami miatt szigorúan megtervezve és túlrendszerezett módon élnek az életüket, és mindent tökéletesen akarnak csinálni. A másik véglet is kialakulhat, amelyben az alkoholisták gyerekei követik a szülei felelőtlen viselkedést, és önmaguk is alkoholfogyasztóvá válnak, vagy valamilyen más viselkedéses függőséget alakítanak ki.

(12) *Extrém lojalitás a párkapcsolatokban:* az alkoholisták gyerekei gyakran választanak problémás – például függő vagy bántalmazó – partnert, akik mellett akkor is kitartanak, amikor teljesen egyértelmű a kapcsolat károsító jellege. Az áldozat szerepbe kerülés jellemző rájuk a baráti és munkahelyi viszonyokban is, és mivel nagyon félnak az elhagyatástól, ezért hosszú ideig benne maradnak a kapcsolatokban.

(13) *Impulzivitás:* az alkoholisták gyermekeire felnőttkorukban is jellemző az impulzív és akcióban gazdag viselkedés. A nyugalom helyett a kaotikus és drámai helyzeteket preferálják, ami zavaróan hathat a környezetre, és elutasításhoz vezethet.

Woititz (1990) klasszikus tünetlistáját más szerzők (Wegscheider-Cruise, 1990; Black, 1987; Forward, 2009) további alkoholisták felnőtt gyermekeire jellemző lélektani sajátosságokkal egészítették ki:

(14) *Félelem az érzelmektől*: az érzelmek – kiemelten a szomorúság és a harag – elfojtása. Az érzések megélésének, illetve kifejezésének képtelensége, még az olyan pozitív érzelmektől való félelem is, mint az öröm és a boldogság. A családban jelentkező érzelmi láthatatlanság elvárása miatt – hogy az amúgy is nehéz helyzetben legalább a gyerek ne okozzon problémát – jellemzővé válik az érzelmek visszaszorítása, illetve elfojtása.

(15) *A másik szükségletei iránti túlzott érzékenység*: az alkoholisták felnőtt gyermekei folyamatosan arra töreksenek, hogy mások szükségleteit kielégítsék, egyrészt mert nincsenek tisztában a saját szükségleteikkel, másrészt mert az önértékelésük alapja kizárólagosan a másoktól érkező visszajelzés, és szeretnének minél jobban megfelelni a másik fél elvárásainak.

(16) *Tagadás*: bármilyen fenyegetés vagy veszély esetén a félelmet kiváltó helyzetek létezésének tagadása. *Forward* (2009) szemléletes hasonlatában az alkoholizmus olyan, mint egy dinoszaurusz a nappali szobában. A szörny eltávolíthatatlansága pedig arra kényszeríti a családot, hogy úgy tegyenek, mintha ott sem lenne, és letagadják a létezését.

(17) *Fizikai betegség*: a stresszhelyzet hosszan tartó fennállása miatt az adaptációs szindróma részeként konkrét fizikai betegségek is kialakulhatnak.

(18) *Depresszió*: a gyerekkorban felhalmozódott veszteségélmények felnőttkorban depresszív érzések, illetve depresszió kialakulását eredményezhetik.

A témával foglalkozó népszerű kortárs kutató, *Tian Dayton* (2012) összefoglalóan ACoA¹-trauma szindrómának nevezi az alkoholista családokban felnőtt gyermekeket jellemző lelki zavarokat. ACoA-szindróma szerinte egy olyan poszttraumatikus stresszszavar, amelyben az alkoholista családokban megélt traumatikus élmények, a megoldatlan gyerekkori sérelmek évekkal vagy évtizedekkel később a felnőtt kapcsolatokban tudattalanul aktualizálódnak és visszatérnek. Szerinte alkoholista családban felnőni azt jelenti, hogy az abnormalitás normalitássá válik. A család ugyanis folyamatosan extrém módon viselkedik, ami egyáltalán nem számít az életben, annak kiemelt figyelmet szentel, és ami igazából fontos lenne, azzal pedig egyáltalán nem foglalkozik: a jelentéktelen dolgokat valódi katasztrófává nagyítja fel, és a botrányos, öndesztuktív vagy másokat bántalmazó magatartást pedig észre sem veszi. Folyamatosan „minden vagy semmi” alapon működik, vagy túlreagálja, vagy alulreagálja a családi történéseket, de adekvát érzelmi választ nem tud adni. Ennek következtében a családtagoknál ellehetetlenül a saját érzéseiknek és gondolataiknak a megélése és tudatosítása, és képtelenné válnak a megfelelő önszabályozásra és egymáshoz való kapcsolódásra.

¹ Az ACoA az Adult Children of Alcoholics kifejezés rövidítése.

4. Következtetés és javaslatok

Az ACoA-szindrómás felnőttek számára életvezetési nehézségeikkel való megküzdéshez, személyes problémáik megoldásához, illetve pszichés zavaraik kezeléséhez szükséges a megfelelő lelki segítségnyújtás. Nehézséget jelent ugyanakkor, hogy legtöbben magukba zárják a problémáikat, és ahogy tabusítva volt a családjukban az alkoholizmus (mindenki tudta, de senki nem beszélt róla), ugyanúgy tabuként kezelik a saját nehézségeiket is, és igyekeznek úgy tenni, mintha nem is létezne. Emiatt különösen fontos az ACoA-szindrómáról való ismeretek terjesztése, ami hozzájárulhat, hogy az érintettek fel merjék vállalni a problémáikat, és segítséget merjenek kérni. A segítségnyújtásnak mind a paraprofessionális, mind a professzionális formái hatékony támogatást tudnak nyújtani a nehézségekkel való megküzdésben. A specifikusan kapcsolódó paraprofessionális segítő program az ún. ACA program, amely során az „Alkoholisták Felnőtt Gyermekei” egy 12 lépést, illetve 12 hagyományt követő, önszerveződő felépülési programban vesznek részt (hasonlóan az Anonim Alkoholisták 12 lépéses felépülési programjához) (ACA, 2023). A professzionális segítségnyújtás az ACoA-tünetekkel jellemezhető felnőttek számára jelenthet egyéni, illetve csoportos formában történő megsegítést az állami, a civil, illetve a magán ellátórendszer keretei között. Az addiktológiai ellátás keretén belül a legtöbb intézményben működnek ún. hozzátartozói csoportok, illetve családterápiás szolgáltatások, ahol az intézményben kezelt alkoholbetegek családtagjai is segítséget kaphatnak.²

Saját szakmai tapasztalataim alapján külön is szeretném felhívni a figyelmet a Magyar Pszichodráma Egyesület keretein belül működő pszichodrámacsoportok lehetőségére, amely hazai viszonyok között az egyik legelterjedtebb, és így az érintettek számára legelérhetőbb csoportmódszernek számít, ahol segítséget lehet kapni (lásd pszichodrama.hu). A pszichodráma egy olyan módszer, amely a belső lelki tartalmakat, élményeket cselekvéses úton, illetve szerepjátékon keresztül jeleníti meg, és így a cselekvésbe ágyazott helyzetek újrajátszásával lehetővé teszi a verbális és preverbális szintekkel való egyidejű munkát, az érzelmi és kognitív szinteken való újraélést és átdolgozást (Vikár, 2007). Pszichodráma-csoportvezetőként magam is dolgoztam több ACoA-szindrómás csoporttaggal, és a bennük zajló változási folyamatot követve megtapasztaltam, hogy a pszichodráma hatékony módszernek számít az ACoA-tünetek kezelésében. A pszichodráma ugyanis – a cselekvéses újrajátszáson keresztül – lehetővé teszi, hogy olyan testi és érzelmi emlékek is megjelenjenek és átdolgozódnak, amelyekről az ACoA-szindrómás személyek szóban nem tudnának beszámolni, így a verbális terápia számára feltárhatatlan

² Például hozzátartozók részére is elérhető segítség az OMII Nyíró Gyula Kórházban, a Katolikus Karitás RÉV Szenvedélybeteg-segítő Szolgálatában, a Máltai Szeretetszolgálat Fogadó Pszichoszociális Szolgálatában és a Félúton Alapítványnál.

lenne (Herb, 1990; Sherburn, 1990; Dayton-Nicholas, 2009; Dayton, 2011). Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy amikor a segítő szakember a történetének az elmondására kéri az ACoA-klienst, akkor azzal szembesül, hogy alig tud valamit felidézni és elmesélni a múltjából, mert az érzelmi kapcsolódás és a kognitív megértés hiánya miatt nem elérhető számára, hogy mi történt vele (Kolk, 2003). A pszichodráma eszköztára viszont segítségül szolgálhat ebben az esetben is, hogy a kliens kapcsolatba kerüljön a saját élményeivel (Zeintlinger, 2005).

A feldolgozás során valószínűsíthetően megjelenik az alkoholista családban nevelkedő gyerekek által gyakran alkalmazott harcolj – menekülj – fagyj le stresszreakciók valamelyike, amikor a pszichodrámacsoport biztonságos keretei között az ACoA-csoporttag „újratalálkozik” azzal a családtaggal, aki fenyegette és megrémítette őt gyerekkorában. Az újrajátszás során nagyon fontos, hogy az érintett csoporttag felismerje, hogy milyen érzelmek irányították őt a múltban, és a pszichodrámacsoporton ki merje mutatni azokat az érzéseit, amelyeket a családban nem tudott, valamint el merje mondani, illetve meg merje tenni, amit anno szeretett volna, de nem mert. A visszafajtott és lefagyasztott személyes indítékok – legyenek azok gondolatok, szavak, érzések vagy cselekedetek – egy biztonságos és támogató közegben kifejezhetővé válnak. A pszichodramajáték keretén belül a folyamat során az ACoA-protagonista újra tudja tanulni és át tudja alakítani a félelmetes helyzetekre adott egyéni reakcióját, illetve az érzelmeinek a szabályozását, és ezáltal a személyes viselkedésrepertoárja bővülni tud (Dayton-Nicholas, 2009). Az alkoholista felnőtt gyermeke megélheti, hogy többé már nem a körülmények áldozata, hanem egy bátor harcos, aki a saját gyógyulása érdekében képes volt visszatérni egykori fájdalmas élményeihez és már felnőtt szemmel rájuk tekintve átdolgozni azokat (Dayton, 2011).

Hivatkozások

- ACA (2023): *Ez az ACA*. <https://www.aca.hu/irodalom/ez-az-aca>. Utolsó letöltés: 2023.03.24.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (2014): *DSM-5 referencia-kézikönyv a DSM-5 diagnosztikai kritériumaihoz*. Oriold és Társai, Budapest.
- BERNE, E. (2013): *Emberi játszmák*. Háttér Kiadó, Budapest.
- BUDA BÉLA (1992): *Az alkoholológia új távlatai*. AEB, Budapest.
- BURR, A. (1987): *Alkoholista a családban*. Medicina, Budapest.
- DAYTON, T. (2005): *The Living Stage – A Step by Step Guide to Psychodrama, Sociometry and Experiential Group Therapy*. Health Communications, Deerfield Beach, Florida.
- DAYTON, T. – NICHOLAS, M. (2009): Psychodrama in the Psychotherapy of Adults Who Have Been Raised in Addictive Families (ACoAs). *Group* (4) 329–345.

- DAYTON, T. (2011): Treatment Issues and Psychodrama Interventions With Adults Who Grew Up With Substance-Abusing Parents. In: Straussner, S. L. A – Fewell, C. H.: *Children of Substance-Abusing Parents – Dynamics and Treatment*. Springer, New York.
- DAYTON, T. (2012): *The ACoA Trauma Syndrome*. Health Communications, Deerfield Beach, Florida.
- FORWARD, S. (2009): *Mérgező szülők*. Háttér Kiadó, Budapest.
- GOLDSCHMIDT DÉNES (1991): Családvédelem – családsegítés. In: Gayer Gyuláné – Török Tivadarné (szerk.): *Család és alkohol – Alkoholológiai füzetek 12*. Országos Alkoholológiai Intézet, Budapest.
- HARSCH, HELMUT (1990): *Az alkoholizmus*. Prugg Verlag, Eisenstadt.
- HERB, J. (1990): Woman, Addiction and Psychodrama: In: Fuhlrodt, R. L. (ed.): *Psychodrama: It's Application to ACOA and Substance Abuse Treatment*. Thomas W. Perrin, East Rutherford.
- HOYER MÁRIA (2005): A droghasználó és a család. In: Rác József (szerk.): *A droggézésről – őszintén*. B+V Kiadó, Budapest.
- HOYER MÁRIA (2010): *Sóvárgás és szenvedés – Az addiktív keresés mélylélektani megközelítése*. LHarmattan, Budapest.
- JELLINEK, E. M (2010): *The Disease Concept of Alcoholism*. Martino Books, Eastford, Connecticut.
- KELEMEN GÁBOR (2003): *Szenvedélybetegség, család, pszichoterápia*. Pro Pannónia Kiadó, Pécs.
- KOLK, B. A. (2003): Posttraumatic Stress Disorder and the Nature of Trauma. In: Solomon, M. F. – Siegel, D. J. (eds.): *Healing Trauma: Attachment, Mind, Body and Brain*. W. W. Norton, New York.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2021): *Az alkoholisták gondozása*. https://www.ksh.hu/stadat_files/ege/hu/ege0030.html. Utolsó letöltés: 2023. 03. 24.
- LAJTAI LÁSZLÓ (2007): Alkoholhasználat és alkoholfüggőség. In: Demetrovics Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai I*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SHERBUN, J. (1990): Self-parenting: Treating ACOA's Using Action Method. In: Fuhlrodt, R. L. (ed.) (1990). *Psychodrama: It's Application to ACOA and Substance Abuse Treatment*. Thomas W. Perrin, East Rutherford.
- SOLMS, H. (1985): Az alkoholizmus pszichodinamikája. In: Buda Béla – Bonta Mihály (szerk.) (1985): *Viselkedés? Betegség? Társadalmi probléma?* Medicina, Budapest.
- TRINGER LÁSZLÓ (2010): *A pszichiátria tankönyve*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- VIKÁR ANDRÁS (2007): *Pszichodráma – a komoly játék*. Medicina, Budapest.
- WORLD HEALTH ORGANISATION (2018): *Global Status Report on Alcohol and Health 2018*. www.who.int Utolsó letöltés: 2023. 03. 24.

- WOITZ, J. G. (1990): *Adult Children of Alcoholics*. Health Communications, Deerfield Beach, Florida.
- ZEINTLINGER, K. E. (2005): *A pszichodráma-terápia tételeinek elemzése, pontosítása és újrafogalmazása J. L. Moreno után*. Semmelweis Egyetem Mentálhigiénés Intézet – Párbeszéd Alapítvány, Budapest.

